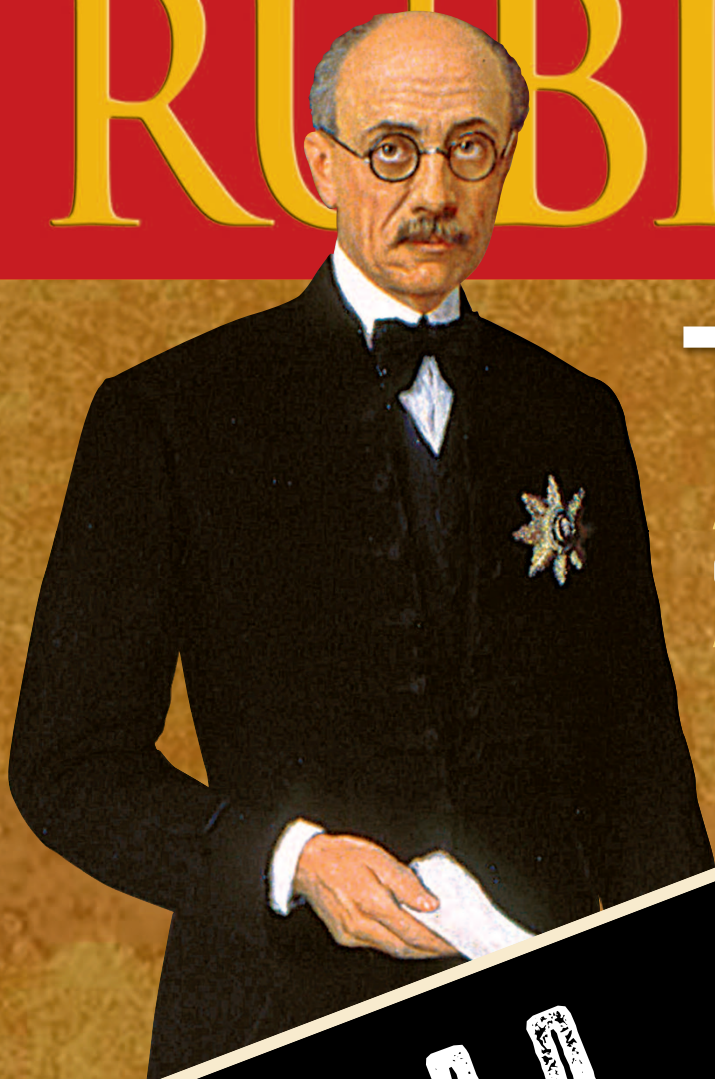

RUBICON

Teleki Pál

A TUDÓS, A CSERKÉSZ, A POLITIKUS
GYILKOSSÁG VAGY ÖNGYILKOSSÁG?
A MINISZTERELNÖK
HALÁLA

A GULLAG foglyai

LENGYEL-MAGYAR
KÖZÖS MÚLT

NAGY LAJOS
SZENT HEDVIG
JAGELLÓ ULÁSZLÓ

Báthori István

Ajándékozzon
Rubicon-előfizetést!

ajándék, amely

12

hónapra kínál olvasnivalót!

Éves előfizetési díj:
6950 Ft

Születésnapra, évfordulóra lepje meg családtagjait, barátait
Rubicon-előfizetéssel!

Kedvezményes akciónk keretében tízet fizet tizenkettőt kap!

Rendelje meg honlapunkon!

www.rubicon.hu

Előfizetés menüpont

Információ: www.rubicon.hu • rubicon@t-online.hu • 06-1 402-1848
1161 Budapest, Sándor u. 60.

Főszerkesztő:

Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:

Bácskai Vera, Bertényi Iván,
Gyarmati György, Mezey Barna,
Ormos Mária, Orosz István

Szerkesztőség:

Csorba László, Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Németh György, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:

Potencsik Erika

Képszerkesztő:

Basics Beatrix, Vajda László

Fotó:

Dabasi András, Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:

Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:

Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.

Felelős kiadó: Rácz Árpád

A szerkesztőség címe:

1161 Budapest, Sándor u. 60.

Telefon: 402-1848

Fax: 402-1849

e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.
2600 Vác, Nádas utca 8.

Felelős vezető: Lakatos Viktor

Terjeszti a Lapker Zrt.

Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél

(Bankszámlaszám: Budapest Bank Rt.,

10102237-77185300-00000001),

valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.

Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán

(XIII., Lehel u. 10/A,

levélcím: LHI, Budapest 1900),

illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,

vidéken a postahivatalokban.

Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.

1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.

Tel.: +36 1 243 9232

www.colorinterpress.hu

HU ISSN 0865-6347

A HÓNAP TÉMÁJA: LENGYEL-MAGYAR KÖZÖS MÚLT

- 4 **Bagi Dániel:** Nagy Lajos. Magyar király a lengyel trónon
10 **Bagi Dániel:** Hedvig királynő. *Az Anjou-ház trónöröklése Lengyelországban*
14 **Neumann Tibor:** Trónharcok Mátyás halála után.
Corvin János és Jagelló Ulászló küzdelme a hatalomért
24 **Szende László:** II. Jagelló Ulászló. *A kompromisszumok embere vagy a főurak bábja?*
34 **Oborni Teréz:** A Jagelló-sas árnyékában. *Szapolyaiak és Jagellók a 16. században*
38 **Gebei Sándor:** Báthori István. *A lengyel-litván nemesi köztársaság királya, 1576-1586*
46 **Petneki Áron:** A Piłsudski-kultusz. *„A testvér lengyel nemzet halhatatlan vezére”*

DOSSZIÉ: A GULAG FOGLEI

- 52 **Murádin János Kristóf:** „A magyarokat meg kell büntetni!” *Elmondhatatlan történet. Erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944-1953*
61 **Simon Attila:** „Hazatérésük nem kívánatos.” *Málenkij robot a szlovákiai magyarok között*
64 **Ute Schmidt:** Német polgári személyek deportálása és fogva tartása a Szovjetunióban
68 **Andreas Hilger:** Német foglyok szovjet táborokban, 1941-1956
74 **Dariusz Rogut:** Lengyel civilek és a Honi Hadsereg katonái az NKVD-MVD szovjet táboraiban
80 **Ramona Staveckaite-Notari:** A Gulag litván foglyai

NAGYÍTÓ ALATT: TELEKI PÁL

- 84 **Ablonczy Balázs:** Gróf Teleki Pál. *Egy szépreményű fiatalember. Származás, család, ifjúkor*
90 **Ablonczy Balázs:** Autós népfölkelő. *Teleki a világháború viharában*
92 **Ablonczy Balázs:** A forradalmaktól a békeszerződésig
96 **Ablonczy Balázs:** Az ország élén. Teleki első krománya
102 **Ablonczy Balázs:** Küldetés Moszulban
104 **Ablonczy Balázs:** A cserkészmozgalom élén
112 **Kubassek János:** Teleki, a földrajztudós
120 **Ablonczy Balázs:** Teleki személyisége. *A miniszterelnök hétköznapjai*
126 **Szabó Péter:** Teleki és Werth. *A kormányfő és a vezérkar főnökének ellentéte*
130 **Nyári Gábor:** A washingtoni vonal. *Teleki Pál kísérlete egy emigráns kormány létrehozására*
134 **Kubassek János:** Tanárok, munkatársak, tanítványok. *Teleki kapcsolatrendszere*
140 **Csapodi Csaba:** Teleki „búcsúlevele”. *Szövegkritikai tanulmány (2003)*
Nyári Gábor: Kortárs reflexiók
146 **Ablonczy Balázs:** Öngyilkosság vagy gyilkosság? *A történettudomány mai álláspontja*
149 **Ablonczy Balázs:** Jellem és viszonyok. *Kortársak Teleki Pálról*

- 158 **Fodor Pál – Papp Norbert – Kitanics Máté:** Szulejmán szultán elveszett zárandokvárosa

ONLINE PLUSZ

- Ablonczy Balázs:** Turáni Társaság
Ablonczy Balázs: Az eugenika vonzásában
Ablonczy Balázs: Eszmék és vonzalmak
Ablonczy Balázs: Az Eötvös Collegium kurátora
Ablonczy Balázs: Revízió és nemzetiségpolitika
Ablonczy Balázs: Vissza a politikába

Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fotótár, Történelmi Képcsarnok, Régészeti Tár, Történelmi Tár, Éremtár · Budapesti Történelmi Múzeum · Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Hajdú-Bihar Megyei Levéltára · Muzeum Historyczne Miasta Krakowa · Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie · Czartoryski Alapítvány, Kraków · Magyar Földrajzi Múzeum, Érd · Photocon

BAGI DÁNIEL

NAGY LAJOS

MAGYAR KIRÁLY A LENGYEL TRÓNON

Nagy Lajos lengyelországi uralmáról már a 17. században úgy tartották, hogy bár állandó távollétei miatt ténylegesen nem vett részt a kormányzati ügyekben, hanem megbízottjai útján irányította lengyel tartományát, a lengyel nemesség neki köszönhette valamennyi későbbi jogát és kiváltságát. Ez az újkori lengyel történeti tudatban úgy gyökerezett meg, hogy az idegen, az országot csak távolról irányító király fordította abba az irányba a lengyel társadalom- és gazdaságfejlődést, amely végső soron elvezetett a 17–18. századi nemesi köztársaság bukásához.

Az első lengyel–magyar személyes unió történetének megismerését nagyban hátráltatja az a körülmény, hogy – eltekintve a Lajos által kiállított, nem nagyszámú oklevéltől – gyakorlatilag két forrás áll rendelkezésünkre: Czarnkowi János, III. Kázmér király alkancellárjának az Anjoukkal szemben kedvezőtlenül elfogult krónikája, illetve az uralkodó 1374-ben kiállított, úgynevezett kassai privilégiuma. A jelen írásban annak járunk utána, hogy mennyire igazolható a történetírás lesújtó véleménye Nagy Lajos lengyelországi uralmáról.

Magyar Lajos (Ludwik Węgierski).
Marcello Bacciarelli 18. századi
lengyel–olasz festő festménye

A Lengyelországot 962 óta uraló Piast-ház 1138-ban több ágra szakadt, és 1320-ig a 11–12. századi forrásokban csak Regnum Poloniae néven említett ország több kisebb-nagyobb fejedelemségre bomlott szét, melyekben a dinasztia különböző ágai uralkodtak (Kis- és Nagy-Lengyelország, Szilézia, Kujávia, Pomeránia, Mazóvia). 1138-tól a királyi hatalom is megszűnt létezni, igaz, ellentétben Magyarországgal, a 11. században nem is tudott gyökeret eresztetni: 1138-ig csak három királykoronázás történt, melyek körülményei egy kivétellel nem feleltek meg a korabeli jogrendnek.

A PERSZONÁLIS UNIÓHOZ VEZETŐ ÚT

Az országot, pontosabban a néhai Piast-monarchia egy részét, Kis- és Nagy-Lengyelországot, valamint Kujávia déli részeit csak 1306-ban tudta egyesíteni Łokietek Ulászló (1306/1320–1333), aki 1320-ban, hosszú idő után elsőként királlyá is koronáztatta magát. Halála után fia, III. (Nagy) Kázmér (1333–1370) örökölte a trónt, azonban egyik házasságából sem született törvényes férfi örököse. Konkubinátusból, azaz ágyaskapcsolatból ugyan születtek fiai, ám míg a középkor korábbi századaiban lehetséges volt, hogy a balkézről született fiúk trónra jussanak (Hódító Vilmos például apja egyik ágyasától született), a 14. században ez már jóval ritkábban fordult elő.

Törvényes férfi örökös hiányában általában az uralkodó sorrendben legközelebbi vérrokonát vették figyelembe az öröklésnél, aki esetünkben nem más volt, mint Kázmér nővére, Piast Erzsébet, I. Károly magyar király felesége. A korabeli szokások szerint tehát Erzsébet lett volna a trón örököse, egy 1368-ban kelt pápai oklevél így is említi. Azonban nők csak kivételes esetekben léphettek a trónra, helyettük férfi leszármazóik uralkodhattak ténylegesen. Ez volt tehát a jogalapja annak, hogy a magyarországi Anjouk megörököljék a lengyel trónt. A célja pedig az lett volna az egésznek, hogy Piast Erzsébet fiain keresztül lehessen fenntartani és tovább örökíteni a Piastok vérvonalát.

A történetírásban makacsul meggyökerezett az a tétel, hogy az Anjouk trónöröklése már 1335-ben kész tény volt, mert a visegrádi királytalálkozón sok minden más mellett erről is döntés született. Erre érvként általában azt a kétségtelen tényt szokták felhozni, hogy a cseh, magyar és lengyel király tanácskozásai idején a nagyon fiatal Kázmér helyett nővére, illetve sógora, I. Károly intézkedett, s ők azon munkálkodtak, hogy egy magyar–lengyel szövetséggel ellensúlyozni tudják a Luxemburgiak közép-európai hegemóniáját.

A találkozó tétje ugyanis igen nagy volt: a 13. század vége óta a cseh uralkodóház birtokolta a lengyel királyi címet, valamint a 11. századtól a Piast-monarchia részét képező Sziléziát is. A külvilág szemében Kázmér nem lengyel király volt, hanem csak Krakkó ura. A visegrádi tanácskozás fő eredménye éppen az volt, hogy az Anjouknak sikerült elérniük: a csehek Szilézia megtartása és némi „lelépési pénz” fejében mondjanak le a lengyel királyi

címről. Azonban két körülmény mindenképp ellentmond annak, hogy eközben megegyeztek volna a lengyel trón jövőbeli betöltéséről is.

A visegrádi királytalálkozóról fennmaradt oklevelek sehol sem említik, hogy ez a kérdés egyáltalán szóba került volna a tanácskozások során. A királytalálkozón részt vett Luxemburgi Vák János cseh király fia, a leendő IV. Károly császár (akkor még morva örgróf is), aki később – a középkori uralkodók között szokatlan módon – önéletrajzot írt, mely az utókor szerencséjére fennmaradt. Azonban a diplomácia és a dinasztikus politika iránt már ifjúkorában is élénk érdeklődést mutató Károly egy szót sem ejt arról, hogy megállapodás született volna trónöröklési ügyekről. A másik elgondolkodtató körülmény, hogy Kázmér ekkor még tényleg nagyon fiatal volt, első házasságában élt, és senki nem láthatta előre, hogy majd negyven év múltán örökös nélkül fog meghalni.

A 15. század második felében alkotó Thuróczy János és Jan Długosz

Nagy Lajos. Varga Nándor Lajos Magyar múlt című fametszetsorozatából, 1934–35

alapozta meg azt a vélekedést, hogy az Anjouk trónörökléséről 1339-ben, a visegrádi kongresszus után született döntés. Kétségtelen tény, hogy a Német Lovagrend és Lengyelország tárgyalásain, amelyeken I. Károly és felesége közvetített, a lovagrend képviselői a magyar uralkodópárt tekintették a lengyel trón örökösének, ám ez elsősorban Erzsébetnek szólhatott, nem pedig Károly Róbertnek, és csak arra az esetre vonatkozott, ha Kázmér után – törvényes örökös hiányában – Erzsébet, illetve családja lenne jogosult a trón betöltésére.

E feltételezésekkel szemben inkább az látszik, hogy Kázmér király nem jószántából számolt nővérével, illetve annak fiaival, hanem a körülmények kényszerítették rá. Amikor 1351-ben, a litvánok ellen vezetett egyik hadjárata során súlyosan megsérült, még mindig nem született meg a várva várt férfi örököse, így kénytelen volt Lajost megjelölni lehetséges trónutódjaként. 1355-ben meg is jelent egy népesebb lengyel küldöttség a magyar király budai udvarában. Lajos itt kiadta számukra az úgynevezett budai privilégiumot, amelyből egyebek mellett kiderül, hogy a lengyel elit elfogadta a magyar Anjouk férfiágának öröklési jogát, ami 1355-ben már csak Nagy Lajost jelenthette, mivel fivéréi ekkorra már mind meghaltak.

LAJOS TRÓNRA LÉPÉSE

Kázmér király 1370. november 5-én halt meg. Halála nem érte váratlanul környezetét: a király korábban vadászbalesetet szenvedett, és állapota folyamatosan romlott. Szinte biztos, hogy Lajos már korábban értesült nagybátyja állapotáról, mivel november 7-én Lengyelországba érkezett, hogy elfoglalja a trónt. Ám rögtön az országba érkezése után több kellemetlen meglepetés érte.

Az első az volt, hogy miközben a lengyel főemberek egy része eléje szített az ország határához, nagybátyját gyorsan eltemették a hívei, ráadásul úgy, hogy a szertartást nem más vezette, mint a lengyel egyház feje, a gnieźni érsek. Ez önmagában is udvariatlan lépés és barátságtalan üzenet volt, és kiválthatta Lajos király rosszalását. Ennek jele, hogy trónra lépése előtt még egyszer megrendezte Kázmér temetését és gyászszertartását. Bár túlzás, amit a történetírás egy vo-

nulata állít, hogy mindez megakadályozhatta volna Lajos trónra kerülését, mert a lengyel szokásjog előírta, hogy az utódnak kell eltemetnie elődjét, a puccszerű első temetés arra azért rávilágít, hogy a lengyel elit körében az Anjouk trónöröklése nem lehetett egyértelműen eldöntött kérdés.

A Lajossal szembeni ellenérzések megértéséhez vissza kell térnünk Łokietek Ulászló és Nagy Kázmér korába. A királyság helyreállításával együtt Ulászló király elitcserét is végrehajtott, melynek következtében az országos méltóságokban új családok jutottak főszerephez, amelyeket az új uralkodóhoz fűződő hűségen kívül még valami összekötött: szinte kivétel nélkül Kis-Lengyelországban éltek, azaz a Krakkó körüli területekről származtak. Elsősorban őket látjuk Nagy Kázmér diplomatái között, ők jelennek meg Visegrádon és a lovagrenddel folytatott tárgyalásokon is a század negyvenes éveiben. Ezzel párhuzamosan a német és cseh orientációjú nagylengyel nemesség befolyása csökkent, pedig korábban ezek a családok képezték a lengyel politikai elit krémjét. Egyik utolsó, még komoly befolyáshoz jutott képviselőjük éppen az a Czarnkowi János volt, aki Nagy Kázmér idején alkancellárként működött, majd vitriolba mártott tollal írta meg Nagy Lajos lengyelországi uralmának történetét. Bizonyos, hogy a nagylengyel érdekcsoportok mellőzve érezhették magukat: talán ezért igyekeztek Lajost arra ösztökélni, hogy krakkói felszentelése és megkoronázása után Nagy-Lengyelországban is koronáztassa meg magát az ottani nemesség színe előtt, amit azonban a király elutasított.

A másik meglepetés másnap érte Lajos királyt. Megérkezése után ugyanis rögtön kiderült, hogy nagybátyja végrendeletet hagyott hátra. A testamente felbontásakor nyilvánvalóvá vált, hogy halála előtt Kázmér fiává fogadta egyik lányának a fiát, és a szó szoros értelmében ráhagyta „fele királyságát”, azaz annyi birtokot és területet adott volna neki, ami szükségszerűen az ország megosztásához vezetett volna. Ekkor mutatkozott meg az eliten belüli másik törésvonal, amely azonban már inkább jogi természetű volt.

A királyi tanács egy része végre akarta hajtani III. Kázmér végakarátát, és nem lett volna ellenére, ha az Anjouk csak Lengyelország egy része felett szereztek volna rendelkezési jogot. Mások persze éppen ellenkező állás-

ponton voltak, és a végrendelet érvénytelensége mellett érveltek. A párázs vita végén ők maradtak felül, így az eltávozott uralkodó végakarátát nem hajtották végre, hanem unokáját néhány kisebb értékű birtokkal kártalanították. Az eset önmagában is érdekes, hiszen rávilágít arra, hogy Kázmér király élete utolsó korszakában visszatáncolt korábbi ígérvényeitől, és igyekezett megakadályozni, hogy nővére, illetve unokaöccse lépjen az örökébe. Azaz teljesen lényegtelen volt, hogy ki és miben egyezett meg korábban, Kázmér halála után helyben dőltek el az események.

LAJOS LENGYELORSZÁGI POLITIKÁJA

Lajos király lengyelországi uralmának lényegét a történetírás általában abban látja, hogy csak másodrendű jelentőséget tulajdonított a lengyel korona ügyeinek, nem tartózkodott az országban, s csupán egyvalami érdekelte: a trónöröklési rend megváltoztatása, aminek mindent más alárendelt. Mivel 1374-re bizonyossá vált, hogy neki sem lesz fiú utóda, valamelyik lányát szerette volna trónra juttatni Lengyelországban is, azonban ez – így a történetírás – a nemesség és az egyház ellenállásába ütközött.

A király annak érdekében, hogy jobb belátásra bírja lengyel alattvalóit, 1374 őszi Lengyelország számára privilégiumot bocsátott ki, amelyben a nőági öröklés elfogadása fejében nagyszabású „rezsicsökkentést” jelentett be, azaz az addig tizenkét garasnyi, jobbagytelkek után szedett adót két garasban állapította meg, s ezenfelül is számos kedvezményben részesítette a nemességet. Ezzel – idézzük ismét a hagyományos historiográfia egybehangzó véleményét – aláásta az utolsó Piastok által kialakított gazdasági és társadalmi rendszert, és elindítójává vált annak a folyamatnak, amelynek végén a 17–18. századi Lengyel Királyság kormányozhatatlan és anarchiába süllyedő nemesi köztársasággá vált.

Ennek az érvelésnek a gyökerei a 19. századra nyúlnak vissza, de a 20. századi történészkorosztályok, így a 19. századi historizáló történetírást sok tekintetben tovább ápoló marxisták is magukévá tették. Az 1795 óta nemzetközi jogi értelemben nem létező Lengyelország különböző (porosz, orosz és osztrák) részein élő és működő tör-

ténészek ugyanis – függetlenül a közöttük egyébként kitapintható múltértelmezési ellentétektől – abban egyetértettek, hogy Lajos egyfajta archetípusa volt az idegen (értsd: Hohenzollern, Romanov vagy Habsburg) uralkodóknak, akiknek soha nem volt más szándékuk, mint hogy rosszat tegyenek a lengyel nemzetnek. Kérdés persze, hogy tényleg kimutatható-e ilyen szándék a magyar király részéről.

BIRTOKADOMÁNYOK ÉS MÉLTÓSÁGBETÖLTÉS

Áttekintve Lajos lengyelországi tevékenységét, szembeűnő, hogy igen fukar módon bánt a nemesség megajándékozásával, azaz tizenkét éves uralma alatt kevés kivétellel nem tett jelentős birtokadományokat. Ezzel egyrészt megfelelt az Anjou királyok általános társadalomfilozófiai elveinek, másrésztől nagybátyja politikáját folytatta, aki már jó húsz évvel korábban felhagyott a nagyobb birtokajándékozásokkal.

A rendelkezésre álló oklevelek alapján inkább az a kép rajzolódik ki előttünk, hogy Kázmér uralmának közepétől egészen Lajos haláláig a nemesek – köztük a legbefolyásosabb kis-lengyelországi bárók is – legfeljebb úgy tudták gyarapítani vagyonukat, ha örököltek vagy adásvétel útján jutottak birtokokhoz. Csak elvétve és jelentéktelen nagyságrendben lehetett királyi adományhoz jutni. Ez már önmagában kérdésessé teszi, hogy mivel tudta volna Lajos király motiválni a bárókat arra, hogy támogassák nagyszabású trónöröklési reformterveit. Hasonlóan sokatmondó, hogy nem látunk 1370 és 1382 között nagyobb mozgást az országos méltóságviselők személyi összetételében, pedig a történetírásban gyökeret vert ősi toposz szerint Lajos hozzá hű emberekre cserélte a kormányzati elitet.

Váltást azonban csak két komolyabb kormányzati poszton látunk: a gnieźnói érsek, egyben Lengyelország kancellárja – függetlenül a király politikájától – visszavonult, mert megvakult, és nem tudta többé ellátni feladatait. Továbbá Lajos „felmondott” Kázmér alkancellárjának, Czarnkowi Jánosnak. Erre azonban jó oka volt: az alkancellár ugyanis Lajos koronázása után bizarr tette ragadtatta magát: ellopta Nagy Kázmér sírjából a királlyal együtt eltemetett uralkodói felségjelvényeket, hogy eljuttassa Nagy-Lengyelországba, és hogy – valószínűleg – Nagy Kázmér

LAJOS HARCA A LITVÁNOK ELLEN

Lengyelország és a pogány litvánok a 14. század elejétől fogva folyamatosan háborúskodtak egymással. A háborúskodások különösen Nagy Kázmér idején erősödtek fel. Ez összefüggésben állt az uralkodó új keleti politikájával, amely elsősorban Halics és Volhinia területén jelentett lengyel expanziót. Mivel Kázmér számos várost alapított keleten, illetve várakat is építtetett, szükségszerűen összetűzésbe került a pogány litvánokkal. Legjelentősebb háborúja 1351-ben volt. Nagy Lajos még a budai privilégiumban vállalt kötelezettséget arra, hogy megvédi Lengyelországot a külső ellenségektől, ami elsősorban a litvánokat jelentette. Lengyel királyként maga is vezetett hadjáratot ellenük. 1376-ban a litván nagyfejedelem számos lengyel várat és erősséget foglalt el keleten, Lajos 1377-ben ezek egy részét visszavette.

Nagy Lajos harca a litvánokkal. A Szent István-cikóriagyár által Történelmi pillanatképek címmel kiadott képes matricaalbum ábrázolása, 1930-as évek

unokájának adja. Nem véletlen, hogy a felmentett alkancellár krónikájából származik az általános elitcsere legendája. E két méltóságviselőtől eltekintve Lajos ugyanazokkal a csoportokkal kormányzott együtt, melyeket nagybátyja korszakából megörökölt.

A KASSAI PRIVILÉGIUM

Kétségtelen, hogy Lajos lengyelországi kormányzásának legérdekesebb momentuma az 1374 őszi kiadott úgynevezett kassai privilégium. Lajos kiváltságlevelét a történelmi kutatás általában a rendi alkotmány egyik alapillé-

rének szokta tekinteni, olyan általános jobbiztosító dokumentumnak, amely a dinasztia és a nemesség közötti hosszú alkufolyamatok során kristályosodott ki. E vélemények szerint Piast Erzsébet már 1372-ben megkezdte a lengyel érdekcsoportok megpuhítását, majd 1373-ban összehívták az első kassai gyűlést, amelyen részt vettek a nemesség és a városok mellett az egyház képviselői is. Azonban ez utóbbiak ellenállása miatt a megegyezés meghiúsult. Ezért kellett 1374-ben újabb gyűlést összehívni Kassára, ezúttal már az egyház jelenléte nélkül, ahol is megszületett a megegyezés a trónöröklésről és ellentételezéséről.

E nézetekkel szemben azonban legalább két komoly ellenérv felhozható. Egyrészt nem látni nyomát sem tárgyalásoknak, sem előzetes tanácskozásoknak, tehát nagy biztonsággal állítható, hogy egy kassai gyűlés volt 1374-ben. Ez már csak azért is valószínű, mert Anjou Hedvig 1374 elején született meg, és Lajosnak ezután lehetett fontos a trónöröklési rend megváltoztatása. Másrészt jó kérdés, hogy miről is rendelkezett a kassai privilégium. A dokumentum szövege szó szerint azt mondja: annak fejében, hogy a lengyel nemesség és a városok elfogadták, hogy az Anjouk nőágon is jogosultak legyenek a lengyel trónra, mentesülnek mindenféle közvetlen vagy közvetett adó- és járulékfizetés alól, viszont minden év Szent Márton napján a királyi hatalomnak fizessenek minden egyes jobbágytelek után kétgarasnyi adót.

Első látásra az adóeltörlés és a kétgarasos adó összekapcsolása akár még igazolhatná is azokat a véleményeket, amelyek szerint itt arról van szó, hogy a sok-sok korábbi adótételből csak kétgarasnyi kötelezettség maradt a nemesi szabadságjogok legnagyobb dicsőségére. Azonban jobban megnézve a szöveget, kiderül, hogy két, egymástól független dolgról van szó. A megszüntetett mindenféle archaikus adók, járulékok és szolgáltatások még a részfejedelemségi rendszerből maradtak fenn, és már Nagy Kázmér idején sem szedte be őket senki. Lengyelországban két jogrend létezett még a 14. század elején: az úgynevezett lengyel jog (*ius Polonicum*), amely az egyes Piast-részfejedelemségekben volt érvényes, illetve a német jog (*ius Teuthonicum*), amely az immunitással rendelkező birtokokra vonatkozott.

Már Łokietek Ulászló korától kezdve megindult a lengyel jogú birtokok átalakítása német jogúvá, azaz Nagy Lajos nem tett semmi mást, mint hogy egy tollvonással végleg megszüntetett minden olyan szolgáltatást, amely a régi jogrendhez kötődött. Ám a lengyel korona javára beszedett kétgarasos adó ettől teljesen független volt. Azaz Lajos nem adót csökkentett, hanem ő vezette be az első közvetlen állami adót Lengyelországban, amely alapvonásaiban kísértetiesen hasonlított az I. Károly által bevezetett magyar kapuadóra. Ráadásul azt, hogy létezett korábban egy tizenkét garasos adó, csak Długosztól tudjuk a 15. század utolsó évtizedeiből, okleveles adat

Piast Erzsébet királyné pecsétje, amelyen a magyar vágások és a lengyel sas is látható

I. (Nagy) Lajos (1342–1382) lengyel királyként 1370–1382 között veretett ezüstdénárja, előlapon a magyar–Anjou címerpajzs, hátlapon a kiterjesztett szárnyú lengyel sas

1370 előttről nem áll rendelkezésre. A kassai privilégium tehát nem kiváltságlevél volt, és még kevésbé tekinthető a „rendi alkotmány” egyik alappilléreinek. Sokkal inkább egy ravaszul megfogalmazott királyi rendelkezéssel állunk szemben, amellyel Lajos ügyesen csőbe húzta lengyel alattvalóit. Először is megváltoztatta az öröklési rendet, s ennek fejében nagylelkűen eltörlött egy sor olyan adót, amelyek már

egyébként sem voltak behajthatók. Ettől függetlenül azonban be is vezetett egy új, addig soha nem ismert adófajtát, azaz nem adót csökkentett, hanem adóreformot hajtott végre. Ezt az állítást több adattal is alá lehet támasztani.

Valószínű, hogy Lajost már 1370-től foglalkoztatta az a kérdés, miként lehetne bevezetni az új adót. Már a kassai privilégium elfogadása előtt elterjedhetett, hogy mire készül, mert mind a nemesség, mind az egyház tiltakozásba kezdett. A nemesség kijelentette, hogy őket Nagy Kázmér már felmentette mindenféle adó fizetése alól, a gnieznói érsek pedig egy lengyelországi zsinaton utasította vissza az adófizetést. A kassai privilégiumból az egyház ki is maradt, ám 1381-ben külön rendeletben az egyházi birtokokat is adókötelessé tette az uralkodó. Mindezzel párhuzamosan Lajos kisszámú adománylevelében kötelezettségként írja elő az új birtokosok számára, hogy fizessék meg az évi két garas összegű adót.

Nagy Lajos lengyelországi uralmának tényleges intézkedései nem felelnek meg annak a képnek, amelyet a későbbi korok vetítettek rá. Kétségtelen tény, hogy lányai trónöröklését készítette elő, ám ez elkerülhetetlen volt: hasonlóan nagybátyjához, neki sem születtek férfi örökösei, így mindkét országában veszélybe került a dinasztia trónutódlása. Egyéb intézkedései azonban függetlenek voltak a dinasztikus trónöröklési jog megváltoztatásától. Társadalompolitikájában nagybátyjához hasonlóan a dinasztia érdekeit próbálta meg érvényesíteni az országlakosokéval szemben. Ő vezette be az első egyenes „állami” adót Lengyelországban, így inkább a központi hatalom és a nemesség közötti viszony átalakításán munkálkodott. Csak tudatos ferdtéssel lehetne a későbbi, 15–16. századi társadalmi viszonyok kialakulásáért felelőssé tenni. Azok ugyanis a Jagellók 15. század eleji végleges hatalomra jutásának eredményei voltak, akik már egész más körülmények között uralkodtak, mint elődeik. ♦

A szerző a Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, egyetemi tanár a középkori és korai újkor történelem tanszékén

BAGI DÁNIEL

HEDVIG KIRÁLYNŐ

AZ ANJOU-HÁZ TRÓNÖRÖKLÉSE LENGYELORSZÁGBAN

Az 1997-ben szentté avatott Anjou Hedvig Nagy Lajos lányaként örökölte meg a lengyel trónt. Bár történelmi szerepe az lett volna, hogy megakadályozza a Piast-ház végleges kihalását, Jagelló Ulászlóval kötött házassága végül a Jagelló-dinasztia trónöröklését, fel-

emelkedését és európai tényezővé válását segítette elő. Hedvig nevéhez köthető Litvánia megtérítésének kezdete, a krakkói egyetem működésének felújítása, valamint számos karitatív cselekedet, melyek révén Lengyelország és Litvánia védőszentje lett.

Hedvig királynő bevonulása Krakkóba.
Wladislaw Rossowski festménye, 1884.
(Krakkói Helytörténeti Múzeum)

repe, hogy leendő házasságából születő férfi utódok segítségével biztosítsa a Piast-ház fennmaradását. Ezért megfelelő férjet kellett neki keresni. E tekintetben nehézséget jelentett, hogy a magyar királylányt még 1378-ban eljegyezték III. Habsburg Lipót elsőszülött fiával, Habsburg Vilmosmal (1370–1404), akivel egy ideig Bécsben nevelkedett. A négyéves Hedvig és a nyolcéves Vilmos közötti eljegyzés a kor szokásainak megfelelően szerződés-kötéssel járt együtt, s ha valaha végrehajtották volna, ez lehetett volna a Habsburg-ház első, házassági kapcsolaton alapuló terjeszkedési kísérlete a kelet-közép-európai térség felé. Azonban a lengyel politika hangadói megosztottak voltak az Anjouktól örökölt házassági szerződésekkel kapcsolatban.

Vilmos és Hedvig házasságkötésének tervét Oppelni vagy más néven Opuliai László (1327 k.–1401), Nagy Lajos egyik fő bizalmasa támogatta legerőteljesebben. Őt azonban a korabeli krakkói udvari közvéleményben megosztó személyiségnek tekintették, mivel már 1370-től fogva, sőt a Nagy Kázmér halála körüli időben is – Nagy Lajos ügyeit képviselve – beavatkozott a lengyel ügyekbe. Ráadásul Lajos király lengyelországi uralma alatt két évig, 1378–1380 között ő képviselte az uralkodó érdekeit az országban, és eközben sok ellenséget szerzett magának. Helyzetét tovább nehezítette, hogy a lengyel politikában döntő befolyással rendelkező kislengyel bárók hevesen elleneztek Hedvig és Vilmos házasságát. Helyette a lengyelekkel szintén ellenséges, pogány Litvánia urának, Jagellónak ajánlották fel Hedvig kezét s ezzel együtt annak lehetőségét, hogy felesége révén uralomra juthat Lengyelországban.

A „LITVÁN KÉRDÉS”

A középkori Litvánia területének csak elenyésző hányada feküdt ott, ahol az ország ma található. A korabeli forrásokban Litvániának nevezett ország leginkább a mai Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia, valamint a mai Oroszország egyes északnyugati területeit foglalta magába, és nem csak litvánok lakták, hanem különböző szo-

Anjou Hedvig 1374 elején született Nagy Lajos és Kotromanics Erzsébet legfiatalabb lányaként. Nevét az Anjouk és a Piastok családjában is népszerűségnek örvendő – 13. században kanonizált – Sziléziai Szent Hedvigről kapta. Születése évében édesapja már negyedik éve viselte a lengyel királyi címet is. A Magyarországról érkezett király legfőbb feladata az lett volna, hogy leendő férfi utódai révén biztosítsa a Piastok uralmának fennmaradását. Azonban Hedvig születésével véglegesen eldőlt, hogy a trónutódlás mindkét királyságában csak nőág oldható meg.

HEDVIG TRÓNRA LÉPÉSE

Lajos 1382-ben bekövetkezett halála után a lengyel elit elutasította, hogy Lajos idősebb lánya, Mária kezdjen ural-

kodni Lengyelországban is. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Mária jegyese, Luxemburgi Zsigmond a Német Lovagrend egyik legjelentősebb támogatója volt. A 13. században Pomerániában, illetve a Baltikumban megtelepedett lovagrend és Lengyelország között már Łokietek Ulászló és Nagy Kázmér idején háborúk dúltak, amelyek feszültségeket okoztak a Luxemburgi-ház és a Piastok közötti kapcsolatokban. Mária trónra lépése valószínűleg még inkább megterhelte volna a Csehország, a birodalom és Lengyelország közötti viszonyt. Így az 1382 novemberében Radomban tartott gyűlésen a lengyel országnagyok az akkor 8 éves Hedviget választották királlyá, aki azonban csak két évvel később, 1384 őszén érkezett meg Krakkóba, ahol a hagyományoknak megfelelően megkoronázták.

A dinasztia érdekeit szem előtt tartva Hedvignek is az lett volna a sze-

Szent Hedvig ábrázolása a magyar szentek képeivel díszített oravkai templomban

kású és vallású népek, akik között nem kevés ortodox keresztény is volt. Litvánia emellett sajátos történeti fejlődésen ment keresztül: a dinasztia és az elitek nem tértek keresztény hitre a középkor korábbi századaiban. Így a 14. század végi Európában egyedülálló módon, a Moszkvai Fejedelemség, Novgorod, a Német Lovagrend állama, illetve a lengyelek uralta Halics-Lodoméria közé ékelődve fenn tudott maradni egy pogány hagyományú uralkodóház vezette állam.

Azonban a 14. század utolsó harmadára egyre inkább látszott, hogy Litvániának váltania kell, és fel kell vennie a kereszténységet. Északról a Német Lovagrend fenyegette, amelynek bevalott célja volt az északkelet-európai pogány népek fegyverrel történő megtérítése. A lovagrend a 13. században már figyelemre méltó gyakorlatra tett szert a poroszok, pomeránok és egyéb balti népek erőszakos megtérítésében, és a litvánok sem számíthattak volna

semmi jobbra. Ugyancsak komoly kihívást jelentett a 14. században felemelkedő Moszkvai Fejedelemség, amely I. Kalita Iván (ur. 1325–1340) uralmától kezdve folyamatosan terjeszkedett nyugat felé is, és elfoglalta a Kijevi Rusz néhai területeit, veszélyeztetve ezzel a litván dinasztia uralmát.

Így a lengyel házassági ajánlat mindkét félnek előnyös volt: Lengyelország szövetségesre tehetett szert a Német Lovagrenddel szemben, a litván uralkodóház számára pedig a nyugati rítus szerinti megkeresztelkedés nemcsak rangemelkedést jelentett, hanem egyben védettséget is biztosított a Német Lovagrenddel és a moszkvai uralkodókkal szemben. Ennek értelmében 1385. augusztus 14-én Lengyelország és Litvánia megkötötte a krewói uniót.

Jagelló a Hedviggel kötendő házasság reményében vállalta, hogy keresztény hitre tér – egyben országát is megtéríti –, és az uralma alatt álló területeket egyesíti Lengyelországgal. A krewói unió tehát megteremtette a lengyel–litván perszonáluniót, bár a dinasztia litván ága még sokáig elzárkózott attól, hogy egy korona alatt egyesüljön a két

ország. A teljes egyesülésre csak 1569-ben a lublini unióban kerülhetett sor, amikor a lengyel nemesség összes jogát kiterjesztették a litvánokra is.

HEDVIG ÉS JAGELLÓ HÁZASSÁGA

A 15. század végi lengyel dinasztikus történetírás értelmezésében Hedvig átérzte a litvánok megtérésének fontosságát, és ezért mondott igent a litván fejedelemnek. Nyilvánosan felbonthatta Vilmostal kötött eljegyzését, majd 1386-ban feleségül ment Jagellóhoz, aki a keresztségben az Ulászló (Władysław) nevet kapta, utalva ezzel egyrészt a Piastok királyi hatalmát helyreállító Łokietek Ulászlóra, másrészt az Anjouk udvarában oly népszerű Szent László királyra is.

Ez a kép persze némileg csalóka: a 15. század végéről nézve, amikor a Jagelló-dinasztia már közép-európai politikai tényezővé nőtte ki magát, jól mutatott, hogy az új dinasztia őse megkeresztelkedett és összeházasodott a Piastokkal, illetve az Anjoukkal, ami végső soron megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a Domus Jagellonica, a Jagelló-ház vezető szerephez jusson a 15. század végi Közép-Európában. Ám korántsem biztos, hogy minden ilyen zökkenőmentesen zajlott le. Habsburg Vilmost, aki nem akarta elfogadni, hogy nem számolnak vele a lengyel politikában, csak erőszakkal lehetett eltávolítani a krakkói várból, és erősen kétséges az is, hogy milyen gyorsan és milyen mélységben tért át a litván dinasztia és az ország a keresztény hitre.

Bár Jagelló Ulászló és Hedvig 1388-ban megalapította a vilnusi/wilnói püspökséget, amely egyértelműen Litvánia megtérítésére jött létre, az egy emberöltővel későbbi konstanzi zsinaton a Német Lovagrend képviselőiben fellépő dominikánus Johannes Falkenberg megvádolta Lengyelországot, hogy lakói bálványimádók, és bálványuk maga a pogány Jagelló. Sokatmondó, hogy a lengyel király érdekeit képviselő Paweł Włostowic, a krakkói egyetem rektora nem is a vádak visszatartásával védekezett, hanem, gyakorlatilag elismerve azokat, arra hivatkozott, hogy a pogányokkal szembeni fellépést nem a tudásnak (*scientia*), hanem a velük kapcsolatos tapasztalatoknak (*experientia*) kell megalapozniuk; azaz vannak jó, felemelkedésre, áttérésre hajlandó pogányok is, mint

a lengyel király, akik ellen nem szabad erőszakkal fellépni.

Másrészről nem tudjuk, hogy megkeresztelkedése után Ulászló mennyire szorosan kötődött a nyugati keresztény egyházhoz. Amikor a 15. század elején gótikus stílusban átépítette a lublini várkapólnát, a templombelsőbe a keleti egyház ikonográfiai hagyományainak megfelelő programot rendelt, ami annak bizonyítéka, hogy közel állt a szívéhez az ortodoxia.

HEDVIG ÉS ULÁSZLÓ KÖZÖS URALMA

Jagelló Ulászló és Hedvig házassága sokáig gyermektelen maradt, 1399-ben született meg egyetlen gyermekük, Erzsébet Bonifácia, aki azonban néhány hetes korában meghalt. A gyermekszülést maga Hedvig sem élte túl, feltehetően gyermekágyi lázban halt meg 1399. július 17-én. Halálával nőágon is véget ért a Piastok uralma Lengyelországban, és a lengyel trón végleg a Jagellókra szállt. A Hedvig halála után még 35 évet uralkodó Ulászló királynak három további házassága volt, ám csak a negyediktől születtek meg az olyannyira várt férfi utódok.

Mivel elvileg csak az Anjou Hedviggel kötött házasságából származó utódai örökölhettek volna utána, élete utolsó éveiben idősebb fia, a később Várnában meghalt III. Ulászló trónra lépését készítette elő. Ehhez azonban nélkülözhetetlen volt az országnagyok támogatása, ezért 1431–1434 között számos kiváltságot adományozott a nemességnek, és önként szűkítette be a királyi hatalom mozgásterét.

Így uralma alatt a lengyel királyi hatalom fokozatosan vesztett súlyából, majd a 16. század elejére a mindenkor lengyel király sajátos módon egyszemélyes renddé vált, aki egyensúlyozó szerepet töltött be a köznemesség és a bárók között. A Jagellók uralma teljesen új szakaszt nyitott a lengyel külpolitikai érdekekben is. Az addig elsősorban nyugat-európai irányultságú ország – Litvánia földrajzi elhelyezkedése miatt is – a 15. századtól fogva folyamatosan tolódtott kelet felé, és gabalyodott bele a kelet-európai konfliktusokba.

Azonban az eredeti trónöröklési tervek eredménytelenségétől és a későbbi történésektől függetlenül Hedvig rövid uralmához több siker köthető. A ki-

rállynő számos jótékony alapítványt tett: támogatta a betegápolást, több kolostort és kórházat alapított, gazdagon megadományozott és támogatott már létező egyházakat. Ápolta és gondozta védőszentje, Sziléziai Szent Hedvig kultuszát. Legmaradandóbb tette a krakkói egyetem megújítása volt.

Szent Hedvig (fent)
A királynő által (újra)alapított
krakkói egyetem rektorának
ügynevezett Hedvig-jogara
(jobbra)

A krakkói egyetemet – középkori elnevezéssel studium generalét – még III. (Nagy) Kázmér alapította 1364-ben. Európának ezen a táján a prágai után ez volt a második egyetem, bár teológiai fakultást – pápai engedély híján – nem nyithatott. A középkori egyetemek léte erősen függött az alapító anyagi támogatásától. Nagy Kázmér 1370-ben bekövetkezett halála után Nagy Lajos király nem juttatott anyagi forrásokat az egyetemnek, így az a század utolsó éveire hanyatlásnak indult. Megmaradását és késő középkori felívelését Anjou Hedvignek és férjének, Ulászlónak köszönhetette.

A királynő végrendeletében teljes személyes vagyonát az egye-

temre hagyta, amely így ismét megnyitotta kapuit, és a 15. század végére az egyik legismertebb és leglátogatottabb európai intézménnyé vált. Mivel Hedvig végakarátát férje hajtotta végre, az egyetem a 19. században felvette a Jagelló nevet, még most is így hívják. Hedvig Litvánia megtérítésében is szerepet vállalt. 1397-ben Prágában kollégiumot alapított litván származású klerikusok iskoláztatására, Krakóba a szláv liturgiát követő benecéseket hívott, akiknek döntő szerepet szánt a litván misszióban. Ezzel megteremtette a későbbi keleti lengyel térítőmissziók alapjait.

HEDVIG TISZTELETE ÉS SZENTTÉ AVATÁSA

Hedvig tisztelete már halálakor kialakult. A gnieznói érsek 1426-ban megindította a királynő életzsentségének kivizsgálását, ám az eljárás 1454-ben megszakadt. Ennek oka ismeretlen. Egyes feltételezések szerint az állhatott a háttérben, hogy az 1444-ben hatalomra került Jagelló Kázmér tíz évvel később Habsburg Albert Erzsébet nevű lányát vette feleségül, aki távoli rokonságban állt Habsburg Vilmostal, és ezért ellenzenvesnek tartotta Hedvig emlékét. Ennek azonban ellentmond, hogy Kázmér és Erzsébet számos gyermeke közül az első leány a Hedvig nevet kapta a kereszttségben.

1933-ban a lengyel püspöki kar ismét felvetette a királynő boldoggá avatásának kérdését, de a háború kitörése és az utána következő évtizedek megakadályozták az eljárás folytatását. Hedvig boldoggá avatására végül 1979-ben, II. János Pál pontifikátusának elején került sor. A lengyel származású pápa vélhetően különös gondot fordított arra, hogy gondozza a lengyel nemzeti szentkultuszt és gyarapítsa a dinasztia szentjeinek számát. 1997-ben szentté avatta Hedviget, két évvel később pedig Kingát (1234–1292), IV. Béla lányát, V. Szemeremes Boleszláv (ur. 1243–1279) feleségét is, akit már 1690-ben boldoggá avatott az egyház. Hedvig királynő ma Lengyelország védőszentje és Litvánia apostola. ♦

Corvin János, 1489 körül

NEUMANN TIBOR

TRÓNHARCOK MÁTYÁS HALÁLA UTÁN

CORVIN JÁNOS ÉS JAGELLÓ ULÁSZLÓ
KÜZDELME A HATALOMÉRT

A középkor embere „zavaros időknek” nevezte azokat a hosszabb-rövidebb időszakokat, amikor – a központi hatalom megroppanása, vagyis általában az uralkodó halála miatt – a megszokott békés állapotokat országos szinten belharcok, helyi szinten erőszakos magánakciók váltották fel. Ez történt Mátyás király 1490. április 6-án bekövetkezett halála után is. A halálhír Bécsből elindulva széleseben járta be az országot, és akik hajlamosak voltak arra, hogy „a zavarosban halásszanak”, és ehhez némi fegyveres erővel is rendelkeztek, azonnal mozgásba lendültek.

A távoli Pozsega megyében például egy végvári harcokban edződött társaság már április 13-án ostrom alá vette egyik ellenfele várát, és az erősségben időző birtokos család nőtagjait fogságba ejtette. Vállalkozásuk nem volt túl kockázatos, hiszen az a tény, hogy Mátyás nem hagyott hátra törvényes örökös, mindenki számára egyértelművé tette, hogy háborús idők jönnek, ahol az efféle tetteket kivizsgáló bíróságok vagy nem üléseznek, vagy lehetetlenség érvényt szerezni döntéseiknek,

tapasztalt katonákra viszont nagy szükség mutatkozik. A Pozsegában önkényeskedő kalandorok később csatlakoztak is az egyik trónkövetelőhöz, aki bizonyára nem kérdezősködött korábbi tevékenységük felől.

Az ország számos részén történtek e napokban hasonló incidensek, vagyis az erőszak fellángolásával kezdetüket vették a „zavaros idők”. E helyzetben a néhai Mátyás megítélése – mai szóval „népszerűségi indexe” – hetek alatt látványos változáson ment át: a korszak híres történétírója, Antonio Bonfini meg is jegyezte, hogy a társadalom csaknem minden rétege, amely régóta nyögte a hódító király zsarnokinak tűnő uralmát, most visszaírta azt, mert akkor legalább béke volt. Ám a helyzet rendeződésére még közel két évet kellett várniuk. Ez az eseménydús időszak, amelyet a néhai kiváló történész, Kubinyi András teljes joggal nevezett két sorsdöntő esztendőnek, két szakaszra osztható: a Mátyás halálától az új király szeptemberi megkoronázásáig tartó interregnumra (király nélküli időszakra), valamint az 1492 elején lezáruló trónharcokra.

Mátyás halálának pillanatában a Bécsben tartózkodó főpapok és bárók – vagyis a királyi tanács – azonnal kezükbe vették az ország irányítását, élükön az özvegy Aragóniai Beatrix királynéval, valamint a király törvénytelen fiával, Corvin János herceggel. A helyzet válságos volt: az uralkodó halálával hatályát veszítette minden fegyverszüneti és békemegállapodás, így várható volt, hogy nemcsak a törökök, hanem a mátyási hódítások fő kárvallottjai, a Habsburgok – III. Frigyes császár (1440–1493) és fia, Miksa római király (1486–1519) – is támadásba lendülnek. Másfelől az is egyértelmű volt, hogy a trónra többen is bejelentik az igényüket, amiből könnyen az következhetett, hogy a királyválasztásból vesztesen kikerülő kikerülő fegyveresen igyekeznek majd érvényt szerezni jogaiknak, s az ország külföldi csapatok hadszínterévé válhat.

AZ ÖZVEGY ÉS A MOSTOHAFIÚ

A kortársak alapvetően három uralkodóház igényeivel számolhattak: Mátyás hosszú éveken át munkálkodott azon, hogy a trónon Corvin János kövesse, akit számos tényleges és szimbolikus intézkedéssel a Hunyadi-ház egyetlen örökösévé nyilvánított. A hatályos nemzetközi szerződéseknek – a pápa által is megerősített 1463. évi bécsújhelyi megállapodásnak – megfelelően azonban Szent István koronája törvényes örökös hiányában a császárt és fiát illette. Ennek érvényét a lengyel–litván Jagellók kérdőjelezték meg, akik Mátyás uralkodása alatt többször is kinyilvánították, hogy a Hunyadi-ház puccszerű uralomra jutását törvénytelennek tekintik. Mivel az ekkor regnáló lengyel király, IV. Kázmér (1447–1492) az utolsó, szerintük törvényes magyar uralkodó, V. László (1440–1457) testvérét, Habsburg Erzsébetet vette nőül, a vér szerinti leszármazás jogcímére hivatkozva mindenképpen valamelyik fiát szerette volna a magyar trónon látni.

A válsághelyzet rendezését az ország két leghatalmasabb politikai tényezőjének, Mátyás özvegyének és fiának teljesen nyilvánvaló érdekellentétei is nehezítették. Már Mátyás is látta, hogy Corvin trónra jutásának legnagyobb kerékkötője éppen Beatrix lehet, akit országszerte jelentős vagyonhoz – köztük mintegy tucatnyi várhoz,

illetve a számára nagy jövedelmet biztosító felvidéki és máramarosi bányavárosokhoz – juttatott, ráadásul a királyné rendelkezett a leggazdagabb magyar egyházi intézmény, az esztergomi érsekség teljes anyagi erőforrásával is, amióta 1486-ban elérte férjénél, hogy alig hétéves unokaöccsét, a ferrarai Estei Hippolitot nevezze ki az érsekség élére. E hatalom birtokában Beatrixnak a helyzet rendezésére irányuló szándéka magától értetődően nem volt figyelmen kívül hagyható. Mivel azt nem várhatta el, hogy a magyar rendek királynőt és ne királyt válasszanak, hatalmát egyféleképpen őrizhette meg: ha az új király feleségül veszi őt. Ez a szempont a királyjelöltek közül egynek a megválasztását azonban kizárta: saját mostohafiát.

A herceg győzelmi esélyei nem csupán mostohaanyja hatalmi ambíciói miatt voltak minimálisak. Igaz, mellette szólhatott volna sosem látott nagyságú birtokvagyonra, amely nemcsak a névadó nagyapa, Hunyadi János által összegyűjtött családi örökségből, hanem az apja által az 1480-as években neki adományozott több tucat uradalomból is állt, sőt még alapvetően királyi és nem családi eredetű várakat (Pozsony, Komárom és Tata) is magában foglalt. Ezt az eleve roppant birtokkoncentrációt még kiegészítették a megszállt területeken – olykor persze csak névlegesen – rendelkezésére bocsátott ausztriai várak és sziléziai hercegségek, elsősorban Opava (Troppau).

Egy ekkora magánvagyon kiváló alapja lehetett volna az erős királyi hatalomnak, s egyszersmind alkalmas eszköznek is tűnt ahhoz, hogy lehetlenné tegye az országban egy másik választott uralkodó számára a hatalomgyakorlást. Mégsem ellensúlyozta a herceg kárára megmutatkozó hátrányokat. Corvin megválasztása esetén az ország egyedül és lényegében esély nélkül került volna szembe az Ausztria, valamint Cseh- és Lengyelország felől várható többfrontos támadással (nem beszélve a török veszedelemtől), míg valamelyik külföldi jelölt megkoronázása esetén legalább egy szövetséges ország ereje kiegyenlítettette volna a küzdelmet.

E racionális okon kívül fontos azt is hangsúlyozni, hogy a herceg apja intézkedései nyomán aligha örvendhetett a politikai elit körében nagy népszerűségnek: uralmának utolsó éveiben Mátyás minden kihalt főúri család

koronára visszaszálló uradalmait a királyfinak adományozta, ráadásul koholt vádakkal számos bárói birtokvagyonot kobzott el jogos birtokosaitól ugyanebből a célból. Ez bizonyára kiváltotta a király híveinek féltékenységét, akik így kevésbé részesültek jelentős adományokban, és elégedetlenséget szült a pórus jár bárói családok és rokonságuk körében.

Végül nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Corvinnak királyként meg kellett volna küzdenie a tekintélyét – főként nemzetközi szinten – bizonyosan mérséklő törvénytelen származás szégyenfoltjával is. Az itáliai követek jelentéseiből egyértelműen kiderül, hogy a kortársak a háta mögött egyszerűen csak „fattyúnak” (bastardo) nevezték.

Az interregnum hónapjaira jellemző volt, hogy a legnagyobb tekintéllyel rendelkező főpapok és főurak rendszerint nem foglaltak egyértelműen állást egyik trónjelölt mellett sem, hanem egyszerre több vasat tartva a tűzben igyekeztek mindnyájuk felé készségesnek mutatkozni, hogy egyikük győzelme esetén se veszítsék el befolyásukat. Míg Beatrix királyné láthatóan mesterien szötte a hatalmi szálakat, a 17 esztendőes Corvin bizonyára nem látott át teljesen a királyi tanács tagok saját pozíciójukat féltő és talán önnön bizonytalanságukat is leplezni hivatott csalfa ígéretein. Alighanem már Bécsben is ő lehetett az egyedüli, aki reális esélyt látott trónra kerülésére, noha azt mindenki elismerte, hogy igényeit nem lehet egyszerűen lesöpörni az asztalról.

A KIRÁLYVÁLASZTÁS

A királyné, a herceg és a királyi tanács – a háborús övezetnek számító Ausztriát főkapitányi címmel Szapolyai István szepesi grófra bízva – Bécsben hajóra szállt, és Mátyás holttestét kísérve elindultak a Dunán a magyar főváros felé. Útközben megálltak Komáromnál, ahol április 17-én kibocsátott leveleikkel összehívták a királyválasztó országgyűlést. Az ellentétes érdekek ellenére magától értetődő volt, hogy a nyugalom helyreállítása és Ausztria védelme érdekében az országnak minél gyorsabban koronás főre van szüksége. Az elkövetkező mintegy másfél hónap az országgyűlésre való felkészüléssel telt: a királyné birtokadományokkal igyekezett magához

láncolni minél több főurat, a herceg is szövetségeseket keresett, a főpapok és a bárók pedig részben hivatalos, részben titkos egyeztetéseket folytattak a megválasztandó király személyéről, mialatt mindnyájan igyekeztek minél nagyobb seregeket összegyűjteni, hogy tevékenyen beleszólhassanak a választásba.

Április 25-én Székesfehérváron örök nyugalomra helyezték Mátyást. Egyesek szerint a szertartás külsőségei nem voltak méltók a néhai király nagyságához, ami el is képzelhető, hiszen a közelgő háború előszele és az országban tapasztalható zűrzavar már meglegyintette a jelenlévőket. Azt azonban még ők sem sejtették, hogy a nagy király porhüvelybe csak fél évet pihenhet sírja nyugalomában.

Nem sokkal ezután Mátyás király bizalmasa, a morva származású Filipec János kancellár, váradi püspök – amennyire sejteni lehet, Beatrix és az országnagyok legalább egy részének beleegyezésével – felvette a kapcsolatot Ulászló cseh királlyal (1471–1516), Kázmér lengyel király legidősebb fiával. Közvetítésével Ulászló már május elején maga mellé állította a Magyar Királyság Corvin herceg utáni leggazdagabb emberét, az Ausztriát kormányzó és így komoly katonai erővel rendelkező Szapolyait, azzal az ígérettel, hogy visszaváltja a lengyel koronának elzálogosított szepesi magyar területeket, és azokat a szepesi grófnak adományozza. Filipec püspök ettől kezdve minden erejével Ulászló megválasztásán munkálkodott, miközben a bárók egy jelentős része a királyné köré csoportosult.

Június elején Báthori István országbíró, erdélyi vajda irányítása mellett megnyílt az országgyűlés Rákos mezején. A közhangulat és az alapvető politikai szükségszerűség is azt kívánta meg, hogy a rendek polgárháború előidézése nélkül hozhassák meg döntésüket, vagyis hogy az új király mögött az egész ország egységesen fel tudjon sorakozni. Emiatt azonnal megindultak a tárgyalások Corvin János herceggel. Június 17-én sikerült tető alá hozni azt a megállapodást, amely garantálta a herceg számára elfogadható minimumot.

A rendek ebben kötelezték magukat, hogy ha nem a Hunyadi sarjat választanák királlyá, akkor is kezén hagyják az általa birtokolt uradalmakat, és

az új király a Magyar Királyságnak alávetett Bosznia királyává, Szlavónia hercegévé, valamint életfogytig Dalmácia és Horvátország bánjává nevezi ki. A későbbiek szempontjából döntő fontosságú volt, hogy a kezén hagyott végvárakból és az említett tisztségekből adódóan ő lett az Adriai-tengertől egészen a temesi ispánságig terjedő, mintegy 900 kilométeres török határszakasz védelmének első számú felelőse. Ez ugyan nagy politikai és katonai hatalmat biztosító feladat volt, ám ellátásához az ország segítsége nélkül még a Corvin-birtokok teljes jövedelme sem volt elegendő.

Az országgyűlés békés folyását két esemény zavarta csak meg. Az eddigiekben elmondottak alapján olybá tűnik, mintha a háttérben zajló folyamatok már kezdettől Ulászló megválasztása felé haladtak volna. A többi trónigénylő közül Habsburg Miksa római királynak bizonyosan nem volt támogatottsága az országgyűlésen, hiába tűnt igénycíme jogi értelemben sziklaszilárdnak. Ebben talán nem is a magyar nemesség hagyományos németellenessége esett a legnagyobb súllyal a latba, hanem a magyarok jogosnak tűnő féltelme, hogy megválasztása esetén Miksa az országot csupán eszközként fogja felhasználni nyugat-európai hatalmi terveihez. Abban bizonyosan egyetértés alakult ki, hogy az új magyar királynak Budán kell állandó lakhelyét kialakítania és udvarát tartania, amelynek megvalósulására Miksa esetében nem volt esély.

Komolyabb támogatást élvezett Ulászló öccse, János Albert lengyel herceg (lengyel király 1492–1501 között). Elsősorban Mátyás katonabárái és a nemesség számára tűnt alkalmas jelöltnek, mivel hadvezéri képességei közismertek voltak. Június 8-án egy – döntően a lengyel határ közeli megyékből, Sárosból és Zemplénből érkező – nemesi csoport hirtelen királyiá kiáltotta ki a lengyel herceget, amit ugyan a többség nem fogadott el érvényes választásnak, János Albertnek ugyanakkor jogalapot biztosított arra, hogy ettől fogva magát választott magyar királynak tekintve bevonuljon az országba.

A másik zavaró esemény Corvin János pálfordulása volt. A vele való szerződés megkötését követően megérkeztek szövetségesei és párthívei a Délvidékről, élükön Újlaki Lőrinc boszniai herceggel, akik elégedetlenek vol-

tak a megállapodással, ezért rábírták Corvint arra, hogy a királyi kincstárral és a Szent Koronával hagyja el a fővárost, talán éppen királlyá koronázása –

János Albert lengyel király

vagy másának a megakadályozása – érdekében.

A királyné és környezete, illetve a rendek ezt szabad királyválasztási joguk nyílt megsértésének tekintették. Beatrix a két kenyérmezei győztes, Báthori István és Kinizsi Pál mellé adta seregét, amely kiegészülve a többi országnagy csapataival, erőltetett menetben üldözőbe vette Corvin seregét. Az összecsapásra július 4-én a Tolna megyei Szabaton falu mellett, Csontmezőnél került sor, ahol a királyfi serege vereséget szenvedett: kincstárát és jogbiztosító okleveleit a győztesek szétfordították, s ezzel füstbe mentek Corvin királyi ambíciói is. A csatából Pécsre elvonuló herceg kénytelen volt követei révén megerősíteni szándékát a június 17-i szerződés elfogadásáról. A Budára visszatérő győztesek újabb egyeztetéseket követően végül július 15-én, a reggeli mise után kihirdették döntésüket: királlyá választották Ulászló cseh királyt, azzal a feltétellel, hogy feleségül kell vennie Beatrixot.

DOBZSE LÁSZLÓ

Az olvasóban joggal merülhet fel a kérdés, miért éppen Ulászlót választották meg a magyar rendek 1490 júliusában. Különösen indokolt a kérdésfeltevés, ha felidézünk, hogy már kisiskolás ko-

runkban megismerkedünk Dobzse László szánalmasnak nevezhető alakjával. Jóllehet a róla szóló hagyomány több évszázados múltra tekint vissza és manapság is népszerű, ám az uralkodásra teljesen alkalmatlan, az országnagyok által bábként rángatott, együgyű, de legalább jószágos király mesébe illő alakja a valóságtól teljesen elrugaszkodottnak tűnik.

Az újabb történelmi kutatások egyre inkább olyan jelenségekre és összefüggésekre mutatnak rá, amelyek jelentősen árnyalják az Ulászló személyiségéről és uralkodásáról alkotott képünket. Csak e torz hagyomány hitelesnek történő elfogadása esetén lehet levonni azt a közhelyszerű következtetést, mely szerint kizárólag az országnagyok önzése állt a 34 éves cseh király megválasztásának háttérében, ami a közkedvelt érvelés szerint egyenes úton vezetett a mohácsi tragédiához. Ráadásul ezt a képzelte rosszhiszeműséget még inkább szembetűnővé teheti az a tény, hogy a magyar vezető rétegnek Mátyás csehek ellen folytatott harcai során természetesen volt alkalma megismerni Ulászlót, és hiánytalan képet alkotni uralkodói képességeiről.

Noha az ország irányítói 1490-ben is hús-vér emberek voltak, akik nyilván nem szívesen hoztak saját érdekeik ellen való döntéseket, nehezen képzelhető el, hogy szánt szándékkal ártani kívántak az országnak. Végtere is egy 19 éves kormányzati tapasztalattal rendelkező, annak idején Mátyás támadásaival sikerrel dacoló, nagy nemzetközi tekintéllyel rendelkező uralkodóra szavaztak. Gyakran idézik azt a közhelyé vált forráshelyet, hogy a keménykezü Mátyás után a politikai elit tagjai olyan királyt kívántak választani, „akinek üstökét a markukban tarthatják”. Nem ismerik azonban az idézet keletkezésének körülményeit: e gondolat 1492 végén jelenik meg a székegyek királynak címzett panaszlevelében, amelyben igyekeztek – bosszúból – minél több felségsértő kijelentéssel megvádolni és befeketíteni Báthori István erdélyi vajdát, aki rendteremtési céllal, a királyi prancsából vonult be hadseregével a Székelyföldre. Kétségtelen, hogy a nemzetközi hírű katonabáráról volt 1490 nyarán az első számú „királycsináló”, a trónharcok idején pedig fővezérként hűségesen szolgálta Ulászlót, s ebből eredően már-már nyomasztó befolyással bírt

az ország kormányzatára, a király 1493 elején – céljai érdekében a széke-lyek panaszlevelét is felhasználva – mégis gond nélkül megnyirbálta hatalmát, mikor elvette tőle az erdélyi vajdaságot. Tehát ha mondott is valaha hasonlót Báthori, hamar rá kellett jönnie, hogy tévedett.

Az ugyanakkor kétségtelen, hogy 1490-ben az ország Mátyástól eltérő vérmérsékletű uralkodóért kiáltott. A döntéshozók többsége – vélhetően Báthori is közéjük tartozott – olyan királyt szeretett volna, aki nem szipolyozza ki az ország erőforrásait dicsőséges, de olykor öncélúnak tűnő nyugati háborúkkal. Nem férhet kétség ahhoz, hogy Ulászló személyisége távol állt a lovagkirály eszményétől: elődjétől eltérően nem szeretett a hadakozást, propagandája a békét, a rendet és az igazságosságot hirdette. Uralkodása összességében békekorszaknak tekinthető, és korántsem csak a személyiségén múlt, hogy a Magyar Királyság mind nehezebben vette fel a versenyt az egyre erősödő Oszmán Birodalommal.

Megválasztásában persze más, aktuális szempontok is közrejátszhattak: egyfelől a cseh–magyar perszonálunióval legalább névlegesen magyar uralom alatt maradhattak a Mátyás által elfoglalt cseh területek, másfelől remélhetően lehetett, hogy a király alkalomadtán fel tudja használni a nagy harcértékkel bíró cseh katonaságot az ország védelmében. A 16. század közepén alkotó cseh történetíró, Dubravius romantikus megjegyzését, mely szerint Beatrixnak már az 1479. évi olmutzi békekötés idején megakadt a szeme a jóképű ifjú Ulászlón, persze nem szabad komolyan vennünk, noha forrásaink valóban kiemelik a király megnyerő küllemét, személyiségét és fejedelmi habitusát.

Megválasztásával egy időben Ulászló már elérte a magyar határt, ahol az előzetes megállapodásnak megfelelően megvárta az ország nevében színe elé járuló és a választási feltételeket vele megerősíttetni kívánó országnagyokat. Miután ez július 31-én a Pozsony megyei Farkashidánál megtörtént, a választott király a fővárosba vonult, ahol augusztus 9-én, ünnepélyes bevonulását követően szimbolikusan is elfoglalta a trónt. A felhőtlen ünneplést két esemény zavarta meg: a király öccse, János Albert herceg hatezer fős lengyel haderővel ugyanekkor ért

Pest alá, de sem a cseh katonákkal megrakott város ostromát, sem a Dunán való átkelést nem kockáztatta meg, így a testvérével való eredmény-

II. Ulászló, „Dobzse László”

telen tárgyalásokat követően feltehetően utánpótlási nehézségek miatt kénytelen volt visszavonulni, de az ország területét nem hagyta el. Másfelől egyre aggasztóbb hírek futottak be arról, hogy a Habsburgok sereget gyűtenek és megindítják támadásukat az ausztriai területek visszavételére.

Az egyre nehezebbé váló helyzetben az udvar azonnal szétküldte a meghívókat a szeptember közepére kitűzött székesfehérvári királykoronázásra – a magyar hagyományok szerint ez ugyanis döntő tekintélykülönbséget biztosított volna Ulászló számára a többi trónkövetelővel szemben. A belpolitikai helyzetet némileg stabilizálta, hogy a király támogatói szövetségre léptek Corvin János pártjával, Ulászló pedig személyesen fogadta a királyi hódolatát.

A szeptember 19-én sorra kerülő koronázás után a Fehérváron időző rendek már a háború lázában égtek. Három részre osztották az országot: a nyugati megyéknek a németek, a keletieknek a lengyelek, míg a délieknek a törökök ellen kellett gyülekezniük. Törzsről és az ehhez szükséges adószedésről szavaztak, de félt volt, hogy nem lesz elég idő a felkészülésre. Habsburg Miksa Bécs és több környező vár visszafoglalása után Magyarország ellen készülődött, hogy megszerezze a trónt, nem törődve azzal, hogy az

ausztriai várak zöme magyar helyőrség kezén marad. János Albert ezalatt ostromgyűrűt vont Északkelet-Magyarország legfontosabb városa, Kassa köré. Mivel a kincstár kongott az ürességtől, Ulászló uralmát a kezdeti sikerek ellenére összeomlás fenyegette.

A HÁZASSÁGSZÉDELGŐ KIRÁLY

Visszatérve a fővárosba, a király kénytelen volt Beatrix királynéhoz fordulni segítségért. Hónapokkal korábban kötelezettséget vállalt arra, hogy feleségül veszi Mátyás özvegyét, de ez egyáltalán nem állt szándékában. A 33 éves Beatrix tizennégy évnyi házasság alatt sem ajándékozta meg örökssel Mátyást, akinek viszont született gyermeke más asszonytól, következképpen nem fért kétség ahhoz, hogy a királyné meddő, ami egy cseh–magyar dinasztiát alapítani szándékozó uralkodó számára elfogadhatatlan hátrányt jelentett. Mivel azonban a pénzüke miatt trónja is ingadozott, és attól is tartani lehetett, hogy megcsalása esetén a házasságot sürgető Beatrix másik trónigénylő oldalára áll, Ulászló számára nem volt más lehetőség, mint a kényszerű házasság.

Tény és való: a király aligha volt büszke mindarra, amit dinasztikus és államérdekből ekkor cselekedett. Bakócz Tamás győri püspök, Mátyás egykori titkára segítségével, aki hamar legfőbb magyar bizalmasává vált, csapdát állított a királynénak. Először is tanúk – azaz néhány bizalmasa – előtt kijelentette, hogy csak kényszerből veszi nőül a királynét. Majd október 4-én kíséretével felkereste a királyné udvarát, ahol Bakócz, félrevonva a házassulandó feleket, tanúk nélkül összeadta őket. Három olyan körülmény is előállt, amivel később érvénytelenné kívánták tenni a házasságot. Egyfelől Ulászló titokban tartotta, hogy évekkorábban már távházasságot kötött Brandenburgi Borbálával, s noha a frigy nem valósult meg, azt nem érvénytelenítették. Másfelől a király a szertartás alatt Bakócz egyik kérdésére szándékosan rosszul válaszolt („akárom” helyett „igen”-nel). Végül az utolsó és legfontosabb tény az volt, hogy a királyi pár nem hált el a házasságot.

Ulászló különös gondot fordított arra, hogy a trónharcok idején egy éjszakát se töltsön el a királynéval. Ezt

úgy sikerült kiviteleznie, hogy rögtön a kézfogó után arra kérte az asszonyt, saját biztonsága érdekében vonuljon vissza a rosszul felszerelt Budáról a biztonságosabb Esztergomba, és házasságukat még ne hozza nyilvánosságra. Azt ígérte, hogy a harcok után nyilvánosan is feleségül veszi. Mindközben a király Bakócz úján titokban felvette a kapcsolatot a milánói hercegi udvarral, hogy feleségül kérje a korábban Corvinnal eljegyzett Sforza Bianka Máriát.

A házassági színjáték hatásosnak bizonyult. A királyné továbbra is a király rendelkezésére bocsátotta hadseregét, jelentős összeggel támogatta Ulászlót, adót vetett ki a bányavárosokra, és megsürgette a hatalma alatt álló megyékben az adószedést. Ulászló jelentős részben e támogatásnak köszönhetően, hogy 1490 végén elkerülte a bukást.

A HARCOK

A királynéval kötött házasság napján Miksa római király óriási, mintegy 17 ezer fős sereggel indult Bécsből a magyar határ felé. Mialatt az országban még éppen csak kezdetét vette az adószedés és a háborúra való készülődés, gyors egymásutánban elfoglalt több Vas és Zala megyei várat. Október végén már Veszprém előtt állt, ahol hosszas tárgyalás után rávette a veszprémi püspököt, hogy adja át neki várát, és csatlakozzon hozzá. Ulászló király Báthorit és Kinizsit rendelte Fehérvár védelmére, kezükre adva a rendelkezésére álló csapatokat, ő maga pedig Pozsonyba utazott, hogy a királynétól kapott pénz segítségével megegyezzen Mátyás zsoldosvezérével. Báthoriék azonban, felmérve, hogy nincs esélyük csatát vállalni Fehérvárnál Miksa jóval erősebb serege ellen, visszavonultak a főváros védelmére, így november 17-én a római király egy rohammal elfoglalta a koronázóvárost.

Mivel ő is egyre nehezebben fizette seregét, katonáinak szabad rablást engedélyezett. Zsoldosai nemcsak a polgárokat, hanem az egyházakat is kifosztották, ráadásul meggyalázták Mátyás király sírját. Mindez óriási felháborodást keltett az országban, és felerősítette a Miksával szembeni hangulatot. Ennek ellenére a Habsburg fejedelemség megállíthatatlannak tűnt. Seregeit a főváros ellen fordította, de katonái útközben a zsoldhátralékok miatt lá-

zongani kezdtek. Ráadásul hírek érkeztek arról, hogy a magyarok sikeresen megerősítették Budát, Ulászló pedig több ezer cseh veteránnal közeledik. Miksa ezért december elején úgy dön-

tött, hogy helyőrségeket hagyva az elfoglalt területeken, hadjáratát felfüggeszti és kivonul az országból, hogy a birodalomban pénzt szerezzen a folytatáshoz.

Ulászló karácsonyra valóban megérkezett Budára néhány ezer katonával. Előtte három napot időzött Esztergomban, ahol immár órákat töltött négy szemközt Beatrix társaságában, de az esti órák előtt mindig visszavonult szállására. Rejtély, hogyan érte el, hogy a tapasztalt királyné ne fogjon gyanút. Pedig Beatrix észrevette és nehezítette, hogy „férjének” címzett leveleire „királynénak” címzett válaszok érkeztek. Napokkal később Budán érte utol Ulászlót a várva várt hír, hogy követei Magyaróváron 1491. április 25-ig tartó fegyverszünetet kötöttek Miksával. Ezért hadai nagy részével a tél közepén Kassa alá indult, hogy felszabadítsa a hónapok óta lengyel ostrom alatt álló várost. Az állandó szél- és hóvihárban végrehajtott menetelés hatalmas katonai teljesítmény volt. A király február 14-én ért Kassa falai alá, ahol egyesülve Szapolyai István szepesi gróf 4500 fős seregével, immár 16 ezres ha-

dával számottevő fölénybe került János Albert herceggel szemben, és így komolyabb összecsapás nélkül kényszeríthette ki a békét. Magyar trónigényének feladásáért cserébe fivére sziléziai területeket és a lengyel, illetve a magyar trón megöröklésének halovány ígérését kapta. Az ország közvéleménye kezdte elhinni, hogy Ulászlónak komoly esélye van trónja megszállására.

A király a tavasz beköszöntével visszatért Budára, hogy megszervezze a németek kezén lévő nyugati országrész visszafoglalását. Az egyedüli akadály ismét a pénzhány volt: Mátyás óriási összeggel maradt adósa zsoldoskapitányainak, amiatt Ulászló minden hadjárat előtt egyre nehezebb tárgyalásokra kényszerült velük. Végül júniusban megindult a németek elleni hadjárat. A fővezér Báthori István lett, de a fehérvári ostromgyűrűhöz hamarosan csatlakozott a király is. Mintegy másfél hónap ostrom után a német helyőrség megadta magát, és a király július 29-én bevonulhatott Fehérvárra. A hírre országszerte örömtüzeket gyújtottak. E pillanatban Ulászló volt nyertes helyzetben Miksával szemben: hadai egy részét azonnal továbbküldte Ausztriába, hogy visszaszerezze Mátyás hódításainak az előző évben elveszített részeit, főként Bécset.

Néhány nap múlva azonban ismét változott a helyzet: Ulászlót leterítette a mocsárláz, állítólag még halálhírére is keltették. Ez azzal járt, hogy a békével elégedetlen János Albert – bázisul használva az átmenetileg a kezén hagyott Sáróst, Eperjest és Kiszsebent – újra mozgolódnak kezdett Északkelet-Magyarországon, miközben baljós hírek érkeztek a török határvidékről is. Ulászló környezete kénytelen volt a fehérvári hadakat megosztani és minden frontra katonákat átcsoportosítani. Ebből adódóan az Ausztria elleni hadjárat legfeljebb a magyar pozíciók megerősödését hozhatta, látványos sikereket nem. A nem éppen kedvező helyzetben ugyanakkor III. Frigyes császár, Miksa apja béketárgyalásokat kezdeményezett Ulászlóval.

A POZSONYI BÉKE ÉS AZ EPERJESI CSATA

A magyar, a cseh és a német követek 1491 szeptemberében kezdték meg tárgyalásaikat az osztrák–magyar határszélen fekvő Pozsony városában. Az

első forduló a német fél – helyzethez mérten túlzó – követelései miatt nem járt eredménnyel: a felek visszatértek megbízóikhoz. A harcok ezt követően ismét fellángoltak: az ausztriai magyar offenzíva elakadt, Miksa viszont egyre fenyegetőbbben lépett fel néhány magyar helyőrség ellen. Mindezt tetézte, hogy az Északkelet-Magyarország védelmére küldött Szapolyai Istvánnak nem volt elegendő hadereje, hogy megállítsa János Albertet. A királyi udvar ezért úgy döntött, hogy elfogadja a német békeajánlatot. Újabb pozsonyi forduló után, november 7-én született meg a híres pozsonyi béke, melyet a hazai történetírás hagyományosan rendkívül kedvezőtlenül ítél meg, lényegében megalázónak tart.

Első ránézésre a főbb pontok valóban hátrányosan érintették Ulászlót és az országot: a királynak le kellett mondania Mátyás osztrák hódításairól, el kellett fogadnia, hogy névlegesen Frigyes és Miksa is használhatja a magyar királyi címet, valamint hadikárpótlás

címén jelentős összeg kifizetésére kötelezte magát. Cserébe a két Habsburg elfogadta Ulászlót Magyarország kétségbevonhatatlan, azaz ténylegesen uralkodó királyának, Miksa pedig köteles volt átadni a még mindig a kezén lévő magyarországi területeket. A szerződés – számos fontos részletkérdés mellett – kimondta, hogy ha Ulászló törvényes örökös nélkül hal meg, a trón Miksát vagy leszármazottait illeti.

Ha azonban végiggondoljuk a megállapodást, könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy ez – noha súlyos kompromisszumok árán – maga volt a realitás. A Habsburgok sohasem mondtak volna le az örökös tartományok akár csak egy kis darabkájáról sem, ami azt jelenti, hogy az 1490–1491-ben végbemenő „csiki-csuki játék” éveken keresztül folytatódott volna, ráadásul egy olyan területért, amely a háborús helyzet miatt jövedelmet alig termelt, ellenben a magyar kincstár számára a fenntartási és zsoldköltségek miatt megoldhatatlan terhet jelen-

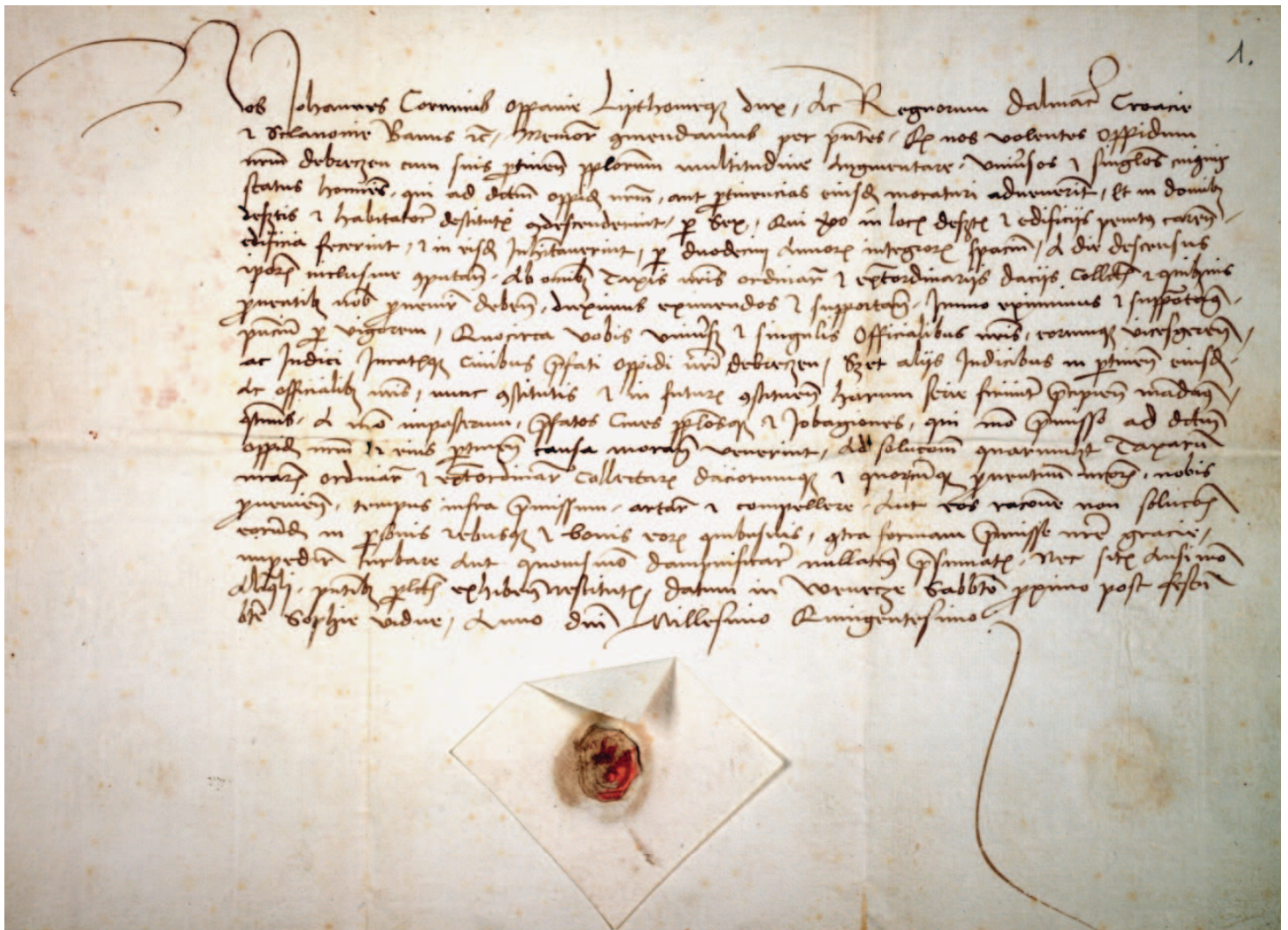
tett. El kell fogadnunk, hogy Mátyás valóban dicsőséges osztrák foglalásai kizárólag saját dinasztikus terveinek keretei között voltak értelmezhetőek, Magyarország nézőpontjából azonban csak állandósították a háborús helyzetet, és így még inkább sebezhetővé tette az országot a török fronton. Talán nem véletlen, hogy a pozsonyi magyar tárgyalóküldöttség vezetője Bakócz Tamás mellett Báthori István vajda volt, aki már Mátyás idején is arra biztatta urát, hogy a keresztény államok helyett inkább a török felé fordítsa fegyverét.

A pozsonyi béke nemcsak lerakta az alapjait az ulászlói békekorszaknak, hanem már rövid távon is hasznot haj-

---

A Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában található oklevél, melyben Corvin János elrendeli, hogy Debrecenben az elhagyott házakba költöző lakosok 6, az új házakat építők 12 évig legyenek mentesek bármiféle adó fizetése alól

---

Baluszterpillér a budai várból
Jagelló címerrel (lent) és II. Ulászló király
monogramjával (jobbra)

tott: a magyar hadvezetés néhány ausztriai várból azonnal kivonta a helyőrséget, és Északkelet-Magyarországra irányította azzal a cseh zsoldoshaddal együtt, amelyet főkapitánya, a „Fekete” Haugvitz után ekkoriban kezdtek fekete seregnek nevezni. Szapolyai István és Haugvitz egyesült csapatai 1492. január 1-jén Eperjes mellett tönkrevették János Albert lengyel seregét, ami a trónharcok utolsó katonai eseménye volt.

Az 1492. február 2-ra kitűzött és március végéig tartó országgyűlésen a rendek elé tárták a pozsonyi béke addig titokban tartott cikkelyeit. A szerződés nagy felháborodást keltett, különösen a nemesség körében, ami érthető is: Mátyás külhoni háborúhoz a magyar rendek jelentősen hozzájárultak, egyebek mellett a hadiadó többszöri megajánlásával. Az uralkodó és környezete ennek ellenére kereszttül tudta vinni, hogy a főpapok, a bárók és az előkelők az ország nevében kiáltsák a béke betartásáról és a Habsburgok öröklési jogáról szóló hitleveleket. Végre újraindult a bíróságok munkája, kezdett visszatérni a rend a szokásos kerékvágásba.

A HUNYADI-HÁZ SORSA A JAGELLÓ MAGYARORSZÁGON

Eljött az ideje, hogy a király végre tisztázza kapcsolatát a királynéval. Annyi ígéretés és halogatás után Ulászló most már nagyobb kockázat nélkül kijelenthette, hogy meddősége miatt nem hajlandó feleségül venni Beatrixot, korábban is csupán kényszerből cselekedett. A királyné első haragjában közjegyző előtt sorolta fel mindazon kiadásait, amelyekkel hozzájárult Ulászló trónra jutásának, hatalma megszilárdításának és az ország védelmének költségeihez, egyszersmind rögzítette különös házasságának fontosabb momentumait is. Az általa elmondottakat a jelen lévő főpapok és bárók egy része is tanúsította, akik közül többeket talán szintén meglepetésként ért az a rafinált mód, amellyel a király kiját szotta a királynét.

A házasság ügyében aratott győzelem még hosszú ideig nem volt teljes. Beatrix pert indított az Apostoli Szent szék előtt, követelve, hogy Ulászló teljesítse házassági ígéretét. Az ügy a következő évek egyik legnagyobb diplomáciai küzdelmét hozta: Miksa római

király mindenáron igyekezett megakadályozni a frigy felbontását, hiszen Ulászló gyermektelen halála esetén ő örökölte volna a magyar trónt. A király és Beatrix között érthető okokból elmérgesedett a viszony, ami oda vezetett, hogy az 1490-es évek végén a király Beatrix birtokainak zömét lefoglaltatta. A szentszéki perben Ulászló sikere Miksa és az Aragóniai-ház diplomáciai törekvései miatt korántsem volt magától értetődő. Végül 1500-ban is csak az akkori európai nagyhatalmi helyzetnek köszönhetően tudta elérni a magyar diplomácia, hogy a pápa érvénytelenítse Ulászló mindkét házasságát, ami megnyitotta az utat az idősödő magyar–cseh király családalapítása előtt. Beatrix visszaköltözött Nápolyba, ahol 1508-ban fejezte be csalódásokkal teli életét.

Hasonlóképpen csalódásokkal volt kikövezve az ifjú Corvin János életútja is. Az új uralkodó és a herceg kapcsolata az elkövetkező években hullámzó volt. A királyi udvarban 1490 őszen is éltek a gyanúperrel, hogy a herceg nem marad hűséges Ulászlóhoz, mivel korábbi pártjának szinte minden tagja, illetve valamennyi familiárisa átpárolt Miksához, és ő is azért késett el a kaszai hadjáratból, mert a római király követivel tárgyalt. 1491 nyarán viszont már egyértelműen részt vett Ulászló oldalán a németek elleni harcban, neki volt köszönhető Zágráb visszafoglalása.

A hadjárat alatt és azt követően Corvin nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy saját hercegségét, Szlavóniát szabadította fel. Ám hamar csalódnia kellett: ahogy az udvar megtagadta a fiatal királyfitól a bosnyák koronát, ugyanúgy nem járult hozzá ahhoz, hogy Corvin korlátozott uralkodói jogokkal élhessen tartományában: a végrehajtó hatalommal rendelkező bán valójában mindvégig királyi tisztségviselő maradt. Mindazonáltal Corvin nemcsak birtokai, hanem hercegi presztízse miatt is messze kiemelkedett a magyar arisztokrácia soraiból. Apjától már 1479-ben megkapta a lipitói hercegséget, amely néhány felvidéki váruradalom birtoklását jelentette. Kezén maradt a kis opavai (tropau) hercegség is Sziléziában, amelyet – jöllehet sohasem keresett fel szemé-

lyesen – „Isten kegyelméből” való uralkodóként kormányozhatott, mígnem 1501-ben Ulászló királlyal magyarországi uradalmakra cserélte.

A királyfi az interregnum alatt pártja szervezése, utána pedig a török határ védelme miatt egyre inkább eladó-

sodott, az apja uralkodása idején nem egészen törvényesen elkobzott vagyonok korábbi gazdáit pedig mind pert indítottak ellene. 1493–1494 fordulóján Szapolyai István nádor és a zágrábi püspök szabályos magánháborút indított ellene. 1495-ben Corvin kénytelen volt lemondani hangzatos szlavón hercegi címéről (a boszniai királyságot sohasem kapta meg), cserébe a dalmát–horvát–szlavón bánágságot.

A királyi udvar az aktuális belpolitikai helyzetnek megfelelően hol őt, hol ellenfeleit támogatta, de a kincstár állandó deficitje miatt gyakran magára

hagyta a herceget a déli határ védelmében. Corvin 1496-ban feleségül vette Frangepán Beatrix grófnőt, akinek apjával és további horvát főurakkal együtt még ez évben összeesküvést szőtt Ulászló ellen, de a magyar udvar csírájában elfojtotta a szervezkedést. Emiatt 1498-ig a herceg gyakorlatilag kegyvesztett volt Budán. Ekkor kiegyezett Ulászlóval, és élete tartamára ismét megkapta a bánágságot. Élete vége felé több győzelmet aratott a török felett. Emelkedő népszerűségét arra igyekezett felhasználni, hogy 1503–1504-ben megszerezze magának a nádori tisztséget, az udvar azonban megakadályozta ebben. 1504 októberében hunyt el 31 évesen. Fél éven belül fiai, Kristóf és Mátyás, néhány évvel később pedig leánya, Erzsébet is követték a sírba, s ezzel kihalt a Hunyadi-ház.

És miért tekinthető a két, harcokkal teli esztendő „sorsdöntőnek”? Természetesen nem azért, mert Ulászló megváltása miatt az ország „elindult a lejtőn”. Elsősorban azért, mert hosszú időre szűkítette a királyi hatalom mozgásterét. Mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy Ulászló – részben éppen elődjének köszönhetően – már nem azzal a hatalmi bázissal rendelkezhetett, amellyel Mátyás élhetett. A királyi várak Corvin kezére kerültek, miáltal a királyi birtokok eltérültek nemcsak a herceg, hanem a Mátyás által érthetetlen módon rendkívül gazdaggá tett Szapolyaiak birtokvagyonához képest is. Az interregnum alatt ráadásul a királyi tanács a királyi jövedelemforrások jelentős részét zálogba bocsátotta, hogy elsősorban Ausztria védelmére egyes országnagyok katonákat fogadhassanak. Például a külkereskedelmi forgalomból a királyt illető adókat beszedő harmincadhivatalok közül a felvidékiek mindegyike Szapolyai István kezére került. Jöllehet 1493-tól kezdődően, a konszolidációs években az uralkodó sok mindent visszaszerzett az elveszett javak közül, a két sorsdöntő esztendő a kincstár rendkívüli eladósodását eredményezte. ♦

A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa

SZENDE LÁSZLÓ

JAGELLÓ II. ULÁSZLÓ

A KOMPROMISSZUMOK EMBERE
VAGY A FŐURAK BÁBJA?

Ötszáz éve, 1516. március 13-án halt meg a lengyel Jagelló-dinasztiából származó II. Ulászló, Magyarország és Csehország királya.

Személyével mostohán bánt a történelmi emlékezet: Petőfi Sándor maró gúnnyal írt róla, és még napjainkban is az emberek többségének a „dobzse” jelző vagy a lacikonyha elnevezésű vendéglátóhely jut eszébe a név hallatán. Valóban egy gyengekezű, mindenkire mindent ráhagyó uralkodóról van szó?

Vagy a lehetőségeit felismerő királyról, aki úgy vélte, hogy az ország érdekeit leginkább az adott politikai közeghez való alkalmazkodás szolgálja?

Szent László Szűz Mária oltalmába
ajánlja II. Ulászlót és gyermekét
Bernhard Striegel festménye,
Szépművészeti Múzeum

Olyan erényei vannak, amelyek a legnagyobb fejedelmekhez illelők. Jellemző rá a nagyfokú emberség, megbízhatóság, kiváló őrzője az igazságnak, sajátja a nyájassággal párosuló szigor, a mértékletesség, ami az ő életkorában különösen csodálatra méltó, az Isten iránti kegyelet és a rendkívüli vallásosság.” Ezekkel a szavakkal ajánlották a cseh követek Ulászló cseh királyt a magyarok figyelmébe, amikor Mátyás király halála után koronás főt kerestek maguknak. Más kortárs források is alátámasztják Ulászló konfliktuskerülő jellemét és istenfélő voltát. A 16. század eleji velencei diplomáciai beszámolók szerint „a király vallásos és buzgó hívő [...], mindenkivel ki tud jönni, sohasem haragszik, senkiről sem mond soha rosszat”, illetve „ez a király sokat imádkozik, naponként három misét hallgat”. Ugyanakkor már a köztársaság diplomatáinak is feltűnt II. Ulászló gyengekezűsége: „Államügyekben érthetetlen; mindenkinek ad audienciát, soha senkit nem végeztet ki; az országban kevés tekintélye van; zsupori. Végeredményben nem valami kiváló egyéniség, s inkább ő maga a kormányzott, mint kormányzó. Nem valami félelmetes ember; inkább tartanak az esztergomi bíborostól [Bakócz Tamás], mint a királytól, avagy a váradítól [Szatmári György].”

A TÖRTÉNETÍRÓK ULÁSZLÓJA

Ulászlót már a korabeli beszámolók is előszeretettel hasonlították össze a nagy előddel, Hunyadi Mátyással. Egyesek szerint a főurak éppen azért választották őt, mert nem akartak erőskezű királyt. Visszatérő elemként jelenik meg az üres kincstár, amely a valóságban is tragikus képet festett a Mátyás kori állapotokhoz képest. Ezek a negatívumok a mohácsi vereség után még jobban felerősödtek, a történetírók keresték a felelősöket, akiket meg is találtak a Jagellókban és az akkori politikai vezetésben.

Szerémi György (1490 körül–1548 után) örököltette meg azt a lengyel földön történt eseményt, amely a királyi tekintély leromlására tökéletesen alkalmas volt: „Élt egy Glogor nevű, minden tudományban igen jártas férfiú Krakkó városában. És amikor egyszer a kollégiumban a katedrán asztrológiát adott elő s magyarázott, egy nemesi nemből való ma-

gyar deák Kázmér fia László koronázásáról szóló, Magyarországból küldött levelet kapott. És hogy a nevezett deák a levelet elolvasta, Glogor kezébe is átadta. És amint ez a bölcs férfiú megtudta a

II. Ulászló guldinere 1499-ből
Az érmeképen I. (Szent) László lovas alakja szerepel

vélből, hogy Kázmér fia Lászlót királlyá koronázták, könyvét mindjárt a padlóhoz vágta és mondta: Jaj nektek, magyaroknak s az egész kereszténységnek, hogy azt az ökröt koronázták meg. – És semmi többet nem mondott. Így a nemes és nem nemes deákok Glogornak e szavát Magyarország elterjesztették, s a magyarok ezután a királyt egészen haláláig ökröknek nevezték.”

A 16. század közepén tevékenykedő Heltai Gáspár egy olyan anekdotát jegyzett fel, amely az uralkodó szinte teljes nincstelenségét mesélte el igen plasztí-

kusan: „az urak is majd minden jövedelmét elragadnák vala tőlle. És olyan szükségbe vala ezért, hogy a budai mézszárosoktól rovásra hordottanak húst minden nap az ő konyhájára.” Jan Dubravius (1486–1553) cseh humanista nyomán vált ismertté a király állandó jelzője, mivel mindenre azt válaszolta, hogy *dobrze*. A magyar Liviusnak nevezett Istvánffy Miklós (1538–1615) kiemelte: „És míg élt, oly igen gondviseletlen volt magára s az országra, hogy a vitézi fenyegetést s eleink rendelését semminek tartaná” és képtelen volt megfékezni a hatalmasok kihágásait. Istvánffy azt sem rejtette véka alá, hogy „az ország azon állapotban, melyben azt a nagy bátorszívű és híres hadakozó Mátyás királytól vette vala, még épen lévén a véghe-lyek, épen hagyattatnak tőle is”.

A modern kor történései sem bántak kesztyűs kézzel II. Ulászlóval. „Ezen oligarchák megúnván Mátyás erőteljes kormányát, oly királyt kívántak, kinek [...] üstökét markukban tarthassák, s árnyékországglata alatt a Mátyás szabta korlátokat lerontván, a királyi hatalmat maguk gyakorolhassák. Ilyennek ismerték mindnyájan Ulászlót, a tunya, gyáva cseh királyt, kinek kormánya már Csehországban is gúny s megvetés tárgya volt” – vélte Horváth Mihály 1871-ben megjelent művében. A millennium idején kiadott, Fraknói Vilmos nevével fémjelzett összefoglaló mű is azt vetette a király szemére, hogy nem tudott felülemelkedni az oligarchákon.

A két világháború közötti időszak meghatározó történeti alkotása, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet* (a Jagelló-kort Szekfű jegyezte) hasonló vélekedést fogalmazott meg. „Nem optikai csalódás az, ha Mátyás halála után, olyan király alatt, kinek üstökét az urak markukban tartják, folytonos hanyatlást látunk a magyar közéletben, de ezt előre megállapítva, mégsem szabad a nemzeti energiák kiszáradásáról, az életerő elsikkadásáról beszélünk. [...] A vezetés nélküli állam éppúgy akadozott funkciói végzésében, mint egy szélhűdött emberi test.” A kommunista időszak történetírása számára a legfőbb vezérfonalat a Dózsa György-féle parasztfelkelés leverése jelentette, a király halálánál olvasható összegzés lehangoló: „Magyarországot területileg megfogyatkozva, összeomlott állami szervezettel és a Habsburgok járszalagjára fűzve hagyta utódjára.”

EGY ÚJ DINASZTIA EURÓPÁBAN

A Jagellók a 14. század utolsó évtizedeiben léptek Európa katolikus dinasztiáinak a sorába, amikor 1386-ban Hedvig, I. (Nagy) Lajos király leánya feleségül ment a névadó pogány litván nagyfejedelemből, aki a keresztségben az Ulászló nevet kapta. A házasság révén egyesült a lengyel és a litván trón, az így létrejövő ország a régió egyik legerősebb állama lett. A Magyar Királyság megszerzése az uralkodóház számára további erősödést jelentett, bár kétségkívül voltak olyan politikai csoportok, amelyek felhívták a figyelmet a feladat nagyságában rejlő veszélyekre.

Amikor Albert váratlan halála után, 1440-ben a magyar előkelők jelentős része meghívta a magyar trónra a 16 éves III. Ulászló lengyel királyt, II. Ulászló negyedik házasságából született fiát, a lengyel politikai vezetőrét nem nézte jó szemmel elképzeléseit, félve attól, hogy ügyeik a háttérbe szorulnak. Ebben nem is nagyon tévedtek, mert az Albert utószülött fiát, V. Lászlót támogatókkal vívott polgárháború és az Oszmán Birodalom elleni hadjáratok a király szinte minden energiáját lekötötték. Ez utóbbi végül az életébe került: az 1444. november 10-i várnai csatában a király hősi halált halt, s ezzel egy újabb fejezet zárult le a lengyel–magyar perszonálunió történetében.

Lengyelország élére III. Ulászló testvére, IV. Kázmér került, aki 1454-ben vette feleségül Habsburg Erzsébetet, Habsburg Albert és Luxemburgi Erzsébet leányát, Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár unokáját. Frigyüket gazdag gyermekáldás kísérte, a királyné 12 vagy 13 gyermeknek, köztük 6 fiúnak adott életet. A leszármazottak fontos szerepet tölthettek be a Jagellók dinasztikus politikájában, bár kétségkívül problémát jelentett, hogy mindegyikük megfelelő örökséghez jusson.

IV. Kázmér elsőszülött fia, Ulászló – a későbbi magyar király – 1456. március 1-jén Krakkóban látta meg a napvilágot. Fiatalon lépett Közép-Európa politikai színpadára, amikor 1471-ben a cseh rendek öt választották királyuknak. Ezzel a lépéssel teljes mértékben keresztülhúzták Hunyadi Mátyás terveit, mivel a magyar uralkodó régóta kacérkodott a cseh trón megszerzésének gondolatával. A konfliktus előzménye Podjebrád György személyében keresendő, aki erőteljesen szimpatizált a huszitákkal. Mi-

előtt 1458. március 2-án megkoronázták, ígéretet tett a Szentszéknek, hogy felszámolja ezen eretnokség minden fajtáját. Ez azonban lehetetlen küldetésnek tűnt, mivel a csehek jelentős része – a nemzeti törekvések jegyében – támogatta a mérsékelt kelyheseket. Hiába volt a rendszeres pápai fenyegetés, Podjebrád György nem teljesítette ígéretét.

A következmények nem is maradtak el: II. Pius pápa 1462-ben eretnekké nyilvánította, majd 1466. december 23-án II. Pál kiközösítette az uralkodót, híveit pedig felmentette a neki tett hűségeskü alól. A környező országok fejedelmei nem tűrhették, hogy egy „heretikus” vezesse Csehországot, de konkrét lépést egyedül Hunyadi Mátyás tett, aki erőteljes támadást indított volt apósa ellen. (Podjebrád Katalin, György leánya, a magyar király első hitvese 1464-ben hunyt el.) A kezdeti sikerek hatására 1469. május 3-án a cseh katolikus rendek Mátyást választották királyukká, ő azonban nem tudta az ország egészét megszerezni.

1471 elején érdekes fordulat történt: a cseh király március 22-én bekövetkezett halála előtt a katolikus lengyel Jagellókat jelölte meg örökösökként, s a májusi választás Ulászló győzelmét hozta. Ezzel teljesült a Szentszék óhaja, Csehország élére újra hithű király került, így viszont Rómának nem volt érdeke Mátyás további támogatása. Ráadásul a Jagelló-dinasztia által kézben tartott Csehország és Lengyelország együttes ereje komoly fenyegetést is jelenthetett Mátyás számára, ami már 1471-ben megmutatkozott, amikor a Vitéz János vezette lázadók behívták az országba Kázmér herceget, Ulászló öccsét. A cseh koronáért folytatott harcok váltakozó intenzitással folytak, míg végül az 1479. július 21-én ratifikált olmützi békében kölcsönösen elismerték egymást Csehország királyának, illetve leszögezték, hogy Ulászló csak Mátyás halála után válthatja vissza a magyarok által megszállt tartományokat.

KI LEGYEN HUNYADI MÁTYÁS ÖRÖKÖSE?

1490. április 6-án Bécsben kétnapi agónia után Hunyadi Mátyás magyar király minden halandók útjára lépett. A Magyar Királyság számára sorsdöntő helyzet állt elő, mivel az uralkodónak nem volt törvényes örököse, ám az ország nem maradhatott vezető nélkül. „*Minden tele van félelemmel és ijedtséggel*” –

jellemezte az akkori állapotokat a pápa követe. Az 1490. május végére a pesti plébániatemplomba összehívott királyválasztó országgyűlésen a főpapok, bárók, nemesek és szabad királyi városok képviselői öt jelölt követeit hallgatták meg. A mezőny erősnek tekinthető: az elhunyt király fia, Corvin János, özvegye, Aragóniai Beatrix, valamint Miksa német-római király, Jagelló János Albert lengyel herceg és testvére, Jagelló Ulászló cseh király hívei sorolták fel a meggyőzésre szánt érveket.

A Jagellók több okból is a legesélyesebbnek számítottak. Egyrészt őseik révén több szálon kötődtek az Árpádokhoz, az Anjoukhoz és Luxemburgi Zsigmondhoz. Másrészt a korábban említett „várnai” Ulászló személyében a család egy tagja már ült a magyar trónon. Harmadrészt János Albert kiváló katona hírében állt, 1489-ben nagy győzelmet aratott a Lengyelországba betörő tatárok felett, ami igen jó ajánlólevélnek számított az oszmánok ellen harcolni akaró főnemesek számára.

Az országgyűlés „levezető elnöke”, Nagylucsei Orbán a cseh király támogatói közé tartozott, ezért úgy intézte, hogy Ulászló delegációja kapjon szót utoljára, szavaikat Bonfini meg is örökölte. „*Mi azért jöttünk, mert a felséges Ulászló küldött ide, és nem zsarnokot, nem zord, nem ifjú királyt kínálunk, hanem emberségeset, kegyeset, békére, háborúra érettet. Nem azért jöttünk a gyűlésekbe, hogy olyasmit tanácsoljunk, ami árt nektek, hanem az ősi jóindulat jogán azt, amivel a fenyegető veszélyektől meg lehet szabadulni. [...] Magas tisztiségekre a komoly és érett korú, királyságra a legkomolyabb férfiakat szokták emelni. Itt csak az erénynek és a bölcsességnek van helye; ha nincs uralkodásra alkalmas polgár a városban, nem szégyen szomszédok és idegenek közül választani. [...] Gondoljátok meg, mit tanácsol nekünk Ulászló komolysága és bölcsessége, mit mélyreható tapasztalata és jámborsága, mit áhítottsága és becsületessége, kegyessége és nyájassága, igazságossága és hallgatósága, mit mértékletessége és érett kora, mely országunkban már huszadik éve állja a próbát.*”

Ugyanakkor a nemeseknek imponált a kisebbik herceg, János Albert harci kedve, ezért a Rákos-mezőn ki is kiáltották királyukká, a közfelkiáltás azonban nem számított érvényesnek, sőt a bárók közül kevesen támogatták. Ulászló előnyösebb helyzetben volt. Gyakorlatilag ismerte a teljes politikai elitet, és mö-

götte álltak a cseh tartományok is. Egyáltalán nem akart lemondani magyar trónigényéről, mivel csak így tudta megtartani a Mátyás által elfoglalt területeket, míg János Albert királysága esetén az olmtüzi békekötésnek megfelelően komoly összeget kellett volna fizetni azokért. Sőt egy tekintélyes summa megszerzésével maga mellé állította Mátyás egykori zsoldosseregének maradványát, amivel komoly lépéselőnyre tett szert.

Ha a többi jelöltet nézzük, a Habsburgok támogatottsága nem volt számottevő, mivel ők az 1463-as bécsújhegyi békében foglaltak – amennyiben Mátyásnak nem lesz törvényes örököse, a trónon Habsburg III. Frigyes vagy Miksa követi – tekintették mérvadónak, sőt a választás jogát is kétségbe vonták. Corvin János trónigényét hiába pártfogolta korábban Mátyás, a törvénytelen származás és a politikai rátermettség hiánya miatt a főurak elfordultak tőle. Esélytelenségéről a királyválasztó országgyűlésen maga is meggyőződhetett: június 17-én már olyan szerződést írtak vele alá, amely leendő kompen-

zációját tartalmazta arra az esetre, ha mégsem ő lesz a király. A nemzetközi helyzet sem volt kedvező számára, megválasztása esetén jelentős támadásokra lehetett volna számítani, sőt az országot még akár a feldarabolás veszélye is fenyegette volna. (János Albert például csak Erdély átengedése fejében volt hajlandó visszalépni.) Corvin János július 4-én távozott végleg a küzdelemből, amikor a Tolna megyei Csontmezőnél vereséget szenvedett a Beatrix pártján álló főuraktól. Ugyanis számolni kellett még Hunyadi Mátyás özvegyével, Aragóniai Beatrixszal is. A királyválasztó országgyűlésen a rendek felvetették a házasságkötését Ulászlóval, mely frigy révén a nápolyi királylány társuralkodó lett volna. Ulászló nem zárkózott el attól, hogy megkérje Beatrix kezét, mert ezáltal csökkenthette politikai riválisainak számát, illetve Beatrix pénzt adhatott terve megvalósításához, de végül nem akarta elvenni a meddőnek tartott özvegyet.

A királyválasztó országgyűlés július 15-én döntött Ulászló mellett, aki július

II. Ulászló díszkardja

A fegyvert II. Gyula pápa küldte a magyar királynak, a legátus 1510-ben adta át Tatán

31-én a Pozsony megyei Farkashidán fogadta az előkelőkből álló követséget, és ellátta kézjeggyel a választási feltételeket. Egyebek mellett ígéretet tett, hogy megtartja a régi jogokat, visszavonja a Mátyás-kori káros újításokat, visszaadja a „baldog emlékezetű” előd által igaztalanul elvett birtokokat. Szeptember 19-én Székesfehérvárott megtörtént a koronázás. A jelenlévők számára mindenél beszédesebb lehetett, amikor látták, hogy az ereklyét maga Corvin János viszi a leendő király előtt. Az uralkodó részéről az is egyértelmű üzenet volt, hogy László néven kezdte meg országzását, utalva a 1192-ben szentté avatott lovagkirályra. Az általános elismerést jól jelzi, hogy a korabeli politikai elit színvirága jelen volt – inkább csak a távolmaradók keltettek feltűnést –, sőt, legátusa révén a pápa is képviseltette magát.

A koronázás egyáltalán nem jelentette azt, hogy nyugodt időszak következett volna a Magyar Királyság életében. Az ambiciózus Habsburg Miksa ugyanis fegyverrel kívánta megszerezni jussát: katonai akciója jelentős sikerekkel indult, november közepén sikerült is elfoglalnia Székesfehérvárt. Az osztrák előrenyomulás Ulászlót Beatrix mellé sodorta: 1490 októberében sor került ugyan a régóta halogatott házasságkötésre, de a szertartás során Ulászló direkt formai hibát vétett, Bakócz Tamás pedig nem javította ki. (Állítólag az akarom helyett igennel felelt a házassági szándékát firtató kérdésre.) A frigyből annyi előnye származott, hogy az új asszonytól kapott pénzből ki tudta fizetni a zsoldosait.

Ulászlónak saját testvérével, János Alberttel is szembe kellett néznie, aki megpróbálta megszerezni a Felvidék jelentősebb településeit, sőt szeptember 29-én választott magyar királyként kiváltáslevelet adományozott Eperjesnek. A báty a mozgósítás mellett dön-

tött, s a téli felvonulás kiváló katonai teljesítmény volt. A király mellett felálló egységfront János Albertet politikája átgondolására készítette: 1491. február 20-án lemondott trónigényéről. A békekötés után Ulászló látványosan megerősödött, a főurak közül egyre többen biztosították támogatásukról. A legégetőbb feladatnak a Habsburg Miksa által elfoglalt területek visszaszerzését tartotta, 1491 őszére sikerült is kiűznie az osztrákokat. 1491. november 7-én Pozsonyban megkötötték a békét II. Ulászló, valamint III. Frigyes császár és fia, Miksa között. Ebben a Habsburgok Ulászlót Magyarország kétségbevonhatatlan királyának ismerték el, s kimondták, hogy a trónt fiai is örökölhetik. Ugyanakkor visszanyúltak a Mátyás-kori előzményekhez, amikor írásba foglalták, hogy fiúörökös híján Miksát vagy valamelyik férfiági örökösét illeti a Szent Korona.

„MINDENKIVEL KI TUD JÖNNI”

„Semmit sem tartasz fontosabbnak a békességnél, ezért fáradtságos munkával megvetted a nyugalom alapjait” – írta Antonio Bonfini történetírói munkájának előszavában II. Ulászlóról. A konszolidáció egyik legfőbb eszköze az országgyűlés volt. Az 1492-es diétán 108 törvénycikket foglaltak írásba, amelyek megerősítették Ulászló választási feltételeit és a régi nemesi szabadságjogokat. Ulászló nem cserélte le a Mátyás-kori politikai elitet, már csak azért sem, mert nekik köszönhette hatalmát. Az egyik legnagyobb befolyással a kancellárok rendelkeztek. Filipec János a koronázás után lemondott, őt Bakócz Tamás követte, aki 1497-ig viselte ezt a tisztséget, ekkor az országgyűlés nyomására leköszönt. Tisztségét Szatmári György prelátus, királyi titkár vette át,

akit 1514–1515 fordulóján Frangepán Gergely kalocsai érsek váltott. Nem beszélhetünk nagy mozgásról, de ha a politikai helyzet úgy kívánta, a király megvált legbizalmasabb emberétől, illetve fegyveresen is fellépett azokkal szemben, akik kétségbe vonták hatalmát.

Ez egyértelműen tetten érhető az Újlaki Lőrinc ellen viselt hadjáratban. Az egyik legnagyobb hatalmú főúr, akit apja, Miklós boszniai királysága miatt megilletett a hercegi cím, a hűtlenség bűnébe esett. Cselekedetei önmagukért beszélnek: a Délvidéken várakat, kolostorokat és birtokokat foglalt el, királyi adószedőket gyilkoltatott meg, összejátszott a törökökkel, támogatta Habsburg Miksa trónigényét, nem vett részt II. Ulászló koronázásán, sőt állítólag nem átallotta a Jagelló uralkodót rendszeresen ökörnek nevezni.

A retorzió nem is maradt el, 1494 végén Drágfi Bertalan erdélyi vajda vezetésével királyi sereg indult a renitens báró megregulázására. December 16-án sikerült elfoglalni a rezidenciájának számító Újlakot, majd hosszú ostrom után Újlaki Lőrinc másik két fontos központját, Kaposújvárt (ma: Kaposvár), illetve Németújvárt (ma Güssing, Ausztria) is megszállták. Újlaki Lőrinc – látva szorongatott helyzetét – a megadás mellett döntött, a közvetítői feladatokat Bakócz Tamás egri püspök vállalta magára. II. Ulászló megbocsátott, amit az 1495. március 27-én kiállított kegyelemlevél is tanúsít. A herceg visszaadta a jogtalanul elfoglalt birtokokat, illetve egy időre elvesztette legjelentősebb délvidéki erősségeit. Tekintélye kismértékben csorbul, azonban néhány év mellőzöttség után, 1499 májusában már ismét a királyi tanács tagjai között találjuk, majd pedig az uralkodó egyik bizalmasaként egyebek mellett fontos diplomáciai feladatokat kapott.

A KIRÁLY ÉS A LACIKONYHA

A köztudatban él az a vélekedése, amely szerint II. Ulászló nagy szegénysége miatt arra kényszerült, hogy piaci sátoros konyháról étkezzen, a nép ezért nevezte el ezt a vendéglátó-ipari egységet lacikonyhának. Magát a szót a 17. század végén jegyezték le először, a további forrásokban köz-konyha, piaci konyha, vásári

konyha, kocsmá jelentéssel fordul elő.

Az Alföldön viszont úgy tartották, hogy a lacikonyha elnevezés az Árpád-korból származik. „Még most is láthatni ilyen szükségből alkotott főzőhelyeket nem régen elosztott pusztáinkon, melyeken a szegény települők csak földbe ásott gilylyel-galylyal fődött putrit heve-

nyészhettek rendes lakóház helyett; ezen gödör lakhelyben nem fűvén el a konyha, ezt e mellett vályogból, vagy e se lén, hamuból rögtönözte.”

Valószínű azonban, hogy a kifejezés nem köthető egyik László nevű királyunkhoz sem, hanem egy régi magyar tréfaszó: az élettelen dolgokat élő személyek neveivel – többnyire

becézett formában – kapcsolták össze, vidám, általában le-kicsinylő értelemmel, mint például a jancsibankó vagy a jancsiszeg esetében. Egyes feltételezések szerint az sem zárható ki, hogy a László (Laci) előtag voltaképpen a nyári ünnepnapra utal, amikor a jó idő beköszöntével felállíthatták a nyári konyhákat.

Ezek az epizódok azonban egyáltalán nem jelentik azt, hogy II. Ulászló hatalma erőteljes lett volna. A gyengülést egyértelműen jelzi a királyi jövedelmek drasztikus csökkenése. Az 1494–95-ös számadások szerint a két év bevétele alig haladta meg a 310 ezer forintot, míg Mátyás alatt volt olyan év, amikor a kincstár 600-700 ezer forintra tett szert. (Igaz, a Jagelló-kori adatban nincsenek benne azok a dél-magyarországi megyék, melyek bevételeit a temesi ispán kezelte.) Az adó jelentős részét a főurak saját maguk számára hajtották be. Az uralkodó a pénzügyi nehézségekben úgy próbált meg felülemelkedni, hogy állandó bevételi forrásokat – harmincadokat, sókamarákat – zálogosított el, de számíthatott a pápai és a velencei segélyekre, valamint az elhunyt főpapok vagyonára is. Mindenesetre a bevételeket jócskán meghaladták a kiadások, amelyek közül az egyik legnagyobb tétel a végvárak karbantartása jelentette.

A jövedelmek drasztikus apadása nem tette lehetővé a zsoldosereg fenntartását. Mátyás egykori alakulatát, melynek Sziléziában harcoló egységeit Mátyás halála után fekete seregnek kezdték nevezni, a trónharcok kezdetén II. Ulászló – Beatrix királyné hathatós anyagi támogatásának köszönhetően – maga mellé tudta állítani. A belharcok lezárulásával a katonákat Kinizsi Pál irányítása alatt a törökök ellen vetették be, de mivel a zsoldjukat nem kapták meg, fosztogatni kezdték Dél-Magyarország lakosságát. Az egykor dicsőséges kompánia maradéknak végzetét maga Kinizsi teljesítette be, csak néhány túlélő tudott Ausztriába menekülni, ahol köztörvényes bűnözőkként kezelték őket.

„BÁRHOVÁ BETÖRHETNEK, AMIKOR CSAK KEDVÜK TARTJA”

Mátyás halálával véget ért a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom közötti fegyverszünet. II. Bajazid (1481–1512) alapvetően békeszerető uralkodó volt, talán ez is közrejátszhatott abban, hogy a szultáni hadak nem indultak Magyarország ellen. Az 1490 és 1516 közötti időszakban több fegyverszünetet kötöttek, mindez persze nem jelenti azt, hogy nem voltak összecsapások a déli határ környékén: végvári portyák, néhány hetes villámhadjáratok követték egymást, nagy károkat okozva a lakosoknak. 1493 szeptemberében Udbinánál a boszniai pasa megsemmisítette

Derencsényi Imre horvát bán hadseregét. De Erdély is megtapasztalhatta a törökök kegyetlenségét, amikor 1490-ben egy portya egészen Váradig hatolt.

A Magyar Királyság védekezésre rendezkedett be, ugyanakkor a végvárak közötti területeket könnyedén át lehetett járni. A határvédelmet is biztosító bánságok egykori kiterjedésük töredékére olvadtak, az oszmán támadásokat rendszerint az úgynevezett „Alsó részek” próbálta meg felfogni. A terület központja Temesvár volt, kapitánya pedig a temesi ispán, aki alá 1498-ban összesen 11 megye tartozott. A beszedett királyi adót nem is küldték tovább, hanem a katonai kiadásokra fordították. (Ehhez még hozzá lehet számolni a Velence és a Szentszék által küldött, viszonylag rendszeres pénzbeli támogatást.) Bár az egyre erősödő Oszmán Birodalom már a Földközi-tenger medencéjét fenyegette, az európai összefogás kimerült a nagy szavak hangoztatásában, igaz, a pápaság és Habsburg Miksa legalább valamiféle cselekvési tervig eljutottak. 1500-ban napirendre került egy nagyszabású törökellenes hadjárat megszervezése, végül azonban a nagyhatalmi politikai játszmák ennek megvalósulását nem tették lehetővé.

Közben az Oszmán Birodalom megállíthatatlanul folytatta expanzióját. A békésnek mondott II. Bajezid még 1482-ben elfoglalta Hercegovinát, majd két évvel később stratégiai jelentőségű fekete-tengeri kikötőket szerzett meg, Moldva pedig a törökök adófizetőjévé vált. Az apját megbuktató Szelim szultán (1512–1520) agresszívabban lépett fel, uralkodása alatt intenzív támadások érték a déli végeket, bár ezeket a magyar haderő még sikeresen elhárította. A helyzet változását azonban jól mutatja, hogy míg korábban a törökök érkeztek békeajánlattal a magyar udvarba, ekkortól a magyarok mentek az oszmán fővárosba. A Magyar Királyságra nehezedő nyomás egyre erőteljesebbé vált, ami a közgondolkodásban is érezhető hatását: a törökök az Antikrisztus megtestesítői lettek.

Ezt a felfokozott idegállapotot örökölte meg Tommaso Dainero ferrarai követ az 1501. évi budai úrnapi körmenetről szóló jelentésében. „A [...] körmeneten, melyen az óriási néptömegén kívül öfelsége is részt vett, érdekes látványosságot adtak elő, ugyanis valamely jóslat szerint a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha Mohamed koporsóját szétrombolják. Ezt a következőképpen adták elő: Mohamed mecsetjét há-

zunk előtt állították föl, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és számos pasa vett körül. Midőn öfelsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár sújtott le a koporsóra, és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel ízzéporrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta.”

DINASZTIKUS KAPCSOLATOK

II. Ulászló Csehország királyaként lépett a magyar trónra, amivel létrejött a cseh-magyar perszonálunió (a két országot kizárólag az uralkodó személye kötötte össze, mindkettő megtartotta saját jogrendjét és államigazgatását, a tisztviselők „cseréjére” sem került sor). Ez a politikai berendezkedés teljesen megfelelt a magyar, illetve a cseh rendeknek. A lengyel-magyar kapcsolatok is nyugodt mederbe terelődtek, mivel a magyar trón egyik követelője, Ulászló testvére, János Albert 1492-ben Lengyelország királya lett. A fivérek még az év decemberi megállapodásukban hitet tettek a törökök elleni közös fellépés mellett, illetve megállapodtak abban, hogy nem támogatják a másik ország lázadóit. Később megoldották az ország nélkül maradt testvér, Zsigmond helyzetét is, a herceg 1498 végén Magyarországra költözött, s az Ulászló által adományozott két sziléziai hercegség jövedelméből külön udvart tartott fenn Budán.

Az ország stabilizálása után II. Ulászló lépéseket tehetett a családalapítás érdekében. Először ki kellett eszközölni, hogy elválasszák Beatrixtól, aki a formailag hibás házasságkötés ellenére a király feleségének tekintette magát. A válást kizárólag a pápa engedélyezhette, amire 1500. április 3-án került sor. VI. Sándor döntésének háttérében diplomáciai okok álltak: a magyar király ugyanis támogatásáról biztosította a francia-velencei szövetséget. VIII. Károly francia király, miután bejelentette igényét a nápolyi trónra, 1494-ben megindította hadait Itáliába. Az expanziót utódja, XII. Lajos is folytatta, s az egyik legfontosabb célnak Milánó megszerzését tartotta. A Sforzák uralta város ekkor a Habsburgok szövetségese volt. A politikai struktúra újrendezése VI. Sándor pápának is érdekében állt, mivel ezáltal megnyílt volna az út fia, Cesare Borgia hatalmi törekvései előtt. 1500 elején velencei és francia követek érkeztek Budára, akik azt kívánták el-

érni, hogy II. Ulászló lépjen szövetségre velük. A magyar király számára a koalíció főként annak törökellenes volta miatt tűnt kecsegtetőnek. A július 14-én aláírt szerződés hosszasan fejtegeti a pogányok elleni összefogást, illetve magyar kérésre a lehetséges ellenfelek köréből kivették a Német-római Birodalmat és Habsburg Miksát. Mindezek ellenére ez utóbbi egyáltalán nem nézte jó szemmel a Jagelló–Valois-közeledést.

Ráadásul a közeledés dinasztikus kapcsolattá alakult, amikor II. Ulászló feleségül vette XII. Lajos francia király unokahúgát, az újabb szakirodalomban Foix-Candale-inek nevezett Annát. (Apja, III. Gaston Candale grófja volt.) A francia király két unokahúgát ajánlotta a magyar király figyelmébe, a róluk készült festményeket II. Ulászló egyik alattvalója hozta

magával: a magyar király hosszas tételődés után végül Anna mellett döntött. A hercegnő 1502 nyarán indult el francia földről Itália érintésével új országa felé. Paduában találkozott azzal a 700 főből álló magyar kísérettel, amelyet Újlaki Lőrinc, a korábbi hűtlen és lázadó főúr vezetett. A csapat a Velence–Zengg–Zágráb útvonalon át 1502. szeptember 27-én érkezett Székesfehérvárra, ahol két nappal később sor kerülhetett az esküvőre. (A Pierre Choque főherold által készített beszámoló rendkívül értékes művelődéstörténeti forrás.)

A frigy a Jagelló-dinasztia számára fontos mérföldkő volt. Ezt jelzi, hogy Ulászló édesanyja, Habsburg Erzsébet fejedelemtükröt készített *A királyi gyermek neveléséről* címmel. Ebben mindenféle hasznosnak vélt pedagógiai tanács-

csal látta le fiát és menyét. Felhívta a figyelmet a gyermekkori nevelés alapvető és a felnőttkort is meghatározó fontosságára. Javasolta, hogy amennyiben lehetséges, Anna maga szoptassa gyermekét, ha pedig szoptatós dajkára van szükségük, akkor ők kizárólag nemes származásúak és erkölcsösök legyenek. Kitért Isten és a szentek tiszteletére, az igazság keresésére, a mértékletesség gyakorlására. Elengedhetetlennek tartotta a tanulást, ám úgy vélte, hogy annak monotonitását sakkjátékkal és vadászattal meg lehet törni. A királyné hangsúlyozta a nyelvek – az olasz, a német, a lengyel, a francia és a magyar – elsajátításának szükségességét.

SZEMÉLYES TRAGÉDIÁK

Az egyik velencei követjelentés szerint a király és a királyné kapcsolatát mély harmónia jellemezte. „[Anna] mindig elment a királyhoz, aki roppantul szerelmes belé; a felség mindig ajándékokat adott neki és pedig ékszer, gyöngyöket és más egyebet, úgyhogy egy ízben így szólt: »Felséges Uram, én nem a maga ajándékaiért jövök ide, s hogy ne legyen kifogása, nem megyek el innen«; úgyhogy most már minden este együtt alusznak s a király rettenetesen szerelmes belé.” Nagy lehetett a boldogság, amikor a királyné 1503. július 23-án életet adott leánygyermekének, akit édesanyjáról neveztek el. Nem sokkal ezután, 1504. január 9-én erre az idilli képre súlyos árny vetült: II. Ulászló szélütést kapott. A hitves gondosan ápolta férjét, és fogadalmat tett, hogy felgyógyulása esetén gyalog és mezítláb fog elzarándokolni az Óbudánál fekvő fehér-egyházi Szűz Mária-templomhoz.

A király aggasztó állapota természetesen belpolitikai viharokat is kavart, de a királyné közben tartotta a gyeplőt. Megakadályozta Corvin János nádorságát, aki Geréb Péter halála után pályá-

Ismeretlen mester: Báthori András Madonnája

A dombormű a magyarországi reneszánsz szobrászat legszebb darabja. Mária és a gyermek Jézus kettős figurája firenzei mintát követ, de a mű közvetlen előképe nem ismert. A feliratot más kéz készítette, amire az ügyetlen vésésmód utal. A dombormű eredeti helyére csak következtetni lehet, talán egy bejárat felett, vagy akár egy (egyházi) épületen belül lehetett. Egy 1777-es adat szerint Migazzi Kristóf váci püspök palotáját díszítette.

zott az egyik legfontosabb tisztségre. Férjével együtt nem támogatta az egyik leggazdagabb magyar főúr, Szapolyai János elképzelését, aki megkérte volna a szinte még csecsemő Anna királynő kezét. A magyar nemesség kedélyét az borzolta, hogy a pozsonyi béke értelmében II. Ulászló halála esetén örökségét Habsburg Miksa veheti át. Ennek elkerülése érdekében 1505-ben meghozták az úgynevezett rákosi végzést, melyben

—————
 ↓
**Báthori Miklós címerköve
 a nógrádi várból (1483)**

Az Itáliában tanult egyházi férfiú 1474-ben lett váci püspök, udvara művészeti és tudományos központ volt, építkezéseihez a Mátyás budai palotájában dolgozó mestereket fogadta fel. Galeotto Marzio róla mintázta az ideális humanista főpapot: „az ő házában állandóan előadnak valamit, vagy tanulnak, vagy énekelnek lant kísérettel”.

—————
 ↓

leszögezték: „nehogy valaki a külföldi fejedelmek közül erőszakkal szállja meg ezt az országot, és azt az örök szolgáltságba taszítsa”, csak magyar embert választanak királynak.

A döntés kétségkívül a Szapolyai család megerősítését szolgálta, ez azonban sértette a királyi pár érdekeit. Időközben a királyné ismét gyermeket várt, és ennek tudatában került sor 1506 márciusában a Habsburg Miksával való bécsi-újhegyi titkos találkozóra, majd pedig szerződéskötésre. A megegyezés értelmében Anna hercegnőt Miksa unokája, Ferdinánd veszi feleségül, ha pedig Ulászlónak fia születne, akkor ő Miksa másik unokájának, Máriának lesz a férje. Anna királyné 1506. július 1-jén fiúgyermeknek adott életet, akit Lajosnak kereszteltek el. Azonban néhány héttel ezután, július 26-án gyermekági láz következtében az anya meghalt. A tragédia az uralkodót rendkívül megviselte, még inkább zárkózottá és befelé fordulóvá vált.

A Habsburg–Jagelló-kapcsolatok megerősítését szolgálta az 1515. évi bécsi fejedelmi kongresszus, ahol – az 1506-os bécsi-újhegyi megállapodás szellemében – sor került a kettős házasságra: Ulászló fia, Lajos eljegyezte Habsburg Máriát, Miksa unokáját, míg Ulászló leányának Ferdinándot, Miksa másik unokáját szánták hitvesül, (biztosítékként még az is felmerült, hogy esetleg a császár lesz Anna férje). A Jagelló-ház presztízsét növelte, hogy a Habsburg uralkodó fiává fogadta Lajost, s Ulászló halála esetén őt magát, illetve Jagelló Zsigmond lengyel királyt jelölték ki gyámjának. (Ez a szerződés kap majd sorsdöntő és meghatározó szerepet a II. Lajos halála után bekövetkező hatalmi harcokban.)

II. Ulászló már a bécsi királytalálkózón is beteg volt, s állapota egyre rosszabbra fordult. 1516. március 10-én összehívták a főurakat és az egyházi vezetőköt, mert azt hitték, hogy a király nem fogja megérni a másnapot. Az uralkodó megeskette őket, hogy fia, Lajos követi őt a magyar trónon, és hűek lesznek hozzá. Március 12-re valamennyivel jobban lett, a kortárs beszámoló szerint magához hívatta fiát, akit halálos ágyán megáldott: „Lajos király is sírt, és csaknem minden jelenlevő, annyira megindító jelenet volt.” Március 13-án azonban teljesen legyengült, már beszélni sem tudott. Bakócz Tamás feloldotta őt bűnei alól, és a szentségekkel megerősítve eltávozott az élők sorából. Március 19-én temették el Székesfehérvárott, mellé helyezték kihantolt felesége földi maradványait.

RENEZÁNSZ MŰVÉSZET II. ULÁSZLÓ IDEJÉN

II. Ulászló folytatni kívánta elődje művészetpártolását, de a csökkenő anyagi erőforrások miatt a Mátyás uralkodása idején tapasztalt virágzásról nem beszélhetünk. Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a király nem rendelkezett humanista műveltséggel. A firenzei kódexkészítők nem kaptak újabb királyi megrendelést, sőt az 1489–1490-ben Mátyásnak készített művek Itáliában maradtak. A budai palotát fontosnak tartotta, építkezések is köthetők a nevéhez, illetve gyarapította a híres könyvtárat is. A prágai Hradcsin is őrzi az uralkodó emlékét, az impozáns Ulászló Teremnél késő gótikus és reneszánsz stílusjegyeket egyaránt alkalmaztak. Jelentős bővítésekre került sor a nyéki királyi vadászkastélynál, az

Nyírbátori stallum

Nyírbátorban az 1480-as években István erdélyi vajda emelte az obszerváns ferencesek kolostorát, 1493-ban ide is temetkezett.

A reneszánsz díszítőelemek, a finom művészi kialakítások arra utalnak, hogy az 1511-ben készült stallum Marone Giovanni da Verona műhelyéhez köthető. A részletek kidolgozásában részt vehettek a helyi ferences kolostor asztalosai is.

építkezésekről a címerével és monogramjával ellátott kövek tanúskodnak.

Más központokban intenzívebb művészetpártolás figyelhető meg. A hatalmát veszített Beatrix Esztergomba távozott, ahol unokaöccse, Estei Hippolit töltötte be az érseki tisztséget. A jelentős építkezéseket Itáliából érkező mesterek végezték, és a prelátus és a királyné udvara nagy mennyiségben vásárolt luxuskategóriába tartozó portékákat. Ez a tendencia Bakócz Tamás idején is folytatódott, 1506-ban kezdték meg sírkápolnájának építési munkálatait. Alaprajza a görögkeresztet követi, a szárak metszéspontjánál kupola emelkedik. A kápolna az Itálián kívüli reneszánsz művészet egyik legszebb példája, észak, különösen Lengyelország felé pedig meghatározó közvetítő hatással bírt.

A zágrábi püspöki székhelyen is sokrétű művészetpártolással számolhatunk, Szegedi Lukács főpap antikizáló ötvöstárgyakat szerzett be, síremlékének kialakítása az esztergomi vörösmárvány faragványokkal állítható párhuzamba. Vácott Báthory Miklós püspök a királyi udvar utáni legkorábbi építettközöz tartozott, a ránk maradt pillérek – amelyeket II. Ulászló király koronás monogramjával és címerével díszítettek – szinte teljesen hasonlóak a budai darabokhoz. Gyulafehérváron a Lázói János által alapított kápolnát érdemes kiemelni, a főesperes elzarándokolt a Szentföldre, illetve valószínűleg Rómába. A helyi mesterek által készített domborműveken a szentek és a pogány mitológia lényei váltják egymást.

A világiak közül a Báthory családot érdemes kiemelni, a temetkezőhelyként is szolgáló nyírbátori Szent György-templom déli kapuzata, ülőfülkéje és tabernakuluma mellett a reneszánsz stallum sor is erről a művészetpártolásról tanúskodik. Ezek a művek itáliai mesterek keze nyomát viselik, az úgynevezett Báthory Madonnát pedig a fennmaradt reneszánsz kőszobrászat legfontosabb és legismertebb emlékeként tarthatjuk számon.

Az utóbbi idők kutatásainak köszönhetően a II. Ulászlóról alkotott kép sokkal árnyaltabbá vált. Kubinyi András és „tanítványai” adatok sokaságát tárták fel, új összefüggésekre világítottak rá. Nekik köszönhetően a legújabb, Tringli István nevével fémjelzett történeti szintézisben már ezt olvashatjuk: „*Ulászló politikáját két szóval jellemezhetjük: béke és igazságosság. [...] A Jagelló-kor harminchat éve alatt – egy jelentéktelen, két hónapos magyar-osztrák háborút nem számítva – Magyarország békében*

élt nyugati keresztény szomszédaival. [...] Minden korszak sokszínű világ, és a Jagelló-kor is ilyen volt. Békére vágyó és mégis örökké fegyverek közt élő nemzedék, a gótikát a reneszánszsal elegyítő művészet, a skolasztikán nevelkedett, de néha a humanizmust művelő gondolkodók világa.” Tíz évvel később ez a világ nézett szembe a mohácsi csatamezőn az akkori világ legnagyobb hatalmával, az Oszmán Birodalommal. ♦

A szerző történész-régész-szakmuzeológus, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Múzeum

OBORNI TERÉZ

A JAGELLÓ-SAS ÁRNYÉKÁBAN

SZAPOLYAIK ÉS JAGELLÓK A 16. SZÁZADBAN

A Szapolyai család és a Jagellók kapcsolata már a 16. század elején meglehetősen szorosra vált, és még inkább erősödött, amikor 1512-ben Jagelló I. (Öreg) Zsigmond lengyel király feleségül vette Szapolyai János húgát, Borbálát. Ő ugyan hároméves házasság után, 1515-ben meghalt, de a frigy megalapozta a későbbi szövetségi, bár nem mindig kiegyensúlyozott viszonyt a két dinasztia között. A Szapolyaiak lengyel irányultságát még korábban datálhatjuk: a család hírnevét és tekintélyét a 15. század végén öregbítő István nádor felesége, Hedvig tescheni hercegnő a lengyel Piast-uralkodóház rokoni körébe tartozott. A kedvező kapcsolatokat tovább erősítették a mohácsi csatát követő évtizedek eseményei, amelyek során a Jagelló-dinasztia tagjai – előbb I. Zsigmond, majd fia, II. Zsigmond Ágost – rangjukat és befolyásukat felhasználva segítették János király özvegyét és fiát abban, hogy valamennyire megvegyék lábukat az európai uralkodóházak között.

Amikor 1526 őszen kiderült, hogy Szapolyai János pályázik a magyar trónra, „Öreg” Zsigmond nagylelkű gesztust téve lemondott trónigényéről, sőt – a Habsburgokkal megkötött szövetségi és trónutódlási szerződés (1515) ellenére – a kezdetektől ő volt az egyik legfőbb támogatója János uralmának. Ehhez a kedvező, lengyel részről támogató viszonyhoz kétségkívül hozzájárult, hogy János király a lengyel uralkodó fiát, Zsigmond Ágostot jelölje ki lehetséges utódjának. Már csak ezért sem meglepő, hogy a következő években János diplomáciája a lengyel udvarral ápolta a legintenzívebb kapcsolatokat.

SZÍVÉLYES KAPCSOLATOK 1526–1541

Az újabb kutatások tovább erősítették azt az ismert tényt, hogy Zsigmondnak az 1520–1530-as években döntő befolyása volt a Szapolyai I. János és Habsburg I. Ferdinánd között zajló béketárgyalásokra. A lengyel követek ez idő tájt egyfajta mediátori szerepet játszottak a két magyar király közötti konfliktusban, szmos értekezletet, fegyverszüneti tárgyalást szerveztek és bonyolítottak le egészen 1538-ig, a váradi béke megkötéséig.

„Öreg” Zsigmondtól követi utasítások, mindkét magyar királyhoz írott levelek, feljegyzések maradtak fenn, főként az *Acta Tomicianae* és a *Libri Legationum* iratsorozatokban, amelyek a lengyel királyi kancellárián készültek. Ezekből a dokumentumokból világosan kiderül, hogy Zsigmond a tárgyalássorozat alatt mindvégig a keresztény felek közötti megegyezést, a *Respublica Christiana* egyetértésének fenntartását, a háborúskodás helyett a keresztény egységet és összefogást támogatta.

A tárgyalások az 1530-as években több helyszínen, Poznańban, Visegrádon és Pozsony környékén, a Duna menti kisebb várakban folytak. Zsigmond a Habsburgokkal szemben óvatos, de semmiképp sem ellenséges politikát folytatott, hiszen a Habsburg-dinasztia is a Jagellók szövetségésének számított, kivált az 1515. évi – és számos, ezt megelőző – dinasztikus megállapodás értelmében. Mégis, a Jagelló uralkodói pár elsősorban I. János magyar királyságának erősítésén fáradozott, amit vitathatatlanul bizonyít az a tény, hogy 1539-ben Izabella nevű

leányukat feleségül adták Jánoshoz. A korabeli lengyel és magyar politikai vezetők közül Jan Tarnowski, a krakkói vár castellanusa és János első tanácsosa, Fráter György pálos szerzetes nevéhez kötjük azt az ötletet, hogy Szapolyai vegye feleségül Izabellát, és ezzel a dinasztikus házasságkötéssel erősítse meg királyi pozícióját. A hosszas, három évig tartó előkészület után, 1539-ben Budán került sor a házasságkötésre.

A Szapolyai-párti politikusok nem várták, hogy 52 esztendő uruk megnősül, és még inkább meglepődtek, hogy a királyi párnak egy év múlva fia született, akit apja és nagyapja után János Zsigmondnak kereszteltek. János király ugyan két héttel fia születése után meghalt, de halálos ágyán végrendelezve meghagyta híveinek, hogy a királyságot – amelyet korábban, a váradi megegyezésben halála esetére Habsburg Ferdinándnak ígért – mindenképpen őrizzék meg fia számára. Ennek ellenére János halála a még éppen formálódó Szapolyai-dinasztia gyors végét is jelenthette volna, ha nincs a háttérben a Jagelló-kapcsolat.

S hogy ez a Jagelló-kapcsolat mit is jelentett, arra választ kapunk a Szapolyai-párt vezető politikusai, Petrovics Péter és Fráter György által közvetlenül János halála után, 1540. július 23-án Zsigmond királynak írott levélből. János hívei kijelentették: el vannak szánva arra, hogy a Szapolyai herceg országát a törökökkel és a németekkel szemben is megvédjék, és ehhez kéri a lengyel király támogatását. Kéri továbbá, hogy a lengyel király azonnal küldjön a Portára követet, aki a magyar urak küldöttével tanácskozva a királyné és a gyermek érdekeinek védelmében tevékenykedhet. Kijelentették, hogy Zsigmond király tanácsai és a vele való egyeztetés nélkül nem döntenek semmilyen, Izabellát és országrészét érintő komolyabb ügyben.

A diplomáciai-politikai kapcsolatok a következő években a két udvar között minden korábbinál erősebbé váltak. Zsigmond király – a leánya és unokája iránti felelősségérzettől vezérelve, de a térségben meglévő befolyásának megtartása végett is – magáénak érezte Izabella ügyét. A zavaros időszakban a lengyel diplomaták, követek sora tevékenykedett mind az özvegy királyné mellett, mind pedig Ferdinánd bécsi udvarában azzal a céllal, hogy a Magyar Királyság fölötti uralomról megegyezést hozzanak létre a

Habsburgok és a Szapolyai–Jagelló oldal között.

1540 novemberében a Ferdinánd udvarában tartózkodó Andrzej Czarnkowski lengyel követ arra kérte Zsigmond királyt, figyelmeztesse Izabellát, hogy mielőbb adja át békésen az országot és Budát Ferdinándnak, mert ha nem így történik, annak súlyos következményei lesznek. 1541 nyarán Andrzej Górká portai lengyel követ viszont királyának írott levelében épp ellenkezőleg, azt a véleményét fejezte ki, hogy Zsigmond mindenképpen lépjen fel Izabella érdekében, tárgyaljon V. Károly császárral és Ferdinánddal, és mielőbb egyezzenek meg – oly módon, hogy a keleti országrész Izabella birtokában maradjon –, mert a szultán hamarosan beavatkozik a Magyarország fölötti uralomért folyó harcba.

IZABELLA URALMÁNAK ELSŐ SZAKASZA 1541–1551

Gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor 1541. augusztus végén Szulejmán szultán elfoglalta Budát, és Izabella királynénak az uralkodásra Erdélyt és a Magyar Királyság keleti vármegyéit adta. Ez idő tájt Izabella mellett lengyel személyi titkára, az 1539-től folyamatosan szolgálatában álló Pjotr Porębski tartózkodott, aki ezekben az években gyakori levélváltásban állt a lengyel királyi párral, rendszeresen értesítette őket leányukról, hogylétéről és mindenkor helyzetéről. Az 1541 és 1551 közötti időszakban Izabella is folyamatosan levelezett szüleivel, vagy ha azok Vilniusban tartózkodtak, a közelebb eső krakkói udvari tisztségviselőkkel, akik tanácsokkal látták el országrésze aktuális ügyeivel kapcsolatban.

A királyné fiatal, tapasztalatlan s az ország kormányzására egyelőre kevésbé alkalmas volt, de mögötte állt apja, a Jagelló-dinasztia európai tekintélye és Lengyelország politikai súlya, ami hatalmi pozícióját az országon belül is erősítette. A másik legitimációs erőt az jelentette, hogy János király özvegye megkoronázott magyar királyné is volt, a Szapolyai-pártiaknak reményt adó utód, II. János választott magyar király édesanyja és a szultán által is kijelölt egyik gyámja.

Az első néhány esztendőben a királyné maga sem tudta, hogy Erdélyben maradjon-e, vagy feladva a maga

és fia királyi hatalmát, hazamenjen Krakkóba. Bár ekkoriban neki magának meglehetősen korlátozott lehetősége volt arra, hogy eldöntse, mit tegyen, a döntéseket ugyanis a magyar vezérpolitikusok a lengyel királyi udvarral együttesen hozták meg helyette. A bizonytalanságot nem enyhítette, hogy Izabella szüleinek kezdetben nem volt kialakult és következetesen képviselt álláspontja leányuk és unokájuk további uralkodásáról. A negyvenes évek elején inkább azt pártolták, hogy Izabella távozzon Erdélyből, és egyezzen meg Ferdinánddal. Az évtized második felében viszont már inkább azt támogatták, hogy Izabella tartsa meg maga és gyermeke királyságát, ám valahogy úgy, hogy a Habs-

burgokkal se mérgesedjen el a Jagellódinasztia viszonya.

Zsigmond király 1541 őszén még azt tanácsolta leányának, hogy igyekezzen betartani a férje és Ferdinánd közti váradi szerződést, és költözzön Kassára. Kassa királyi székhellyé alakítását azonban a Porta nem engedte volna, s amikor Andrzej Górka a lengyel király követeként Szulejmánnál járva szóba hozta a kérdést, a szultán kijelentette, hogy Erdélyt adta a királynénak és fiának, ne akarjon hát Kassán lakni, különben fiát Konstantinápolyba viteti.

A királyné ügyeiben járatos lengyel politikusok – köztük Piotr Gamrat gneznói érsek, Piotr Kmitha krakkói palatinus és Severin Boner – 1541-ben közös levelet írtak a királynak a leánnyal kapcsolatos sürgető teendőkről. Azon az állásponton voltak, hogy Izabella pozícióját mindenképp meg kell őrizni országában. Arra kérték Zsigmond királyt, küldjön követeket a Portára és a francia királyhoz, s Szulejmánt együttesen vegyék rá, hogy Budát adja vissza Izabella birtokába. Ezt Izabella követével, Verancsics Antal királynéi titkárral folytatott megbeszélések alap-

ján javasolták, álláspontjukat nyilvánvalóan összehangolva a Szapolyai-párti magyar főurakéval. Arra is kérték a lengyel királyt, hogy készüljön fel unokája és leánya érdekeinek diplomáciai úton, sőt ha szükséges, akár katonai erővel történő támogatására is.

A szoros kapcsolat Izabella és a krakkói udvar meghatározó személyiségei között a negyvenes években mindvégig fennmaradt. A Konstantinápolyból hazafelé igyekvő lengyel követek szinte mindegyike útba ejtette Izabella tartózkodási helyét, Lippát, illetve a későbbiekben Gyalut vagy Gyulafehérvárt, és rendszeresen beszámoltak neki a Portán történekről, már csak azért is, mert a legtöbb esetben Izabella ügyeiben is tárgyaltak a divánban. A követek közül név szerint ismerjük az Erdélyen átutazó Jakob Wilamowski lengyel portai követet és Pjotr Lubomirskit, akit 1541 decemberében s a következő két hónapban is a királyné mellett, Lippán találhatunk.

Lassan gyakorlattá vált, hogy Izabella mellett egy „állandó” lengyel követ tartózkodott Gyulafehérváron. Ezenfelül a királyné különféle kérdésekben gyorsfutárokat is menesztett

A Jagelló család portrészorozata. Ifj. Lucas Cranach (1515–1586) műhelye, kb. 1553–1556. (részlet). Felső sor, balról: 1. I. (Öreg) Zsigmond lengyel király és litván nagyfejedelem. 2. Bona Sforza lengyel királyné. 3. II. Zsigmond Ágost lengyel király.
Alsó sor, balról: 1. Habsburg Katalin lengyel királyné. 2. Jagelló Izabella magyar királyné. 3. Jagelló Katalin, III. János svéd király felesége

a szüleihez és lengyel főurakhoz egyaránt. Ez oda vezetett, hogy Izabella sorsának alakulását Zsigmond király és Bona királyné is saját ügyének tekintette, a legkülönbébb diplomáciai szálakat mozgatták meg leányuk érdekében, s ha úgy alakult, olykor rendelkeztek is helyette. 1548-ban a Ferdinánd és Izabella között ismét felújult tárgyalások során Habsburg részről a szülők beleegyezését kérték abba, hogy a királyné lemondjon Erdélyről Ferdinánd javára. A kérést azzal próbálták nyomatékossítani, hogy Erdélyért cserébe észak-itáliai birtokokat ajánlottak fel a lengyel királyi háznak.

1549. január végén indult útnak Krakkóból Erdélybe Andrzej Zebrzydowski krakkói püspök és nagyszámú kísérete. A püspök feladata az volt, hogy Izabella erdélyi helyzetét szemügyre vegye, és ha szükséges, hazavigye a királynét Lengyelországba. Izabella azonban ekkor már nem kívánt lemondani országáról, és távozni sem akart Erdélyből. A küldöttség célja tehát átalakult, Jakub Paczynski lengyel királyi titkár, krakkói kanonok az erdélyi országgyűlésen tárgyalta a rendekkel a királyné hatalmi helyzetének biztosításáról. Miután Zebrzydowski május végén hazaindult, Paczynski atya maradt a királyné mellett a néhány hónapja, 1548–49 fordulóján hazatért Porębski titkár helyett. Paczynskit a királyné azonnal kancellárrá nevezte ki, bár az erdélyi rendek ezt nem helyeselték. Fráter György végül arra kényszerítette Izabellát, hogy 1549-ben akarata ellenére lemondjon országgrészéről Ferdinánd javára, és 1551-ben testvére, II. Zsigmond Ágost udvarába távozzon.

IZABELLA ÉS II. JÁNOS VÁLASZTOTT KIRÁLY URALKODÁSA 1556–1571

Izabella és János Zsigmond 1556 őszen politikai tanácsokkal ellátva tért vissza Lengyelországból. Zenészeken, testőrökön, katonákon kívül az udvartartás magas tisztségeit később betöltő lengyel nemesek is számosan érkeztek Erdélybe a királyi családdal. Izabella hamarosan olyan törvénycikket fogadtatott el az országgyűléssel,

amely lehetővé tette a külföldiek tanácsossá és más fontos tisztségekbe történő kinevezését. E törvénycikk jól kivethető célja az volt, hogy Izabella a későbbiekben is tarthasson maga mellett lengyel politikusokat, akik segíthetik uralmának fenntartását és a két ország politikájának összehangolását. Ebbe a politikusi körbe tartozott az 1546-ban a lengyel király portai követeként tevékenykedő Mikołaj Cikowski, aki ezt követően még közel egy évig szolgálta főudvarmesterként úrnőjét. 1556 után azok a lengyel nemesek is a szolgálatban maradtak, akik 1552-től lengyelországi udvartartásának tagjai voltak: Stanisław Ligęza, Jan Maluski, Stanisław Nieżowski, Marcin Ostrzyński, Paweł Secygniowski.

Izabella 1559-ben bekövetkezett halála után II. János választott király vette át az uralmat a Szapolyaiak alá tartozó Erdély és a keleti vármegyék fölött. A hatvanas évtizedben az ifjú János Zsigmond a Jagellók számára is „felértékelődött”, hiszen II. Zsigmond Ágostnak három házasságából sem született gyermeke, így felmerült annak lehetősége, hogy nagybátyja ha-

lála után a Szapolyai herceg veszi át a lengyel trónt.

Az 1560-as években még mindig nagy számban tartózkodtak Erdélyben lengyel nemesek, katonák, tisztségviselők, olyannyira, hogy Giovanandrea Gromo itáliai testőrkapitány az erdélyi udvarról 1565-ben készült leírásában az itt élő nemzetek közé sorolta a lengyeleket is, bár megjegyezte, hogy nincsenek földjeik, hanem inkább az udvarban élnek, s katonai feladatokat látnak el. Számukat ötszáz és kétezer közé tette, vidám, jólelkű, kellemes társasági emberekként írta le őket, akik az evés-ivást igen kedvelték.

Egészsében véve a lengyel királyi nagypapa, majd nagybácsi és széles körű rokonságuk, azaz a Jagelló-kapcsolat nagyban segítette az ifjú Szapolyait és országát abban, hogy ne szigetelődjék el az európai uralkodóházaktól, annak ellenére, hogy az Oszmán Birodalomhoz fűződő „baráti” viszonya közismert volt. ♦

A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa, az ELTE egyetemi docense

GEBEI SÁNDOR

BÁTHORI ISTVÁN

A LENGYEL–LITVÁN
NEMESI KÖZTÁRSASÁG KIRÁLYA
1576–1586

A magyar közgondolkodásban mind a mai napig szilárdan tartja magát az a vélemény, hogy Báthori Istvánt katolikus hitén túlmenően nagy-szerű tulajdonságai, például műveltsége, európai látásmódja, politikai érzékenysége, határozottsága stb. alapján választották királyuknak a lengyelek. Igen, csak a lengyelek, mert a litvánok tüntetőleg távol maradtak az 1575–1576. évi belpolitikai események döntő mozzanatától. Egyedülálló történet Báthori István lengyel trónra kerülése! Gondoljunk csak bele! A lengyel, litván főurakkal egyenrangúnak számító „Báthori vajda”, Miksa (császár) magyar király névleges (ex nomine) tisztviselője, III. Murád szultán adófizetője néhány hónap leforgása alatt Európa egyik legjelentősebb országának koronázott ura, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság királya lett. Pedig Báthori Istvánnak semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjára ülni. 1574 szeptembere és 1576 februárja között mégis a javára dőlt el ez a játszma. Nézzük, hogyan!

A dicsőséges Jagelló-dinasztia kihalása, 1572 után a hagyományos öröklési rendet a királyválasztásos rendszer váltotta fel. Ennek az új szisztémának az elfogadásában fontos szerepet játszott a lengyel–litván perszonáluniót felváltó lublini realunió. Az 1569. július 1-jén megszületett különleges államalakulat, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság, azaz a Rzeczpospolita (res publica) első választott uralkodója a francia Valois Henrik lett, aki koronázása után alig négy hónappal, 1574. június 18-ról 19-re virradóan egyszerűen kiszökött a krakkói királyi várból, a Wawelből, hogy lengyel királyságát felcserélhesse a franciával. Szégyenteljes lépése interregnumba taszította a Rzeczpospolitát. A Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság állami élete szó szerint megbénult, a törvényhozás-végrehajtás-igazságszolgáltatás intézményei működésképtelenné váltak. Ebben a speciális államban ugyanis a *lex regnat, non rex* elve érvényesült, vagyis a törvény (az alkotmány) uralkodott, és mindenki – a királyt is beleértve – ennek a hatálya alá tartozott.

A TRÓNVAROMÁNYOSOK

A szabad királyválasztás (*electio libera*) jogát magának biztosító és azt 1573–1764 között gyakorló lengyel nemesesség (panok, slachticsok) dilemmája minden királyváltáskor az volt, hogy nemzeti („Piast”) vagy idegen dinasztiai királyt válasszon a Rzeczpospolita élére. Ennek a problémának a megoldása elképzelhetetlen volt hol rövidebb, hol hosszabb ideig tartó politikai beharcok nélkül. A szabadabbá vált lengyel koronáért minden alkalommal nyílt versengés kezdődött. Az önjelöltek, illetve képviselőik kortesbeszédekkel, csábító ajánlatokkal és nem utolsósorban „arannyal” igyekeztek elnyerni a szejm két házának (izba senatorska, izba poselska) támogatását.

Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a nyílt rivalizálásnak az igazi győztese minden esetben a Rzeczpospolita nemessége lett, mert a királyjelöltek közül csak azok jöhettek komolyan számításba, akik a nemességet megillető szabadságjogokat, a királyi hatalmat korlátozó, 24 cikkelyes, ún. henriki articulusokat (pl. a király katolikus vallása; a katolikus hit primátusának elfogadása és biztosítása; szabad és ál-

talános királyválasztás; minden tisztviselő és méltóság elmozdíthatatlansága; a nemesek egyenlősége; a nemes emberek szabad voksolása, liberum veto stb.) eleve elfogadták.

A koronához három sikeres szakaszon, a királyválasztást előkészítő (*con-*

Emlékérem Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem tiszteletére

vocatio), a királyválasztó (*electio*) és a koronázó (*coronatio*) szejmeken keresztül vezetett az út. Valois Henrik szökése után a szabadabbá vált koronáért szinte egész Európa megmozdult. A Habsburg-házból hárman – II. Miksa császár (1564–1576) és fia, Ernő, valamint I. Ferdinánd (1526–1564) morgantikus házasságban élő fia, Ferdinánd főherceg – is királyi ambíciókat tápláltak. IV. (Rettegett) Iván orosz cár (1533–1584) ugyancsak szemet vetett

a lengyel trónra. Abban bízott, hogy az 1558-ban kirobbant livóniai/inflanti/livlandi háborúban addig megszerzett litván területek visszaszolgáltatásával elnyerheti a krakkói trónt.

A Jagelló-dinasztia nőági rokonsága révén felbukkant a trónvarományosok között III. János svéd király, a cseh Wilhelm Rosenberg. A katolikus ország pápai tekintéllyel erősített királyjelöltjeként lépett fel a ferrarai Alfons d'Este herceg. Nem hiányoztak a „Piastok”, azaz a nemzetiak sem, így Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai, Andrzej Tęczyński belzi vajda stb. Ebbe a névsorba Báthori István választott, de a király által el nem ismert erdélyi fejedelmet kell még beillesztenünk. Megismerve a vetélytársakat, egyértelműen kijelenthetjük, hogy Báthori Istvánnak semmi esélye nem volt a Piastok, Jagellók trónjára ülni. Mégis a javára dőlt el ez a játszma.

A KIRÁLYVÁLASZTÁS

Báthori szószólója a varsói convocatiós szejmben a lengyel királyi udvarból 1563-ban Erdélybe „csábított” Giorgio Blandrata ariánus orvos volt, aki nagy hozzáértéssel képviselte megbízóját a lengyel szenátorok előtt. Kortesbeszédében Blandrata a megnyerő emberi tulajdonságokon (buzgó katolikus, okos, művelt, tudományos, bátor, katonai dolgokban tapasztalt, igazságszerető stb.) túllépve inkább a vonzó perspektívával foglalkozott. Miközben elismerte, hogy ura a törökkel jó viszonyt ápol, ami a Rzeczpospolitának is békét eredményez, határozottan visszautasította a „haradzsfizető” vádat. Először is azért, mert az ún. haradzs fizetését Báthori István csupán megörökölte Izabella királynétól és János Zsigmondtól, másodsor pedig a haradzs egyáltalán nem vazallusi adó, hanem sokkal inkább ajándék.

Egyébként az évi befizetés azért válhatott szokássá – jelentette ki az antitrinitárius elveket valló medikus –, mert Izabella és hároméves kislánya, János Zsigmond ajándékként kapta Erdélyt Szulejmán szultántól. Vajon a lengyel rendek visszautasítanak az általuk haradzs-nak mondott summa befizetését, ha Moldvával ajándékozná meg őket a szultán? – replikázott Blandrata. Reálisnak tűnt a „Moszkóviával” kapcsolatos választási ígéret is, mely szerint

rövid időn belül mód lesz az elvesztett balti területek visszaszerzésére, mert a király a saját költségén verbuvált zsoldosokkal erősíti meg a lengyel–litván haderőt, amely így képes lesz revánsot venni az „ orosz nagyfejedelmen”.

A többi trónvárományos licitálási versenyének végén a szenátorok szavazása következett, szigorúan a méltóságok sorrendjében. Először az egyháziak (érsekek, püspökök), azután a világiak (vajdák, kastellánok, központi hivatalok főtisztviselői) formáltak véleményt a hallottakról, majd beszédük befejezésekor voksoltak. Ez nyílt szavazást jelentett, valakit vagy valakitket jelöltek a kedvezményezettek közé (több kandidálóra is adhatták voksukat). A szenátorok választása és szavazása három napon át, 1575. november 18–21. között zajlott. A 49 szavazó 61 (62?) voksa a következőképpen oszlott meg:

Miksa császár	19 voksa
Ernő főherceg	12 voksa
Ferdinánd főherceg	4 voksa
Lengyel vajdák	13 voksa
Alfons d' Este ferrarai herceg	6 voksa
III. János svéd király	5 voksa
Wilhelm Rosenberg sziléziai örgróf	2 voksa
Báthori István	1 voksa

Báthori Istvánra Andrzej Zborowski, a királyi udvar marsallja adta a voksát. Jakub Uchański prímás érsek, aki az interregnum idején az interrex funkciót töltötte be, a szejm berekesztésekor, 1575. december 12-én naplementekor a varsói várban ünnepélyesen bejelentette, hogy a királyválasztás érvényes volt, a lengyel király s egyben litván nagyfejedelem nem más, mint Maximilian rex, dux. Az „alsóház”, vagyis a köznemesség óriási felháborodással fogadta a hírt, tömeggyűlésük vezetője, Jan Zamoyski, a királyi titkárok egyike a résztvevők fejenkénti megszavaztatása után Báthori Istvánt nevezte meg a királyválasztás győztesének a varsói piactéren.

A köznemesség (*slachta*) Báthori mögé való felsorakozása alapvetően három dolognak volt köszönhető. Egyrészt, „a fehér sas összeegyeztethetetlen a fekete sassal” (utalás a „németek” (Habsburgok) és a lengyelek címerállataira) közvélekedést nem lehetett figyelmen kívül hagyni, másrészt Báthori volt az egyetlen olyan személy, aki nőtlen lévén, feleségül vehette a

még mindig pártában lévő, utolsó (50 év körüli) Jagelló lányt, Annát. Harmadrészt – egyáltalán nem mellékesen – a Fényes Porta állásfoglalásával is számolni kellett. III. Murád szultán (ur. 1574–1595) már 1574 végén megüzente Varsóba, hogy lengyel királynak nem tudja elfogadni sem a „nyugati” (Habsburgok), sem a „keleti” (Moszkóvia) ellenségét. A svéd és a „Piast” jelöltekkel szemben nincs kifogása, a „szultán hú alattvalóját”, Báthori Istvánt viszont kifejezetten pártfogolja. Bátran vélhetjük, hogy a Rzeczpospolita nemesi tömege a háborús fenyegetés elől tért ki akkor, amikor Báthorit favorizálta.

Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586) Martin Bernigeroth metszetén

A KORONÁZÁS

A „kettős királyválasztással” ideiglenesen lezárt folyamat végső kimenetele a lengyel főnemesség (*panok*) és a slachta aktivitásától függött. Mind egyik „tábor” sietett hivatalosítani a varsói történéseket, ezért az ország nevében sürgősen küldöttséget menesztettek „választott királyukhoz”. Az Er-

Báthori István bevonulása Krakkóba 1576. április 22-én. Vinzenz Katzler metszete, 19. század

délybe indított Zamoyski-féle, Jan Tarlo lublini vajda által vezetett követség gyorsabbnak bizonyult a Bécsbe tartó Miksa-párti delegációnál. 1576. február 8-án, a megyesi országgyűlés utolsó napján a Báthori István választott király (*rex electus*) és leendő országa közötti egyezséget (*pacta conventa*) elfogadták, a betartására szóló eskü lengyel, császári, török, moldvai, havasalföldi követek és megfigyelők előtt a megyesi templomban elhangzott.

Ezzel az ünnepi aktussal Báthori végleg elkötelezte magát a Rzeczpospolitának, s napirendre került az új országába való bevonulása. Mivel a leg-rövidebb út (Kassa-Eperjes-Krakkó) ellenséges területen, azaz a királyi Magyarországokon keresztül vezetett, moldvai kitérővel lépett lengyel földre. A krakkói káptalan idevonatkozó bejegyzése szerint Báthori fényes külsőségek közepette, 500 lovas és 1000 gyalogos élén vonult be április 23-án Krakkóba,

a koronázó fővárosba. De ki koronázzon? A koronázóérsek, Jakub Uchański gnieźnoi prímás érsek, interrex, aki kilenc püspöktársával együtt Miksa császár oldalán kötelezte el magát, megtagadta az „ellenkirály” felkenését, megkoronázását.

A lengyel történelmi előzmények ilyen esetekre is kínáltak megoldást. A koronázóérsek ugyanis elveszíti a koronázáshoz való jogát, ha a slachta általános véleményével szembehelyezkedik. Ilyen esetekben első helyettese, a nagy-lengyelországi (kujáviai) püspök koronázhat. Ezúttal is így történt. Stanisław Karnkowski püspök 1576. május 1-jén, egy keddi napon Báthori fejére helyezte a koronát, a dicsőség, a szent becsület és az erő szimbólumát, bal kezébe adta az egység jelvényét, az országalmát, jobb kezébe az igazságság kifejezőjét, a jogart, majd bal oldalára felővezte a kardot.

Andrzej Zborowski udvari marsall immár másodszer tette fel az ilyenkor szokásos kérdést: akarjátok-e királytoknak Báthori Istvánt? Váratlanul a „*Nem akarjuk, nem engedjük, Litvánia beleegyezése kellene!*” („*Nie chcemy, nie*

pozwolamy, Bo do zgody wszystkich musiałaby być Litwa!”) kiáltás zavarta meg a ceremóniát. Kiderült, hogy a koronázáson jelen lévő egyetlen litván főúr (Massalski) okozta a kellemetlen incidenst, de a harmadszori kikiáltáskor már csak a dörgedelmes „*akarjuk*” visszhangzott a székesegyházban. „*Krisztus testét*” magához véve Báthorit az oltártól a katedrális közepén lévő trónhoz vezették és trónra ültették (*intronisatio*). „*Foglald el Isten által neked adott trónodat, Isten szilárdítsa meg hatalmadat, erősítse uralkodásodat!*” – szavakkal invitálta a koronázópüspök az új királyt a trónra.

HÁBORÚS KÉSZÜLŐDÉS

Báthori uralkodása rossz előjelekkel kezdődött, hiszen a Miksa-párti egykori Hansa kereskedőváros Danzig/Gdańsk és Litvánia egyaránt engedelmességgel felelt Báthori kierőszakolt megválasztására és megkoronázására. A gazdag kereskedővárost erőnek erejével kellett királyhűségre téríteni 1577-ben, igaz, ezt a pálfordulást az el-

lenlábás Miksa császár, magyar király 1576 októberében bekövetkezett halála is elősegítette. A litvánok lojalitását pedig az Oroszország elleni háború ígéretével lehetett biztosítani. Az 1578. évi szejm az 1560-as években elveszített livóniai (kurlandi, szemigalliai, ma lettországi) területek visszaszerzése érdekében egy 1579-ben megindítandó támadásról döntött.

Szokatlanul hamar, szinte késlekedés nélkül nekiláttak a háborús készülődésnek. Intenzíven folyt az ágyúk öntése Vlnóban (Vilniusban), Kovnóban (Kausnasban), valamint az ostromkellékek és élelmiszerek felhalmozása a határközeli településeken. Báthori ugyan „vegyes” haderejét nemzetek szerint külön-külön parancsnokokra bízta – a lengyeleket Mikołaj Mielecki podóliai vajda, a litvánokat Mikołaj Radziwiłł vilnai vajda, a „németeket” Ernst Weier, a magyarokat Bekes Gáspár irányította –, ám ő maga is a háborúba indult. Közvetlenül megjegyezzük, hogy arról a Bekes Gáspárról van szó, aki Báthori ellenségként a kerelószentpáli ütközetben veseséget szenvedett és életét mentve Lengyelországba menekült. Itt Báthori István, a király nemcsak hogy elfogadta Bekes alázatos bocsánatkérését, hanem egyik hadvezérévé nevezte ki.

Báthori 1579. június 30-án indult Vilnából a frontra. Az Oroszország elleni támadást szabályos hadüzenet előzte meg, a lengyel, litván alattvalókat, illetve soknemzetiségű hadseregét lengyelül, latinul, németül és magyarul közreadott kiáltványában tájékoztatta a vállalt háború okairól. Ebből a dokumentumból (*Edictum regium Svirensse ad milites*) értesülhettek a lakosok és a hadba vonuló katonák arról, hogy igazságos háború kezdődik, mert „*IV. Iván orosz nagyfejedelem*” (Báthori a cári titulust megtagadta ellenségétől) lovagiatlanul, hadüzenet nélkül támadt Livóniára, foglalt el litván városokat, számtalan alkalommal sértegette a lengyel királyt, annak vallásából gúnyt űzött, Jagelló Zsigmond Ágost király követivel tiszteletlenül bánt, s a követek lovait leölette. Litvánia, Livónia területi épségének helyreállítására királyi esküvel kötelezte magát, ígéretét most valóra váltja. Egyszer s mindenkorra le kell számolni IV. Iván hazug állításával – nyomatékosítja a királyi üzenet –, hogy ő, IV. Iván Octavianus/Augustus császár testvérének, Prussusnak a 14. nemzedéki leszármazottja, és ezen az alapon történelmileg ő jogosult az elfoglalt területek feletti uralkodásra.

RIVALIZÁCIÓ ÉS FÉLTÉKENYSÉG

A haditanács döntése értelmében Báthori hadserege a három stratégiai irány (Pszkov/Psków, Polock/Połock, Szmolenszk/Smolensk) közül a Dvina (Dawina, Düna, Daugava) partján fekvő Polock alá vonult, mert legkönnyebben ide biztosíthatták az utánpótlást. A nagy kiterjedésű és 107 ágyúval védett favár bevétele komoly hadi teljesítményt követelt az ostromlóktól. Már az ostrom első napjaiban kiderült, hogy a földsáncokkal beborított gerendafalakon az ágyúk rést nem üthetnek, a frontálisan indított rohamok pedig óriási véráldozatokat követelnének, így egyetlen megoldás maradt: fel kell gyújtani a várat. Az időjárás azonban nem kedvezett a tervnek, a többnapos eső eláztatta a védműveket.

Az 1579. augusztus 11-én indított várostrom augusztus 29-én érkezett döntő fázisába, amikor is sikerült lángra lobbantani a faerődöt. A „gyújtogatásban” különösen kitüntette magát Bornemissza János (az egri hős fia), valamint Rác Péter és katonái. Nem is maradt el a királyi jutalom. Báthori mint erdélyi fejedelem a fejedelem képeben otthon maradt testvérét, Krisztof vajdát arra utasította, hogy Rác Péternek „*valahol, Erdélyben vagy Magyarországon* (értsd: Partiumban) *valami jószágot szakasszon*”, mert a „*gyújtásban ő volt az egyik fő*”. Az augusztus 30-i kapituláció után a magyar katonák 100-200 forint közötti összeggel lettek gazdagabbak, a lengyeleknek és a litvánoknak maximum 20-25 tallér jutott (1 tallér = 4 lengyel zloty). Az 1579. június 30. és október vége között érvényes zsoldlista szerint a lengyel ügyet számos magyar hadfi – 7 kapitány (Bekes Gáspár, Prépostvári Bálint, Borbély György, Sibrik György, Pribék György, Csernáth Péter, Bornemissza János) parancsnoksága alatt 1238 magyar, erdélyi lovas, továbbá 1995 gyalogos (1002 „királyi” plusz 993 erdélyi) – szolgált. Bekes Gáspár főparancsnok érdemeit lengyel indigenátussal és Lanckorona birtokával honorálta a király.

A magyarok hadi teljesítményének átlagon felüli elismerése a lengyelekben és litvánokban irigységet, gyűlölködést váltott ki. Báthori elfogultságát szöveg is tette. A „nem bábkirályként” (*rex non fictus*) uralkodó egykori szilágyosmlyói főúr ekképpen indokolta

tettét: Európában a legerősebb lovasága a Rzeczpospolitának van, de gyalogsága teljesen hiányzik, a várostromoknál pedig használhatatlan a lovaság. Az 1563-tól orosz kézen lévő Polockban azonnal helyreállt a régi „lengyel” rend, a jezsuiták munkához foghattak. A jezsuitákat nagyon tisztelő Báthori a romos Szent Péter-Pál-templom újjáépítését és a jezsuita kolégium működtetését a legfontosabb feladatnak jelölte meg, annak ellenére, hogy polocki vajdának a kálvinista Mikołaj Dorohostajskit, várparancsnoknak pedig Zsuki Ferencet tette meg.

AZ OROSZ HÁBORÚ DILEMMÁJA

Noha szép katonai sikerekkel zárult az 1579. év – 50 nap alatt Polock mellett még hat kisebb várat (Kosiany, Krasne, Sitno, Sokol, Turowla, Susza) is visszafoglaltak az oroszoktól –, mindez csak részeredménynek minősülhetett. A Rzeczpospolita 1558-ban elvesztett területén, Livóniában/Livlandban még mindig orosz garnizonok állomásoztak, tehát a háború folytatásáról nem lehetett lemondani. Már 1579–1580 telén megkezdődött a zsoldosok toborzása az 1580. évi hadjáratához. Bornemissza János például 17 ezer, Bekes Gábor (az 1579 decemberében elhunyt, Vilnóban eltemetett unitárius Bekes Gáspár öccse) 30 ezer forintot vett fel a hadipénztárból, hogy Erdélyben gyalogosokat és lovasokat fogadjon fel a lengyel király szolgálatára. A ránk maradt számadásokból kiderül, hogy pl. Károlyi István főkapitány 1580. májusban 1239, júniusban 1987, júliusban 1975, egy hónappal később már 2271, szeptemberben pedig 1850 magyar zsoldosnak parancsolt, nem beszélve a Zamoyskihoz rendelt magyar alakulatokról és a hadjárat során bevett kisebb várakban hagyott helyőrségekről (pl. Nevel/Newel – 556 fő, Zavolocsje/Zawoloczce – 387 fő stb.).

Az 1580. évi hadjárat fő célja a stratégiai fekvésű Velikije Luki/Wielki Łuki elfoglalása volt, ahonnan a következő támadások már kulcsfontosságú orosz városokat (Pszkov/Psków, Novgorod/Nowogród, Tver, Moszkva) veszélyeztethettek. A fősereg menet közben – néhány napi erőfeszítés után – sikeresen leküzdötte a Dvina menti Veliz/Wieliz (augusztus 7.) és a felvonulás útjába eső Uszvjat/Uzwiat (augusztus 15.) erődítését. A polocki ostromtech-

A NAGY BÁTHORI VAGY A MAGYAR ZSARNOK?

Már a kortársaknál is felbukkant a kérdés, s az utókort sem hagyja nyugton a dilemma: Báthori lengyel királysága, uralkodási teljesítménye kiérdemelte-e a „nagy” jelzőt, vagy inkább a „magyar zsarnokot” kell látni benne? Azt hiszem, hogy a többé-kevésbé helytálló értékeléshez a lengyel–litván állam működésének lényegéből, a nemességet megillető „arany demokrácia” (*zlota demokracja*) tartalmából kell kiindulni.

Tegyük fel a kérdést másképpen! Báthori reformjai, intézkedései megsértették-e a nemesi szabadságokat? Sérítette-e például egy köznemes, Jan Zamoyski mindenki fölé, az összes főúri család tagjai fölé emelése a mágnásokat? Az új király a neki tett hasznos szolgálatokért, lett légyen az akár „szablyával”, akár „tollal”, akár egyéb „mesterséggel” tanúsított érdem, tömeges nemesítéssel fizetett. Szokatlan eljárás volt ez a korábban tapasztaltakhoz képest? A lengyel nyelvet szándékosan nem használó, a lengyel hagyományokat figyelmen kívül hagyó király tiszt-

telte-e igazán az alattvalóit? A király parancsára megszervezett főbírótság, ahol a királyi akarattal szembehelyezkedőket vád alá helyezték, csorbította-e a földesurak és a kiemelt városok bíráskodási jogát? A magyarok (unokaöccsei, Berzeviczy Márton, Wesselényi Ferenc, Bekes Gáspár stb.) lengyel hivatalokba ültetése nem szült-e ellenérzést a lengyelekben, litvánokban?

Ha ilyen kontextusba ágyazom az eldöntendő kérdést, akkor a válasz nem is lehet más, mint hogy igen, uralma zsarnoki volt. Cselekedetei egyértelműen a nemesi (világi, egyházi) privilégiumok megnyirbálását jelentették. Végső konklúzióként azt állíthatjuk, hogy a lengyel–litván belügyekbe hozott újításaival elhintette a társadalmi elégedetlenség magvait, ám a Rzeczpospolita külpolitikai stabilizálása kompenzálta a felszín alatti belső problémákat. A Nemesi Köztársaság határain béke teremtődött, s ez az a nagy teljesítmény, amely a Báthorit követő évszázadokban mindig hiánycikknek számított.

A „PIROS KIRÁLY”

A vég nélküli háborúk, a külső és belső (ukrajnai kozákság) ellenségekkel folytatott permanens hadakozás, amely a 17–18. századot jellemezte, megszépítette a Báthori-érát, elhomályosította a „piros király” (*czerwony król* – lásd a nyitóképet) keménykezű politikájának negatív vonásait. Még ha nem is jutottak el a 17–18. századi krónikások és politikai röpiratok szerzői a Báthorit felmagasztaló 16. századi kijelentés szintjére – Báthoriban a természet megalkotta az emberi tökéletességet doskonałosc ludzka) –, érdemeit az éppen aktuális király gyenge teljesítménye nagyította fel.

A „piros király” kifejezés utalhat Báthori öltözékének színére, mivel kedvelte a piros színű kelméket. Ilyen öltözékben ábrázolták leghíresebb portréján is, amellyel 1583-ban Zamoyskit megajándékozta. Ugyanakkor az „ütőképes” kártyalapra is asszociálhatunk.

nika – a faerőd bástyáinak felgyújtása – négy nap alatt sikerre vezetett Velikije Lukinál is (szeptember 1–5.), olyannyira, hogy az egész vár hamuvá lett. A győztesek érthetetlen módon nem kegyelmeztek a megadást választó várórségnak és a várba menekült lakosságnak, s lemészárolták őket.

Polock, Velikije Luki, valamint az akciórádiuszukban elhelyezkedő várak, váracskák kézre kerítése valójában a háború igazi dilemmáját vetette fel. Az 1579-ben és 1580-ban létesített hídfőállásból kiindulva milyen irányba kez-

dődjön meg a következő támadás, amely Oroszországot a legérzékenyebben sújtja s végső soron békére kényszeríti? Mivel a litvánok katonai szerepvállalásáról semmiképpen nem mondhatott le Báthori, a Vilnó számára leginkább veszélyeztetett irány, az északkeleti, azaz a Pszkov és Novgorod ellen vonulás élvezett prioritást Szmolenszkkal, Tverrel, Moszkvával szemben. Pszkov és Novgorod a Livóniában eredményesen harcoló oroszok biztos hátországát jelentette, ezekből a városokból érkezett a szükséges

utánpótlás a frontra, legyen szó akár élő-, akár anyagi erőről (municióról, élelmiszerről).

Báthori és közvetlen környezete 1580–81 telén még kora nyári támadásban gondolkodott, s nem sietett a cél megjelölésével. Arra viszont gondja volt a királynak, hogy a hadakozás holt idején se engedje szélnek valamennyi magyarját. A Nyeman/Niemen folyó melletti Grodnóban készült 1580. december 26-i, 1581. január 26-i és 1586. március 28-i fizetési lajstromok (*Solutio peditum Grodnae*) szerint 1018 magyar, erdélyi gyalogos és 348 lovas állomásozott a király kedvenc tartózkodási helyén, mely bölényvadászatok színhelyeként is ismertté vált. Ugyanezen időszakból a Polock és Velikije Luki környéki kis várakban még 1152 magyar gyalogosról van tudomásunk.

Félreérthetetlen volt Báthori szándéka a harci tapasztalatokkal rendelkező katonák együtt tartására, illetve a várostromoknál nélkülözhetetlen gyalogság idejekorán történő útba indítására. Az áttelelő csapatokhoz májusban, júniusban újabb egységek csatlakoztak. Lónay Albert 397 gyalogos élén vonult be május 15-én Vilnóba, két hét múlva Kis Demeter 253 fővel, Károlyi István 890 gyalogossal, Báthori Boldizsár, a király unokaöccse pedig 135 lovassal gyarapította a hadi létszámot.

PSZKOV OSTROMA

A késlekedés nélküli indulás nemes szándéka ellenére – a végrehajtás objektív (a nemesi felkelés részleges sikere) és szubjektív (csak akkor harcolnak, ha a király személyesen részt vesz a hadjáratban) okai miatt – csak egy jó fél év múlva, július 29-én született meg a végleges döntés: Pszkov ellen vonul a had Báthori király és Zamoyski kancellár, főhetman vezetésével. Jan Piotrowski kancelláriai titkár, krakkói és poznaí kanonok, táborigényes szerint Báthori augusztus 3-án indult meg Pszkovba. *„Mi hűs ágyút és közel 14 ezer gyalogost viszünk magunkkal”* – jegyezte fel a tényeket Piotrowski. Nem tett azonban említést a lovasságról, valamint a Vityebszkből és Velikije Lukiból kiinduló litván erőkről.

A lengyel hadtörténészek arra a következtetésre jutottak, hogy Báthori hadának összlétszáma 30 ezer fő körül lehetett Pszkov alatt. A Csúd/Peipus-tó déli partjához közel, a Velikije folyó partján elterülő kereskedőváros hatal-

mas kiterjedésű volt. Amikor az előőrsrel együtt lovagoló Piotrowski augusztus 24-én meglátta a várost és a várat, így kiáltott fel: „Ó, Jézusom, hiszen ez akkora, mint egy másik Párizs!” Egy másik bejegyzése szerint: „Nagyon nagy város ez, Lengyelországban ilyen nagy nincs is.” 37 toronnyal és 42 kapuval rendelkező kővára egységes erődrendszert alkotott: külön-külön is jól védhető, 3 öl széles külső, 1,5 öl széles közép- és belső, fellegvár (krem) védelmezte Oroszországot nyugat felől.

Pszkov ostromának előkészületei vontatottan haladtak, teljes két hétbe telt a futóárkok és az ágyútelepek kialakítása. Szeptember 7-én dördültek el először az ostromágyúk, de már két-napi ágyúzás után elfogyott a lőporkészlet. Ezzel szemben a várvédők nem spóroltak a lőporral. Báthoriék már a vár alá érkezés napján megtapasztalhatták az orosz ágyúk hatékonyságát. A védők 40 fontos ágyúövedékekkel fogadták az ostromlókat, szeptember 2-án pedig 70 fontos ágyúgolyók csapódtak az ostromra készülődők közé.

Piotrowski az oroszok „fortélyairól” is beszámolt naplójában. Éjszaka „olyan tüzes golyókat, röppentyűket” lődöznek a sáncon dolgozók felé, hogy világgosság támad. A tudós tábori pap (Padovában, Ingolstadtban teológiát hallgatott) nem hallgatja el korán megmutató aggodalmait sem. Szeptember 13-i feljegyzése súlyos katonai mulasztásokat sejtet. „Nem így kellett volna nekünk Pskóv ellen felkészülnünk!” A pszkoviak viszont előrelátóan néhány mérföldes körzetben mindent elpusztítottak, hogy éhínséget idézzenek elő. Szeptember 14-én már hat mérföldnyi távolságból kellett fuvarozni az élelmet a táborba.

Piotrowski szeptember végi helyzetjelentésében ez olvasható: „Itt most mindenki megtanulhatja, hogy könnyű egy háborút elkezdeni, de nem olyan könnyű befejezni.” A hirtelen téliesre fordult időjárásban „aki él, ássa magát a földbe, mint róka a lyukába, de hogy a szegény gyalogosokkal mi lesz a sánckokban, azt csak az Úristen tudja”. Október közepén a litvánok ultimátumban figyelmeztették Báthorit, hogy legfeljebb 18 napig hajlandóak túrni az éhséget és a hideget, akkor elvonulnak. Antonio Possevino (1533–1611) jezsuita szerzetes, pápai követ volt az, aki egyelőre még lelket tudott önteni a csüggedőkbe. Fennen hangoztatta, hogy a „100 ezer pszkovi lélek” már

Báthori István miniatúrán

nyolc hete ostromgyűrűben él, és rövid időn belül az éhség fogja őket térdre kényszeríteni, hamarosan a megadás feltételeiről akarnak egyezkedni.

Az egyezkedés valóban elkezdődött, de egyáltalán nem a pápai legátus, sőt nem is Báthori számításai szerint. Igazi ostromtevékenységre lőpor híján október–november folyamán már nem is került sor. A vár körüli blokádot – zsoldemlést ígérve, később a botozást, korbácsolást is bevetve – még úgyahogy fenntartotta Zamoyski főhatalman, mert a király november 2-án elhagyta a tábor, úgymond segítséget hozni. Utolsó személyes parancsában az ostromgyűrű fenntartására és az áttelelésre utasította a hátrahagyottakat, Possevino pápai legátust pedig békeközvetítésre hatalmazta fel. A büszke, sértegetésektől és gúnyolódásoktól sem mentes üzenetváltások helyébe a hadakozás presztízsveszteség nélküli befejezéséről szóló tárgyalások léptek.

A HÁBORÚ LEZÁRÁSA

1581. november 24. és 1582. január 15. között 21-szer ült tárgyalóasztalhoz Báthori és IV. Iván delegációja Possevino mediátorságával a Jam Zapolszki nevű falucskában, mire pecsét került a megállapodásra. (A kor diplomáciai huzavonáit ismerve ez még gyors meg egyezésnek számított.) A 10 éves fegyverszünet értelmében IV. Iván lemondott egész Livóniáról a lengyel király javára, a Litván Nagyfejedelemségnek pedig átengedte a polocki vajdaságot Polockkal egyetemben, ő maga megelégedett Velikije Luki és környéke visszaadásával.

Szinte érthetetlen Rettegett Iván „nagyvonalúsága” a Pszkovnál aratott győzelem után, az éhezéstől, a hidegtől, a járványos betegségektől szenvedő, harcképtelennek tűnő lengyel–litván–magyar királyi fősereggel szemben. Ha elvonatkoztatunk a Jam Zapolszki-i béke egyoldalú, nemzeti színűzetű értékeléseitől (az egyik oldalról: fényes lengyel diadal az oroszok felett – a másik oldalról: a hősi orosz ellenálláson megtört a lengyelek agresszivitása), tényszerűen kijelenthető: a hadakozó felek képtelenek voltak további támadó hadműveletekre.

A Rzeczpospolita 1577 óta folyamatosan, évről évre nagyszabású hadivállalkozásokat bonyolított le, anyagi potenciálja teljesen kimerült. Már 1581-ben prognosztizálható volt a Báthori-reformok kifulladására: az 1580-ban újításként alkalmazott „telekkatonasági” rendszer, az extra adók, fogyasztási adók behajthatatlansága, a Litvániában 1580-ban hivatalossá tett lengyel valutának (zloty) mint fizetőeszköznek a hiánya stb. Mindennek következtében felszínre törtek a mindig is létező lengyel–litván érdekellentétek. Ám Oroszország sem volt akcióképes a bevehetetlen erődvárosokon (Pszkovon, Novgorodon) túl. Ezek az erősségek feltörhetetlen diónak bizonyultak az ellenség számára, de Oroszország erejét is meghaladta a livóniai részek birtoklása, anektálása.

Egy kevésbé ismert, de fontos részlet létezik még, amely fegyvernagyvásra készítette az oroszokat. A Rzeczpospolita elleni háborúval párhuzamosan – igaz, kisebb intenzitással és erőfeszítéssel – orosz–svéd háború is zajlott a tengermelléki térségben. A svédek a Pszkovnál kulmináló lengyel támadást a maguk javára tudták fordítani, és a Rewel/Reval (ma: Tallinn) térségéig előrenyomuló oroszokat ugyancsak egyezkedésre bírták. A fegyverszünet megkötése után a Csúd/Peipus-tóból kiömlő Narva folyó jobb oldali mellékfolyója, a Pljussza mentén írták alá azt az egyezséget, amely három évig garantálta az orosz–svéd ellenségeskedés felfüggesztését. 1583 augusztusától svéd zászlók hirdették Narva-Ivangorod, Jam és Koporje várainak politikai viszonyok megváltozását. ♦

A szerző az MTA doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola

—◆—
A Krakkói Városi Múzeumban őriznek olyan képeket, amelyek azt bizonyítják, hogy a Lengyelországban járt magyar delegációk nem egyszer részt vettek a Piłsudski-halom építésében. Képünkön az Újpest labdarúgócsapatának játékosai és vezetői láthatók.
—◆—

PETNEKI ÁRON

A PIŁSUDSKI-KULTUSZ

„A TESTVÉR LENGYEL NEMZET HALHATATLAN VEZÉRE”

Józef Klemens Piłsudski (1867–1935) a 20. századi lengyel történelem meghatározó személyisége volt. Politikai pályáját Wiktor és Mieczysław mozgalmi álnéven a Lengyel Szocialista Pártban kezdte (Polska Partia Socjalistyczna, PPS), tagja volt a párt központi bizottságának, vezette a párt harci osz-

tagát, majd a lengyel függetlenségi mozgalom élharcosaként megteremtette a lengyel lövészek szervezetét, illetve ezekből az első világháború kezdetén az Osztrák–Magyar Monarchia oldalán megalakított Lengyel Légiókat (Legiony Polskie). 1918–1922 között a függetlenné vált Lengyelország ál-

ÉS MAGYARORSZÁG

Iamfője (Naczelnik Państwa), 1918-tól a lengyel hadsereg fővezére, 1920-tól Lengyelország marsallja (Marszałek Polski), 1926–1928 között és 1930-ban Lengyelország miniszterelnöke, az 1926-os államcsíny, a „májusi fordulat” után az ún. szanációs politika megteremtője volt.

A Piłsudski-kultusz sajátos jelenség, amely a két háború között a lengyelek döntő többségének mentalitását nemcsak alakította, hanem megalapozta. Bár a háború után a hatalom minden módon igyekezett elfojtani, a Szolidaritás idején ismét része lett a nemzeti kánonnak, és – főként külsőségekben – ma is él.

A FÜGGETLEN LENGYEL ÁLLAM MEGTEREMTŐJE

A személyét övező tisztelet már életében kialakult, hiszen őt tekintették a független lengyel állam megteremtőjének és – különösen a „visztulai csoda”, a lengyel–szovjet háború győztes varsói csatája (1920. augusztus 13–25.) után – Lengyelország megmentőjének, aki a keresztény Európát megóvta a vörös rémuralomtól. Az első világháború idején a lengyel légiókban szolgáló katonái és általában párthívei nemcsak zseniális hadvezérként tisztelték, hanem bensőségesen csak Parancsnokként (Komendant), Apóként, Nagyapóként (Dziadek) vagy egyszerűen Marsallként (Marszałek) emlegették. Ezekből a katonákból kerültek ki a II. Lengyel Köztársaság politikai elitjének tagjai és vezető hivatalnokai. Így kultusza az 1926-os fegyveres államcsíny után hivatalos színezetet öltött.

Arcképe nemcsak a közhivatalokban, hanem valamennyi iskolában ott függött; egyetlen nagy képzőművészeti tárlat sem nélkülözte a róla készült portrékat és mellszobrokat. Nevét zeneművek dicsőítették, a róla szóló „legionista” katonanótákat, különösen az *Ének a kedves Vezérről* címűt, nemzedékek adták tovább. Merészségét, akaraterejét a társadalom nagy része csodálta, és ezzel politikai ellenfelei is számoltak. Hatása alól nem vonták ki magukat a kor legkitűnőbb írói sem, mint például Wyspiański, Witkiewicz vagy Żeromski.

A marsallt sok társadalmi szervezet választotta díszelnökének, számos város tisztelte meg díszpolgári címmel. Közterek, utcák, iskolák viselték a nevét, de a két nagy, modern lengyel óceánjáró hajó egyikét is róla nevezték el – a másik a Batory volt. Egyébként is szerették Báthori István királyhoz hasonlítani, nyilván elsősorban az oroszok felett aratott 1920-as győzelme okán. Ezt példázza

— — — — —
Józef Klemens
Piłsudski (1867–1935)
— — — — —

a vilnai egyetem újraalapításának emlékére kiadott érem, melyen a két államférfi arcéle látható egymás mellett.

Emlékét, tiszteletét jogilag is védték. A szejm 1938-ban külön törvényt hozott, amelynek értelmében Piłsudski nevének gyalázását börtönbüntetéssel sújtották. (Perbe is fogtak egy szerkesztőt és egy karikaturistát, majd egy Piłsudski-viccet mesélő parasztot. Ez utóbbinak – mondhatnánk – „szerencséje” volt: a bírósági tárgyalás előtt kitört a második világháború...)

Minél több probléma mutatkozott a Piłsudski-táborban, a kultusz annál inkább növekedett, főként azután, hogy a marsall, megfáradva, betegeskedve egyre inkább visszavonult a napi politikai életből. Végül a halála és a temetése adta a végső impulzust a kultusz kiteljesedéséhez.

A vilnai Báthori István Egyetem újraindításának emlékére vert érem, 1929. A körfelirat: „Báthori István, az alapító, Józef Piłsudski, a feltámasztó. Középen az egyetem mottója: Innen jutunk el a csillagokhoz.”

EGY NEMZET DOMBJA

E kultusz legkifejezőbb emléke máig látható Krakóban: a Lasek Wolski fái fölött emelkedő, 383 m magas Piłsudski-emlékhalom (Kopiec Piłsudskiego), melyet a Lengyel Legionáriusok Szövetsége 1934-es kezdeményezése nyomán kezdtek emelni – még a marsall életében. 1935 májusában bekövetkezett halála meggyorsította a tereprendezési munkálatokat, azonban a hatalmas, kurgán formájú emlékművet mégsem tudták a háború kitöréséig befejezni.

A halom építésébe magyar cserkészek is bekapcsolódtak. 1935 júliusában a lengyel cserkészlet fennállásának 25. évfordulója alkalmából Spalában, a jubileumi nagytáborban több száz magyar cserkész vett részt (például a későbbi népszerű muzikus, Holéczy Ákos, a nyelvész Lőrincze Lajos, a művészettörténész Radocsay Dénes stb.). A csapatot gróf Teleki Pál tiszteletbeli főcserkész vezette.

A munkáról Papp Antal, a Magyar Cserkészszövetség elnöke számolt be 1936-ban, *Egy nemzet dombja* címmel: „Az épülő domb földtömegeinek a nagyobbik része a közvetlen környező területek talajrendezéséből került ki. A domb közepén azonban annak egész magasságában egy elég tágas aknát vezetnek, amelybe a lengyellakta helyekről jövő zarándokok hazai földet hordanak össze az ország minden részéből, sőt a külföldi lengyel telepekről is.

A spalai jubiléris táborozásra utazó magyar cserkészek öregeiből és tisztje-

iből egy százas csoport jelentkezett 1935. július 12-én az épülő Piłsudski dombnál, hogy élükön a parancsnokkal, gróf Teleki Pál tb. főcserkészzel, maguk is leróják kegyeletüket a testvér lengyel nemzet halhatatlan vezérének. Az a száz talicska föld csak parányi része az addig már hatszázezeret meghaladó talicskaszámból került földtömegnek: de ott lesz majdan a kész dombnak éppen a közepén, annak a szívében, mint testvéri érzéseinknek és szeretetünknek szimboluma.”

Más magyarok is részt vettek a „Kopiec” építésében. 1935-ben a lengyelországi túrán tartózkodó Újpest labdarúgócsapatának tagjai végeztek itt munkát. Amikor Hóman Bálint kultuszminiszter 1935 novemberében, lengyelországi útja során látogatást tett Krakóban, ugyancsak jelentkezett munkára, a fotóriporterek meg is örökítették a korpulens minisztert talicskázás közben.

A halomhoz Lengyelországból és külföldről sokan küldtek jelképes emlékföldet, melyet különösen csatatekről vagy más történeti emlékhelyekről gyűjtöttek és többnyire díszes urnába helyeztek. Magyarországról egy hajdani legionárius, Miklósi Ferdinánd Leó kezdeményezésére a Magyar–Lengyel Szövetség küldött tablószerűen elrendezett, kis zacskókba töltött földet az akkori magyar vármegyék területéről. E zacskókat az adott megye címere díszítette. A felirata szerint „Csonka-Magyarország összes vármegyéiből összegyűjtött emlékföld-zacskók, melyeket 1935. október 20-án a budapesti Magyar–Lengyel Szövetség küldöttsége hozott Krakóba”. Az ereklyét ma Krakó Város Történeti Múzeuma őrzi.

ZARÁNDOKHELYEK

A kultusz számos más emlékhelyet is létrehozott, ezek közül a legfontosabb Piłsudski sírja volt. Minden magyar küldöttség, kormányzati, akár katonai, ifjúsági vagy diákdelegáció meglátogatta a krakkói Wawel székesegyházában – akkor még a Szent Leonard-kriptában – nyugvó marsall koporsóját. A lengyel fogadó fél szervezte a látogatást, de volt olyan is, aki már idehaza megkapta erre a figyelemztetést. Lukinich Imre történész-professzor, aki igen jól ismerte Lengyelországot, ekképpen intette a diákcserere keretében utazó hallgatóit: „Feltétel nélkül hódolni kell Piłsudski emléke előtt.”

Hódolatukat mások is bemutatták. A már említett spalai nagytáborba utazó cserkészek díszmenetben, piros-fehér-zöld zászlókkal vonultak végig a krakkói vasútállomásra a belvároson keresztül, a régi „királyi úton”, fel a várba, hogy letegyék hatalmas, árványhajjal díszített koszorújukat a sírnál. A magyar–lengyel társadalmi kapcsolatokban a cserkészlet súlyát szimbolikusan az is jelzi, hogy közvetlenül a második világháború kitörése előtt a Wawelben tisztelgő utolsó magyar delegáció a Magyar Cserkészszövetségé volt, Papp Antal vezetésével.

A másik akkori „zarándokhelynek” a varsói Belweder-palotában lévő előnői rezidencia múzeumként megnyitott része számított. Ennek meglátogatása a lengyel fővárosban járó magyar delegációk programjának ugyancsak a hivatalos részét képezte. Így

tisztelgett az a magas rangú csendőr-
küldöttség is, amely 1936-ban járt ott.
„A lengyel nemzet szentélyében” tett lá-
togatás emlékét a *Csendőrségi Lapok*-
ban megjelent cikk őrizte meg:

„Imponáló és egyben megkapó az a
kegyelet, amellyel lengyel testvéreink

nemzetük nagy fiának emlékét őrzik.
A Belvedere múzeummá vált. Mindent
érintetlenül hagytak. A tábornagy író-
asztalán ott fekszik egyszerű, néhány
pengőnyi értékű zsebórája, betegágya
mellett, az éjjeliszekrényen a hőmérő,
mutatva az utolsó lázmérés eredmé-

nyét, a térképasztalon a nagyítóüveg
úgy, ahogy azt a tábornagy hagyta.
Érintetlenül áll az a fekete drapériák-
kal burkolt terem is, ahol a tábornagy
holttestét felravatalozták. A katafal-
kon, a koporsó helyén az a kristály
urna áll, amelyben Pilsudski tábornagy

Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter
és a magyar küldöttség tagjai vesznek részt
a Piłsudski-halom építésében, 1935. november

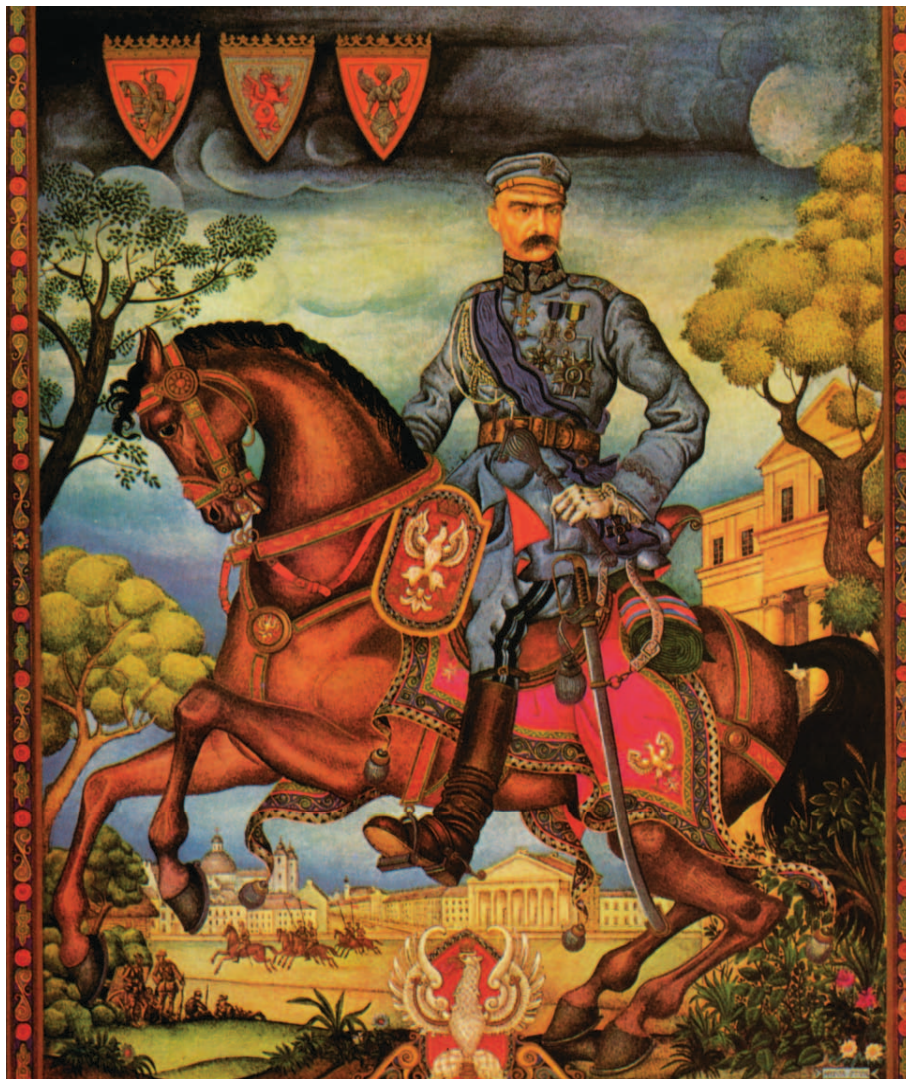
szívét őrizték addig, amíg végrendelete értelmében ezüst urnába zárva, kedvenc városába, Vilnába szállították, és édesanyja kriptájában helyezték el. A ravatal körül hervadnak a koszorúk százai, közöttük több piros-fehér-zöld szalagos magyar koszorú is. A tábornagy virágait gondosan ápolják, a virágvázákba mindennap friss virágot helyeznek, de mindennap odateszik a megszokott helyre azokat az újságokat is, amelyeket a tábornagy életében olvasni szokott. Az egyik terem magyar vonatkozású emléket őriz: a Báthory István nevét viselő m. kir. kerékpáros zászlóalj ajándékát.”

A TRADICIONÁLIS BARÁTSÁG JEGYÉBEN

Nemcsak Lengyelországban neveztek el közterületeket Piłsudskiról, hanem nálunk is. A Magyar Városok Országos Szövetségének elnöksége 1936. május 27-én körlevelet intézett a magyar polgármesterekhez:

„A Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) keretében működő Magyar-Lengyel Társaság megkereséssel fordult Szövetségünkhöz, melyben kérte, hogy a magyar-lengyel barátság fokozása érdekében a lengyel állam elhunyt nagy fiának, Piłsudski tábornagy emlékének szolgálva, nevezett tábornagy elhalálzásának első évfordulójával kapcsolatosan (május hó 12.) hívjuk fel tagvárosaink figyelmét egy-egy tekintélyesebb utcának Piłsudskiról való elnevezésére. A felvetett eszme kétségkívül lelkes visszhangra talál a magyar szívekben. A történelmi évszázadok tanusítják, hogy a lengyel és magyar nemzetet testvéri szeretet kapcsolja össze. [...]

A tradicionális lengyel-magyar barátság újabb megnyilatkozásának jelét nem lenne szabad elmulasztani azon alkalom során, hogy az elhunyt nagy lengyel államfőnek emlékét magyar földön minél szélesebb körben megerősítsük. Értesülésünk szerint Budapest Székesfőváros Közmunkák Tanácsa már intézkedett abban az irányban, hogy a székesfővárosban az I. kerületben levő Ince-utat ezentúl Piłsudski-útnak nevezzék el. A nemes példán felbuzdulva a magyar vidéknek is igazolnia kell, hogy az ország fővárosának akciója az ország egész területén visszhangra talál és őszinte érzelmeit követve, ahhoz lelkes készséggel csatlakozik.”

Az értesülés pontos volt, a budai utcakeresztelő néhány nap múlva meg is történt. Az akkor az I., ma a XII. kerülethez tartozó Ince utat – a mai Apor Vilmos tér és Stromfeld Aurél út területét – neveztek el a marsallról. Ez alkalmából az államférfi portréjával díszített emléktáblát lepleztek le. A bronz domborművet Szódy Szilárd szobrászművész készítette. A korabeli filmhíradó megörökítette az avatási ünnepség néhány részletét. 1945 után a táblát eltávolították, csak a mellette lévő pillér maradt meg a sasos lengyel címerrel mint a ház kerítésének eleme. 1993-ban azonban újra visszaállították az eredeti tervek szerint. Pusztai Ágoston rekonstrukciója a régi helyén, az Apor Vilmos tér 2. számú ház kerítésén látható.

Piłsudski utca azonban nemcsak Budán, hanem Újpesten és a XX. kerületben is volt, sőt a bécsi döntés után visszakerült Kassán is így neveztek el egy utcát.

A kultusz egy közvetett emlékére is érdemes felfigyelnünk. Bár nem hivat-

kozik közvetlenül Piłsudskira, idetartozik a kőbányai lengyel templom felszentelésének emléktáblája. Augustyn Hlond bíboros, Lengyelország primása 1930. Nagyboldogasszony napján, „a nagy varsói csata” tizedik évfordulóján áldotta meg a budapesti lengyel kolónia templomát. Az emléktábla szövege csak általánosságban említette „a lengyel vitézség”-et, amely „visszaverte a Vörös Hadsereget”. A „dicsőséges szövetet hadsereg” legyőzésének kőbe vésett szövege 1989 előtt nemcsak Magyarországon állott egyedül, hanem valamennyi szocialista országban is. A Budapesti Emlékmű Felügyelőség mindent megtett, hogy eltávolítsák, ám a templom belsejében lévő tárgyak nem tartoztak a joghatósága alá. Így aztán az okvetetlenkedő hivatalnokok kénytelenek voltak visszavonulni a „lengyel vitézség” emléke elől... ♦

A szerző művészettörténész, polonista. A Varsói Egyetem nyugalmazott tanára

Союз Обществ Красного Креста и Красного Полумесяца
СССР

Почтовая карточка военнопленного

Carte postale du prisonnier de guerre

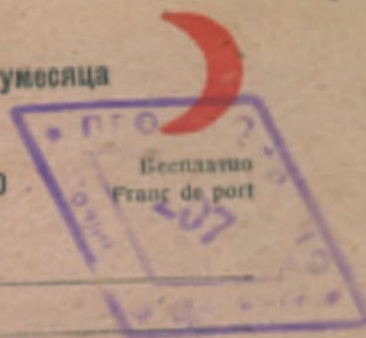
Кому (Destinataire) Kelemen Ferenc

Куда (Adresse) Cluj Str. Pacii No 8
(страна, город, улица, № дома, округ, село, деревня)
România

Отправитель (Expéditeur)
Фамилия и имя военнопленного
Nom du prisonnier de guerre Келемен Ушубан

Почтовый адрес военнопленного
Adresse du prisonnier de guerre G. L. E. R.

Lager 1079.

7.

Edesjő Szüleim!

Az október 12-én írt lapot
meg kaptam. Tudom nagyon
várnak hazá és sajnos az idej
még mindig nem engednek hazá.
Ötödik karácsonyt töltöm az ide-
gében. Nagyon sokat tudnék írni de
itt csak minden hónapban egy lapot lehet
írni. Tudatom, hogy anyámnak és jól vagyok. Kezdejésemel
ment ruhát vettem magamnak felsőruhákat mindent. Tudni-
illik én bánjakban dolgozom 2 éve. Szabadon élünk minden
saját magunk vezünlük főzünk úgy ahogy a fizetésünk
megengedi. Kívánok sok kellemes karácsonyi és új évi ünne-
peket. Talán jövőben én is otthon leszek. Nagyon jója kellemes
hogy nem lehetek már én is otthon. Rőz írtam talán ezt is megadja
Móliozor csobolom mindnyájukat szeretők

1945 XII 14.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

„A MAGYAROKAT MEG KELL BÜNTETNI!”

ELMONDHATATLAN TÖRTÉNET

ERDÉLYI MAGYAROK ÉS NÉMETEK DEPORTÁLÁSA
A SZOVJETUNIÓBA, 1944–1953

A második világháború végén a lakosság málenkij robotra hurcolása általános jelenség volt mindenhol, ahova a Vörös Hadsereg a Wehrmachtot üldözve eljutott. A frontátvonulás mérhetetlen szenvedéseket okozott Erdély lakosságának is. A győztes ármádia azonban nem egyformán bánt az addig vele ellenséges országok lakosságával, s a román segédlettel végrehajtott fogolyszedési razziák etnikai tisztogatás jellegét öltötték Erdélyben. A bűnbaknak nyilvánított ún. „Horthy-fasiszta” magyar és „náci” német polgári lakoságnak „vezekelnie” kellett. Először 1944 októberében a magyar fiúkat és férfiakat hurcoltak el, majd néhány hónappal később, 1945 januárjában a bánsági, partiumi és erdélyi német polgári lakosságot deportálták.

Az évekig tartó rabságba vetett több mint 100 000 civil mintegy harmada pusztult el. A túlélők viszont maguk is a Szolzenyicin írásaiból ismert táborvilág lelki áldozatai lettek. Mindez évtizedeken át – a „felszabadítás” árnyoldalaként – kötelezően elhallgatott és felejtésre ítélt tabutéma volt. Közelmúltunk elmondhatatlan története. Mára csak maroknyi túlélő idézheti fel a hét évtizeddel ezelőtt még hangsúlyosan multietnikus Erdély két nemzeti közösségének megtizedelését. A második világháború véget érésének hetvenedik évfordulója tájékán, a holokauszt áldozatai előtti főhajtás mellett, a Szovjetunióba kényszermunkára hurcolt erdélyi magyarokról és németekről is méltóképpen meg kell emlékeznünk.

Kelemen István kolozsvári civil elhurcolt
1948. december 14-i keltezésű, karácsonyi díszítésű táborigazgatói levelezőlapja az Urál hegységbeli Kopejszka 201. sz. lágeréből.

Erdélyben a civilek szovjetei általi elhurcolása a második világháború végén két nagyobb hullámban ment végbe: először 1944 októberében, a frontátvonulást közvetlenül követően magyarokat és német katonáknak vélt, németes kinézetű vagy német nevű fiúkat és férfiakat vittek el, majd néhány hónappal később, 1945 januárjában, Észak-Erdély és a kelet-magyarországi részek elfoglalása után a bánági, partiumi és belső-erdélyi német polgári lakosságot hurcolták el. Míg a magyar fiúkat és férfiakat részben a nem elegendőnek tekintett hadifogolylétszám kiegészítésére, illetve az általánosan alkalmazott málenkij robot keretében ejtették foglyul, addig a német nőket és férfiakat, olykor egész családokat mint „fasisztákat” internálták. Sorsukban csak az elhurcolás indoka különbözött, hiszen mindkét esetben a Gupvi hírhedt lágeriben ért véget az út.

AZ ERDÉLYI MAGYAROK ELHURCOLÁSA

A Vörös Hadsereg a magyar és német civilek foglyul ejtésében az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennyik Gyel, azaz Belügyi Népbiztosság) speciális alakulatainak segítségére is támaszkodott. Ez logikus volt, hiszen a Gupvit irányító NKVD végső soron maga felelt a hadifoglyokért és civil internáltakért.

A magyarok elhurcolása már az észak-erdélyi harcok kezdetén, 1944 szeptemberében megkezdődött. Alig egy hónap alatt Észak-Erdélyben kb. 20 000 magyar polgári lakos esett szovjet fogságba, közülük igen sokan,

mintegy 25%-uk a harc nélkül birtokba vett Kolozsváron. Feltehetjük a kérdést, hogy miért volt ilyen tömeges méretű a magyar civilek elhurcolása Észak-Erdélyben. Ennek a múltba visszanyúló okai voltak. A válogatás nélkül „fasisztának” tekintett németek mellett ugyanis a szovjet vezetés a kollektív háborús bűnösség vádját már 1943-ban kiterjesztette a magyarokra is. Sztálinnak a brit kormányhoz intézett, 1943. június 7-i levelében egyebek mellett ez állt: *„A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.”*

A szovjet legfelsőbb vezetés magyarsággal szembeni elítélő álláspontja csak romlott, amikor néhány hónappal később a közismerten magyarellenes Eduard Beneš száműzetésben levő csehszlovák elnök Moszkvába utazott, hogy Sztálinnal és Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztossal tárgyalásokat folytasson. Az 1943. december 12–18. között lezajlott találkozókra a háború után Németországgal és Magyarországgal szemben követendő álláspontot is megbeszélték. A december 14-i, második összejövetelen Molotov egyszerűen kijelentette: *„A magyarokat meg kell büntetni!”* Beneš a Sztálinnal folytatott tárgyalásairól beszámolva így vélekedett: *„Sztálin a magyarokkal kapcsolatban a legélesebb kifejezésekkel élt. Ők állítólag még a németeknél is rosszabbak.”*

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a Szovjetunió a magyarok megítélésekor – például a románokkal való

összevetésben – kettős mércét alkalmazott. A tárgyalások 1943. december 18-án véglegesített jegyzőkönyvében ugyanis leszögezték: *„Mindkét fél elismeri, hogy Magyarország nagy felelősséggel tartozik a háborúért.”* Ugyanakkor Romániával kapcsolatban úgy nyilatkoztak, hogy *„a román népet, ellentétben a rendszerral, amely őt a háborúba bevitte, nem terheli közvetlen felelősség a háborúért”.* Paradox módon ez a megállapítás akkor született, amikor 1943-ban, a 2. magyar hadsereg hazaszállítása után Magyarországnak szovjet területen csak kis számú és gyengén felszerelt megszálló csapatok maradtak. Ezzel ellentétben Románia továbbra is két hadsereggel vett részt a németek mellett a keleti front küzdelmeiben.

A markánsan eltérő megítélést még inkább felerősítette Románia 1944. augusztus 23-i átállása a szövetségesek oldalára. A szovjet vezetés szemében a német szövetségben maradó és az előrenyomuló Vörös Hadsereggel szemben harcot folytató Magyarország ettől kezdve a németekkel teljesen azonos megítélés alá esett. Mindezt jól érzékelteti az 1944. szeptember 12-én megkötött szovjet–román fegyverszüneti egyezmény szövege is, amelyben a 2. pont leszögezi: *„Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország Románia területén található fegyveres erőinek lefegyverzésére és internálására, valamint az említett államok ott tartózkodási helyen [rendelkező – MJK] állampolgárainak internálására.”* Ez gyakorlatilag az egész észak-erdélyi magyarságra vonatkozott, és ennek a román kormány igyekezett is eleget

GULAG VAGY MÁLENKIJ ROBOT?

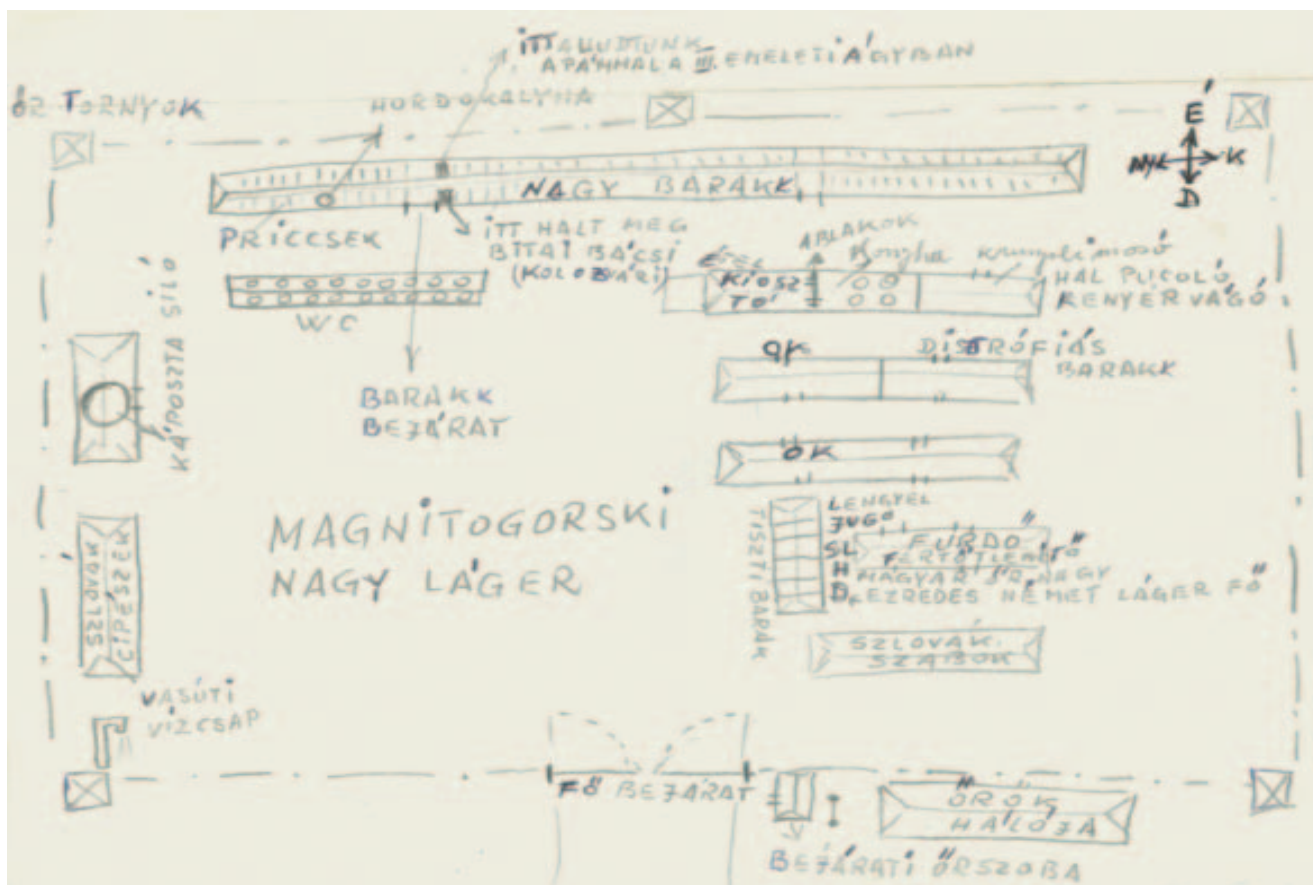
A kollektív emlékezet legegyszerűbben jelképerejű szavak, kifejezések toposzokká minősítésével tud megjelölni és számon tartani múltbeli történéseket. Ezért gyakori jelenség, hogy egyes kiemelkedő jelentőségű történelmi eseményeket egy bizonyos kifejezéssel jelölünk meg, amely azután elválaszthatatlanul összeforr a múlt egy szegmensével, és így válik általánosan ismertté. Pozitív példaként hozható fel a „honfoglalás” vagy a „rendszerátalakítás”

kifejezés, de számos negatív eset is van, amelyekkel szemben a történészszakma gyakran tehetetlen. Egyebek mellett ilyen a „Gulag” terminus is, amely a mai társadalom értelmezésében a Szovjetunió légérvilágával azonos. Így kollektív gyűjtőfogalomként él a köztudatban, és egyértelműen a szovjet fogság szinonimája.

Holott eredetileg a „Gulag” betűszó, az orosz Glavnoje Upravlenyje iszpravityelno-trudo-

vih Lagerej kifejezés rövidítése. Jelentése javítómunka-táborok Központi Főparancsnoksága. Ez egy olyan kényszermunkatáborrendszert irányító intézmény neve volt, amelynek feladata a politikai okokból vagy köztörvényesen elítélt rabok fogva tartása és dolgoztatása volt a Szovjetunió teljes területén. Kezdetben ide nem kerültek más államok polgárai. Ez azonban megváltozott a második világháború idején, amikor a Szov-

jetunióval hadiállapotban lévő országok egyes állampolgárait vélt vagy valós szabotázs-, illetve partizánakciókért hadbíró-sági eljárás keretében a Gulagon letöltendő rabságra ítélték. Ez azonban sosem jelentett nagyszámú elhurcolást, a Gulagra nem kerültek milliószámra külföldről származó foglyok. Mégis, a „Gulag” szó – talán Szolzsenyicin megrázó önéletrajzi ihletésű regényei és elbeszélései nyomán – a szovjetunióbeli rabsá-

teni. Ezt bizonyítja több ezer magyar férfi elhurcolása a földvári és a Târgu Jiu-i haláltáborokba, a szovjet fogoly-szerzési akciókat pedig a románok névsorok összeállításával és feljelentésekkel támogatták.

A MAGYARSÁG MEGTÖRÉSE

Több forrás is arra utal, hogy az Észak-Erdélyben újra berendezkedni készülő

román hatalom a helyi magyar polgári lakosságon akart bosszút állni a második bécsi döntésért. Ennek egyik kézenfekvő formája volt a magyar férfiak átadása a szovjet katonai hatóságoknak. Hasonlóképpen a magyar lakosságtól való „megszabadulás” lehetőségként értelmezték a háború utáni jóvátétel részeként a Szovjetunió által igényelt munkaerő-átadást is. Egy Szatmár megyéből származó korabeli helyzetjelentés szerint a románok ne-

Kelemen István kolozsvári civil elhurcolt rajza fogságának egyik helyszínéről, a magnitogorszki 257. sz. fogolytáborról

vetve mondták: „Majd a magyarokból fogjuk kifizetni Oroszországot.”

Erdély védtelenül maradt magyar polgári lakossága ellen a román szélsőségesek genocídiummal felérő irtóhadjáratot hirdettek, s ennek megvalósítá-

got jelölő kifejezéssé vált mindenütt Közép-Európában.

Ezzel szemben szinte ismeretlen az európai közvélemény előtt a „Gupvi” terminus, amely pedig éppen a tájainkról elhurcolt civilek és a Vörös Hadsereg által ejtett hadifoglyok számára kialakított táborrendszer igazgató központi szerv nevének rövidítése. Az oroszul Glavnoje Upravlenyje Vojennoplennih i Intyernyirovannih megnevezés magyar fordítása Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság. Ez volt az a hadifogoly- és kényszer-

munkatáborok hatalmas hálózatát koordináló intézmény, amelynek lágerei – más nemzetek fiai mellett – százezrével nyeltek el a magyar embereket nemcsak a trianoni ország, de az egész Kárpát-medence területéről.

Mindezekon túl a Gupvin belül is meg kell különböztetnünk a hadifoglyokat és a civil elhurcoltakat. A második világháború alatt mintegy 600-700 000 szovjet fogságba került magyar közül több mint 200 000 civil volt. Őket nem spontán módon a fronton, hanem szervezett ak-

ciók részeként az éppen „felszabadított” területeken a harcok elcsitulását közvetlenül követően ejtették foglyul. A civilek elhurcolására született „malenkij robot” terminus erre vonatkozik. Tehát amikor polgári lakosok deportálásáról van szó, ez a helyes kifejezés. Az elhurcolt magyar civileket így nem a Gulagra, hanem a Gupvi táboraiba vitték el 1944-1945-ben a malenkij robot keretében.

De mit is jelent ez a szó? Az orosz malenkaja rabota magyarosított formája, amelynek ér-

telme: „kis munka”. Eredete arra vezethető vissza, hogy a civileket begyűjtő szovjet különítmények általában azzal az indokkal hurcoltak el embereket, hogy csak egy kis munkára, elsősorban háborús károk néhány napig, egy-két hétig tartó helyreállítására viszik őket. Ehelyett a valóságban évekre rabságba vetették a gyanútlan polgárokat, és mint ingyen munkaerőt a Szovjetunió gazdasági igényeinek megfelelően dolgoztatták őket, embertelen körülmények között.

sában a román adminisztráció egy részében készséges partnert találtak. Ion Bozdog Maros megyei prefektus 1944. szeptember 28-án kifejtette: „*Hajthatatlan vagyok, mint az öreg Cato, és nem szűnök meg ismételni: Teljes és azonnali leszámolás a magyarokkal! Most vagy soha! A magyarok által bemocskolt erdélyi földön máától fogva csak egyetlen nemzetnek van létjogosultsága: a románnak. Ne legyen nyugta a román szívnak, és a román férfi karja ne engedje el a fegyvert mindaddig, amíg Erdélyt meg nem tisztítottuk ettől a nemzettől!*”

Az 1944–45-ös fogságba hurcolás hátterében ott volt a hadifogolylétszám-kiegészítés szovjet igénye is. A mintegy két hónapig tartó észak-erdélyi harcok során ugyanis viszonylag kevés magyar honvéd esett szovjet fogságba. A legvéresebb összecsapásban, a szeptember 13. és október 8. között zajló tordai csatában elszenvetett, mintegy 10 000 főnyi magyar veszteség nagy részét a sebesültek (4-5000 katoná) és az elesettek (kb. 2500 honvéd) tették ki. Szovjet hadifogságba a becslések szerint mintegy 2500 honvéd eshetett. A Vörös Hadsereg magyar hadifoglyainak száma egész Észak-Erdélyben maximum 25 000 főt tehetett ki.

Ez azonban nem indokolhatta Sztálin előtt a régióban két hónapig elhúzódó harcokat és a 2. Ukrán Front által elszenvedett hatalmas, 90 000 főt kitevő (elesettek, eltűntek, sebesültek, hadifoglyok) veszteségeket.

Ezek alátámasztására kellett Rogyon Jakovlevics Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának a hiányzó hadifogolylétszámot magyar katonákként feltüntetett civilekkel póltatnia. Ez az oka annak, hogy 1944 őszén az egy településről elhurcolt civilek száma Észak-Erdélyben éppen a tordai csata körzetében, Tordán (több mint 700 fő) és Kolozsváron (5000 fő) volt a legnagyobb. A fogolyszedés mértékét jól érzékelteti az a tény, hogy az 1941-es népszámlálás adatai alapján 7108 magyar lakossal bíró Tordán ez szó szerint a helyi magyarság megtizedelését jelentette!

A magyar férfiak tömeges elhurcolását a szovjetek sok esetben „partizánvétekenység” vádjával indokolták. A legfontosabb ok azonban kétségkívül a Szovjetunió háború utáni újjáépítésének hatalmas munkaerőigénye volt. Ezt támasztja alá az is, hogy az elfogottak közül néhány öreg, munkaképtelen embert elengedtek.

ETNIKAI TISZTOGATÁSRA TETT KÍSÉRLET

Az 1944. őszi észak-erdélyi málenkij robotra hurcolás több szempontból is beletartozott az egész Kelet-Európára kiterjedő általános szovjet gyakorlatba. Mégis kijelenthető, hogy ez egyben erdélyi specifikum is volt: etnikai tisztogatóra tett kísérlet. Ugyanis az elhurcolásokhoz nagymértékben hozzájárult egyes román nacionalisták gyűlöletkampánya, az esetek túlnyomó részében alaptalan vádjai és feljelentései.

A magyar értelmiség módszeres elhurcoltatásával akarták megtörni az erdélyi magyarság nemzeti közösségét, amit jól érzékelt az a tény, hogy feltűnően sok volt a fogságba vetett magyar civilek között az értelmiség, sokszor olyan közéleti személyiség, akire a helyi románság ellenérzésekkel tekinthetett. Ilyen volt dr. Mikó Imre politikus, kisebbségjogász, országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt országos politikai főtitkára, Mikecs László történész, Kiss Jenő író, dr. Erdő János későbbi unitárius püspök, Járosi Andor evangélikus esperes, író, dr. Nagy Tibor ügyész, Bartha Ignác, Decsy István és

Szovjet fogságban használt csajka vésett felirattal és fogoly által készített kanál, odesszai hadifogolytábor, 1945–1946

Hunyadi János ügyvédek, dr. Jancsó Béla orvos, Józsa Lajos vegyész, dr. Kovács Zoltán fizikus, docens, Pikéthy Károly történész, Faragó József, dr. Árvay József, Haáz Ferenc és Sándor Gábor néprajzkutatók, ifj. Márton József festőművész, Turóczi Tibor színész, akik mindannyian Kolozsváron estek szovjet fogságba.

Ezzel szemben román nemzetiségűek és főleg vezető értelmiségiek, alig kerültek fogságba, és ha ez mégis megesett, az első kihallgatás után – nemzetiségi hovatartozásuk kiderülését követően – azonnal szabadon engedték őket.

Az elfogott embereket marhavagyonokban szállították előbb Brassóba, majd a hírhedt focsani gyűjtőtáborba, ahonnan széles vágányú orosz vasútvonalakon indították a szerelvényeket a Szovjetunióba. A deportáltak zömét Csernovicon, Kijeven, Moszkván és Kujbiseven át az Urál hegység déli lábainál elterülő munkatáborokba vitték. Eddigi kutatásaim során visszaemlékezések és interjúk alapján a fő- és altáborokkal együtt az erdélyi magyar málenkij robotosok fogságának helyszíneként összesen 103 szovjet lágert azonosítottam.

Legtöbbjük az Urál hegységben volt, a következő helységek közelében: Cseljabinszk, Kopejszk, Magnyitogorszk, Asa, Salasova, Novi Salasova, Beloreck, Karpacsova, Minjar, Isembája, Kistim, Karabas, Nyizsnyij Tagil, Ufa, Ufalej és Tvarájá Platyna. De erdélyi magyarok sínylődtek éveken át a Gupvi délnyugati táborrendszeréhez tartozó Volga menti lágerekben, a Saratovi területen, az Azovi-tenger partvidékén, a Taganrog melletti táborokban, a Krasznodari területen fekvő Kropotkin körzetében s a Krímben Feodoszija, Szimferopol és Szevasztopol közelében. Sok erdélyi magyar került a mai Ukrajnába, Lvov (ma: Lviv), Nyikolajev (ma: Mikolajiv), Maghino, Harkov (Harkiv) és Sztálino (ma: Doneck) lágereibe, valamint a Donbas szénbányáinak közelében felállított gorlovkai, koborlai és más munkatáborokba.

A ROMÁNIAI NÉMET LAKOSSÁG SORSA

A málenkij robotra hurcolás 1945. januári második hulláma a romániai német polgári lakosságot érintette. A

magyarok 1944. őszi foglyul ejtésének sok esetben spontán akcióival szemben a német nemzetiségű polgári lakosságnak a frontátvonulás után több hónappal bekövetkező deportálása már jóval szervezettebb és ezért sajnos hatékonyabb is volt. Alapja a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 16-án kiadott, a németek elhurcolásának megkezdését elrendelő, 7161. számú határozata volt.

A kelet-közép-európai térség központi és déli részét „felszabadító” 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa e központi direktívának megfelelően 1944. december 22-én kiadta a később hírhedtté váló, 0060. számú, szigorúan titkos végrehajtási parancsát, amely utasította a hadsereg speciális egységeit a német származású munkaképes lakosság elhurcolására a Kárpát-medence teljes területéről. Ennek szellemében azután a szovjetek által dominált romániai Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság 1945. január 6-i, 031. számú rendeletében a Román Minisztertanács számára előírta, hogy állampolgárságától függetlenül a Romániában lévő összes német nemzetiségű embert kötelező munkaszolgálatra mozgósítsa.

Monogramos dohányszelencék és emlékdobozkák az uráli lágerekből, foglyomunka 1945–1946-ból

Vass Károly Tordáról elhurcolt magyar civil fogoly kanala a szovjet fogságból, rajta tulajdonosa nevével, 1944

A parancs gyakorlatba ültetésére a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság helyettes vezetője, Vinogradov szovjet tábornok 1945. február 19-én A/192. számú utasításában elrendelte, hogy minden megyében vegyes bizottságok alakuljanak a német nemzetiségűek összeírására. Ezekben a bizottságokban a szovjet tisztok mellett román katonák, csendőrök és rendőrök is részt vettek. A bizottságok teljes hatalommal rendelkeztek a helyi polgári lakosság fölött, hiszen a nemzeti-egységi hovatartozás megállapításánál, az egyének identitásától függetlenül, a testületek döntése volt a mérvadó. Így élet-halál urai voltak, a szó szoros értelmében. Ez azután számos visszaéléshez vezetett. Több esetben is előfordult, hogy egy-egy településen, ha nem találtak elég német nemzetiségű lakost, a családnevekből kiindulva előbb a németes nevé magyarokat hurcolták el, majd ha ez sem volt elég az előírt mennyiség összegyűjtéséhez, már teljesen magyar nevéket, sőt esetenként románokat is elvittek. Ez történt többek között a Nagykárolyhoz közeli Szaniszlón is.

A németek málenkij robotra hurcolását az előírás szerint gyors ütemben, mindössze tíz nap alatt, 1945. január 10–20. között kellett megvalósítani. Ebben az időintervallumban minden munkaképes 17 és 45 év közötti német nemzetiségű férfinak, illetve 18 és 30 év közötti német nemzetiségű nőnek kötelező módon jelentkeznie kellett a lakóhelye szerinti város- vagy községházán.

Az általános félelem és bizonytalanság miatt azonban az önkéntes jelentkezés helyett többen inkább elrejtőztek otthon vagy rokonaiknál. Emiatt

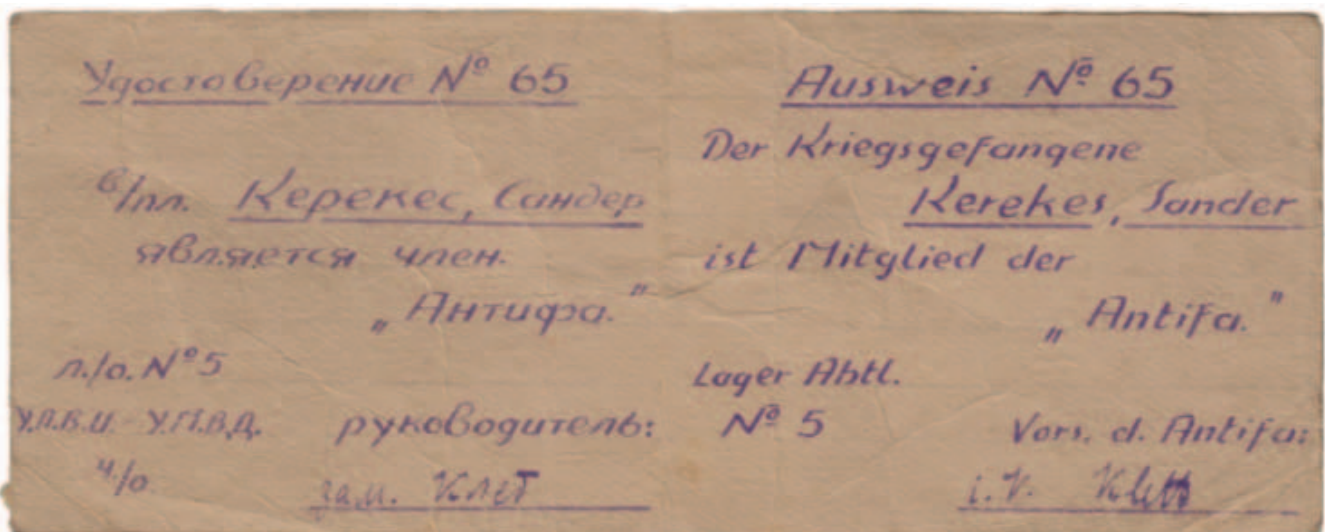
Kerekes Sándor egykori fogoly tíz évvel a fogságba esés előtt készült fényképe, Kolozsvár, 1934 (fent) és fogságban készült fényképe, Magnyitogorszk, 7605-ös láger, 1947. március (középen) Orosz–német nyelvű tábori igazolás Kerekes Sándor kolozsvári magyar fogoly antifasiszta képzésben való részvételéről, Magnyitogorszk, 102/5-ös láger, 1947. tavasz (lent)

elégtelen volt a létszám, és ez sokszor masszív túlkapásokhoz vezetett. A szovjetek hamarosan már a 16-17 éves fiúkat és lányokat is elvitték, válogatás nélkül, sőt az eredetileg megszabott korhatáron felüli, 40 éves nőket és 50 éves férfiakat is fogságba vetettek. A jelentkezést elmulasztók sem úszhatták meg a deportálást, hiszen a román adminisztráció segítségével összeállított listák alapján otthonukba vagy munkahelyükre mentek el értük, és onnan szedték össze őket a szovjet különítmények és a román csendőrség alakulatai. Ilyen razziákra – a feltűnés elkerülése végett – főleg éjszakánként került sor.

Végül a németek deportálását annyira szervezeten sikerült végrehajtani, hogy az már 1945. január 16-án, az előírtnál négy nappal hamarabb befejeződött. Az akció egy hete alatt a romániai németesség munkaképes részét gyakorlatilag szinte maradéktalanul a Szovjetunióba hurcolták.

Az 1945 januárjában fogságba vetettek pontos száma ismeretlen: 70 000, 75 000, 81 000 vagy éppen 97 762 főről lehetett szó. A kényszermunkára vittek nagy része, 35-50 ezer fő bányász sváb volt, 26-27 ezer erdélyi szász, és mintegy 5-15 ezer szatmári sváb.

A német nemzetiségűként internáltak, a magyarokhoz hasonlóan, a Gupvi lágereibe kerültek. Az ő elvitelük, éppen úgy, mint a magyar polgári lakosoké, etnikai tisztogatásként értelmezhető. Hiszen számos román politikus ez esetben is nyíltan támogatta a szovjetek akcióját, és a román adminisztráció, a csendőrség és a rendőrség alakulatai nagymértékben segítettek, sőt sok esetben maguk hajtották végre a begyűjtéseket, többször önkényesen.

A románok közül nyíltan senki sem szegült szembe a szovjet utasítással. A többség – mint mások mellett Iuliu Maniu, a Román Nemzeti Parasztpárt vezére is – hallgatólagosan elfogadta a németek nagyarányú deportálását. Annál feltűnőbb volt a román kommunisták hangos agitációja a németek elhurcolása mellett. A német polgári lakosságot ők kollektíve „hitleristának” tartották, és front mögötti veszélyforrásként teljes eltüntetésüket szorgalmazták. Hasonló lehetett a szovjet vezető körök véleménye is, hiszen a német civilek munkaszolgálatra vitelének egyetlen hivatalos indoka szovjet részről az volt, hogy a „fasiszták” által okozott szovjetunióbeli károk helyreállítását „maguk a fasiszták” végezzék el.

Az összegyűjtött emberek csoportjait zárt szovjet teherautókon a legközelebbi vasútállomásra vitték, majd 30–50 fős csoportokban marhavagonba tuszkolva útnak indították. Többségüket Bákóban tették át a széles nyomtávú szovjet vasúti hálózatra, ahol már 80 fő került egy-egy nagyobb méretű orosz marhavagonba. Ezt követően pedig Iași-on keresztül ugyanazon az útvonalon indították őket a szovjet táborokba, mint az 1944 őszén elhurcolt erdélyi magyarokat. Csak az arányok különböztek a Gupvi-céltáborok tekintetében. A legtöbb németet ugyanis nem az Urál vidékére, hanem a jóval közelebb fekvő Ukrajnába vitték, hiszen ezt a területet tarolta le leginkább a háború, és az újjáépítésben itt volt szükség a legnagyobb számú ingyenmunkaerőre.

A németeket a magyaroknál jobban szétszórták az ukrán területek táborvilágában. Nyikolajev (ma: Mikolajiv) nagy, központi lágere mellett jutott közülük Dnyeproszinszk, Dnyepetrovroszk, Odessza, Volodarka, Zaporozsje, Irmino és Vorosilovgrád (ma: Luhanszk) lágereibe is. Igen sokan kerültek a Donbász hírhedt szénbányáiba, Dokucsajevszk, Jenakijevó, Jelenovka, Gorlovka, Petrovka, Krasznoarmejszk és Makejevka táboraiiba. Ugyanakkor a németek egy része mégiscsak eljutott az Urál hegység nagyobb foglyotáboraiiba: Cseljabinszk központi lágere mellett Kopejszk, Ufalej és Berezsovszk munkatáborai nyeltek el őket.

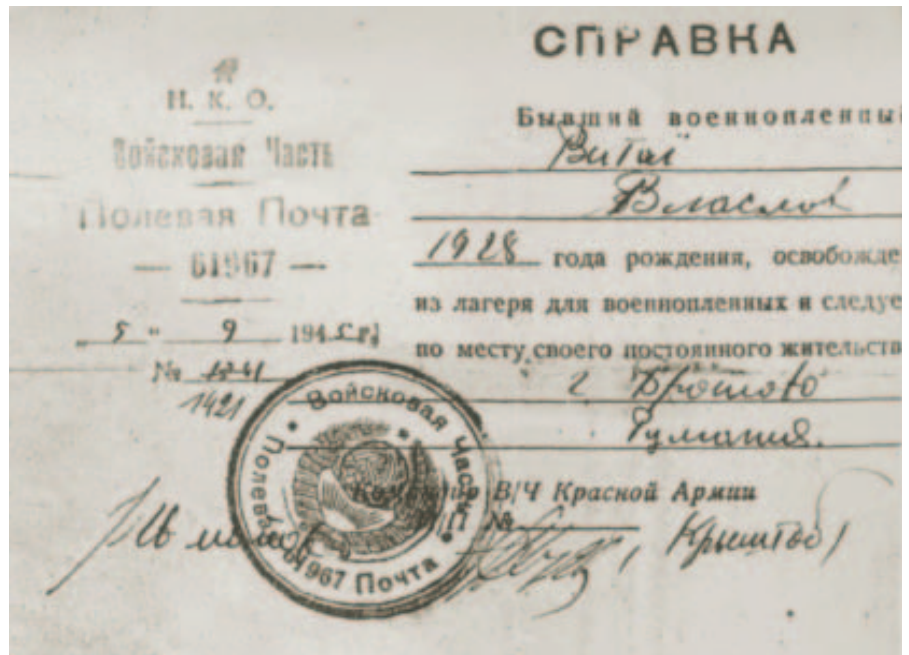
A maradékot pedig hatalmas távolságokra szórták szét, olyan helységekre, ahol még kellett a munkaerő. Így voltak, akik a Krím-félszigeti Lenínóba vagy a sztálingrádi körzetben található Petrov Valba jutottak, mások a rosztovi (Rosztov, Belaja Kalitva) vagy

a Nyizsnyij Novgorod-i körzetbe (Dzserszinszk) kerültek, sőt egyeseket a Kaukázusba szállítottak (Krasznodar), esetleg a messzi ázsiai lágerekbe vittek (Frunze – ma Biskek: Kirgizisztán).

TÚLÉLŐK ÉS ÁLDOZATOK

Az elhurcoltak hozzátartozói hosszú időn át semmit sem tudhattak a foglyokról. Így azok sorsáról, akik a kiszállítás ideje alatt, még az első hivatalos,

munkaerőnek tekintett foglyok túlzott fizikai megterhelése miatt nagy volt az áldozatok száma. A Gulag és a Gupvi lágerei e tekintetben semmiben sem különböztek egymástól. Számításaim szerint az 1944 őszen foglyul ejtett erdélyi magyarok majdnem egyharmada, mintegy 5000-6500 fő – ezen belül 1600-1800 Kolozsvárról, valamint 216 Tordáról elhurcolt civil – pusztulhatott el a többéves fogságban. Az 1945 januárjában fogságba vetett romániai németek minimum 15, ma-

lágerebeli statisztikák elkészítése előtt meghaltak, rokonaik az esetek többségében csak évekkel később vagy éppen soha nem értesültek. A hazatérők beszámolóival mellett a legfontosabb hírforrást a foglyok által hazaküldött levelek képezték. A tábori posta azonban csak 1946 elejétől működött, és végig rendszertelen, illetve gyakran igencsak késedelmes volt.

Az általában havonta egyszer kiosztott tábori levelezőlapok a Vörös kereszt formanyomtatványai voltak. Az ezekre írt rövid üzeneteket a cenzúra moszkvai központjában ellenőrizték, s onnan küldték tovább a címzettekhez. A foglyoknak szóló leveleket a kézbesítés előtt szintén átvizsgálták Moszkvában. Mindez nagyon lelassította a levélváltást, és emiatt előfordult olyan szomorú eset is, hogy mire a tábori levelezőlap hazaérkezett, írója időközben valahol egy szovjet lágereben meghalt.

A sokszor szinte elviselhetetlen munkakörülmények és az ingyenes

Bitay László egykori fogoly orosz nyelvű szabadságlevele – kiállítva a szovjet hatóságok által Buzauban 1945. szeptember 5-én

ximum 24%-a, vagyis 14–25 ezer ember eshetett áldozatul a lágerebeli körülményeknek. Pontos számuk ma már kideríthetetlen.

A túlélők számára a szabadulás ideje több szakaszban jött el. A munkaképtelennek nyilvánított, végsőkig legyengült foglyokat már 1945 nyarán hazarendelték. Közülük azonban többen nem éltek túl a hosszú hazaút fáradalmait. A foglyok túlnyomó többsége csak a békeszerződés aláírása és a kommunista hatalom itthoni berendezkedése után, 1947 végén vagy 1948 nyári, őszi hónapjaiban térhetett vissza. Az életben maradt erdélyi magyarok nagy része mellett az 1916 előtt született németek is ekkor térhettek haza.

Az utolsó nagy fogolytranszport 1949 októberében érkezett Erdélybe. Ezzel jöttek haza az 1916 után született németek is. A még ezután is kint maradók szórványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között – többen csak Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála után.

A hazaszállítás ütemét a magyarországi és romániai szovjet befolyás megerősödése diktálta. A kommunista rendszer kiépülésével párhuzamosan megkezdődhetett a még élő foglyok nagy részének hazaszállítása. Mivel a málenkij robotra hurcolt magyarok és a németek egy része elvitelekor magyar állampolgár volt, ők választhattak, hogy az időközben Romániához került Erdélybe vagy Magyarországra akarnak-e visszatérni. Természetesen többségük szűkebb erdélyi otthona mellett döntött, ahol családja, hozzátartozói, barátai éltek.

A hazatérő fogolytranszportok egy részét a máramarosszigeti gyűjtőtáborba, többségüket pedig Focșani, Râmnicu Sărat, Bacău és Buzău mellett, egymáshoz viszonylag közel létesített tranzittáborokba irányították. Itt a foglyokat átvette a szovjet őrkötől a román hadsereg, majd nyilvántartásba vétel után hazaengedték őket, illetve a Magyarországot választókat a debreceni gyűjtőtáborba szállították tovább.

Függetlenül attól, hogy a szovjet hatalmi rendszer melyik szatellitállamban telepedtek le, a hazatért foglyok mindegyike egy teljesen megváltozott világot talált maga körül. Az egykori elhurcoltakat mindenütt gyanakodva fogadták, megbélyegzett emberek lettek. Fogságuk ténye, abszurd módon, a soha nem pontosított bűnösség általános vádját vetítette rájuk. A társadalomba való visszailleszkedésük ezért csak felemás lehetett.

A hazatértek közül sokan a táborban szerzett betegségek miatt hamarosan elhunytak. Mások egész hátralevő életükre kiható egészségügyi problémákkal küszködtek. Viszont ennél sokkal nagyobb megpróbáltatást jelentett minden egyes túlélő számára a lelki trauma. A fogság éveinek beléjük vésődött iszonyata: a folyamatos éhezés, az embertelen munka, a rettenetesen hideg orosz telek, a betegségek, a katasztrofális higiéniai körülmények, a fogolytársak napi rendszerességű elvesztése és az állandó, gyötrő honvágy emléke a túlélőket is áldozatokká tették.

Érzékletesen ír erről visszaemlékezésében a Kolozsvárról 1944. október

12-én elhurcolt Bitay László, aki a cseljabszki 102. számú láger foglyaként 11 hónapot töltött a Gupvi táborvilágában: „*Itthon még sokáig kísértettek a lágerélmények. Éjszakánként gyakran újraálmódtam az átélteket, s ilyenkor mindig csuromvízes párnán ébredtem fel. Sokáig azt hittem, ezek az álmok okozzák éjszakai izzadásomat, ám később, az álmok megszűntével még mindig átizzadt párnán ébredtem. Más, fogságból hazatértek ugyanezt a jelenséget tapasztalták magukon. Úgy látszik, a rendkívül leromlott fizikai állapotnak volt ez a következménye. Hosszú hónapok teltek el, amíg végre annyira összeszedtem magam, hogy már nem reszkettem az élelemért, s az evést nemcsak azért hagytam abba, mert szégyelltem tovább enni, hanem azért, mert tényleg jóllaktam.*”

A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

A civilek elhurcolása és a málenkij robot sokáig egész Kelet-Európában tabutéma volt. A kommunizmus négy évtizede alatt szovjet munkatáborok, deportáltak egyszerűen nem léteztek. A fogságra nyilvánosan emlékezni vagy arról írni nem lehetett. A történetek felejtésre lettek ítéelve, és az 1989-es rendszerváltások idejére szinte már feledésbe is merültek.

A kommunizmus bukása után viszont lehetőség nyílt az addig legfeljebb titokban, az asztalfióknak írt memoárok publikálására. Az Erdélyből málenkij robotra hurcolt magyar civilek sorsát olyan művek idézik fel, mint Kiss Jenő irodalmi értékkel bíró, *Ithaka messze van. Vallomás helyett krónika* című kötete, amely az Erdélyi Szépművéses Céh kiadásában jelent meg Kolozsváron 1992-ben, vagy Szabó György *Kolozsvári deportáltak az Urálban* című visszaemlékezése, amelyet a Komp-press, Korunk Baráti Társaság adott ki, ugyancsak Kolozsváron 1994-ben. Az erdélyi magyar lágerirodalom gyöngyszemének mondható Ercsey Gyula memoárja, amelyet *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon* címmel az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelentetett meg Kolozsváron 2006-ban. Az erdélyi szászok fogságát pedig elsősorban Georg Weber nagy ívű kötete, a Böhlau által 1995-ben Bécsben kiadott *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949 [Az erdélyi szászok deportálása a Szovjetunióba 1945-1949]* mutatta be.

A visszaemlékezések közkinccsé tételével egy időben megkezdődött Erdélyben is a málenkij robotra vonatkozó köztéri emlékművek állítása. Napjainkig ebben nyilvánul meg legerőteljesebben az évtizedekig elnyomott kollektív emlékezet. Elsősorban a bánásági svábok elhurcolásának állítottak emléket a Temes megyei Bakóváron (rom.: Bacova, ném.: Bacowa) még 1986-ban, majd a kommunista rendszer bukása után, 1995. október 14-én felavattak egy nagyobb méretű emlékművet a történetet leginkább megszenvedő Resicabányán. A bánásigához képest többéves késéssel a Szatmár-vidéki, jobbára elmagyarosodott svábság deportálásának is emléket állítottak a Szatmár megyei Szaniszlón 2013. október 6-án.

A magyar civilek málenkij robotra hurcolásához kapcsolódóan először a tordai központi magyar temetőben történt kopjafaállítás 1995-ben. Két évtizeddel később, 2014. október 4-én már a 216 tordai magyar áldozat névsorát tartalmazó gránittömbökkel és egy kétnyelvű emléktáblával kiegészítve avatták újra az emlékművet. Végül pedig néhány nappal később, a málenkij robot hetvenedik évfordulóján, 2014. október 14-én avattak háromnyelvű emléktáblát a kolozsvári Házsongárdi temetőben.

Mindezek mellett a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszer-munkások emlékére keretében 2016 folyamán Erdélyben az 1944-1945-ös civil deportálásokról regionális, múzeumi jellegű, állandó gyűjteményét tervezik létrehozni, amelynek a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karának épülete adna otthont. Ebben a túlélők emléktárgyai, a foglyok táborból hazahozott eszközei, korabeli dokumentumok, naplók, levelek, fényképek és eddig ki nem adott visszaemlékezések eredeti kéziratjai kapnak majd helyet. Ezzel egy időben pedig dokumentumfilm készül az erdélyi málenkij robotról.

A társadalom kollektív emlékezetének fenntartásához azonban ezek még korántsem elegendők. Mégis remélhetőleg elindítanak egy olyan folyamatot, amely végre visszahozza a köztudatba közelmúltunknak ezt az éveken át letagadott, agyonhallgatott, elfelejtteni ítélt és szinte már el is felejtett fejezetét. ♦

A szerző egyetemi oktató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár

HAZATÉRÉSÜK NEM KÍVÁNATOS

MÁLENKIJ ROBOT A SZLOVÁKIAI
MAGYAROK KÖZÖTT

A málenkij robot a Kárpát-medence más térségeihez hasonlóan a felvidéki magyarságot sem kímélte. Más területekkel, például Kárpátaljával ellentétben azonban mindaz, ami a szlovákiai magyarokkal történt, jórészt máig feltáratlan: sem 1989 előtt, sem utána – talán Dobos Ferenc kutatásait kivéve – nem történt a témában jelentős előrelépés. E mögött az érdektelenség mögött azonban nem csupán a hiányzó kutatói kapacitást kell keresni, hanem az etnikai motívumot is, hiszen az elsősorban a felvidéki magyarokat sújtó folyamatok feltárása szemmel láthatóan nem érdeke a szlovák történetírásnak.

A történeti feltárás hiánya egyben azt is jelentette, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – nem történt meg az érintett személyek emlékeinek rögzítése, s ez a mulasztás ma már pótolhatatlan, mint ahogy nem történt meg az emlékek generációk közötti áthagyományozása sem, hiszen a téma a rendszerváltásig még a szűkebb közösségeken belül is tabunak számított. Azért, hogy a szlovákiai magyar köztudatból a málenkij robot emléke kitörlődött, a Szovjetunióba való elhurcolásokat közvetlenül követő csehszlovák intézkedések is okolhatók: a lakosságcsere, a csehországi deportálások, a reszlovakizálás ugyanis nemcsak hogy nagyságrendileg jóval több személyt érintett, de azt a szlovákiai magyar közösség is olyan kollektív traumaként élte meg, amely felülírt, elfedett más emlékeket.

Az, ami 1944 végén és 1945 elején a szlovákiai magyarok ezreivel történt, egyrészt része volt a régió szovjet térhódítással járó erőszakos átforgatásának, de annak a folyamatnak is, amely során a magyarságot vélt vagy valós bűneiért kollektíven büntetni akarták, s nem mellékesen része volt a csehszlovák nemzetállam építését szolgáló erőszakos eszközöknek is, miközben ezek a tényezők összekapcsolódtak és tragikus hatással voltak az érintett lakosságra.

NAGYHATALMI ÖNKÉNY
ÉS NEMZETÁLLAMI TERVEK

Éppen ezért ezek a folyamatok nem érthetőek meg az Eduard Beneš képviselte csehszlovák vezetés és a szovjetek együttműködésének ismerete nélkül. Az 1943 decemberében megkötött szovjet-csehszlovák egyezményben ugyanis a szovjetek, annak fejében, hogy Beneš teljesen kiszolgáltatta országát – vállalva, hogy a csehszlovák kül- és belpolitikát a szovjet érdekekhez igazítja –, teljes támogatásukról biztosították a tisztán szláv Csehszlo-

vakia kiépítésének tervét. Így mindazt, ami 1944–45 fordulóján Kárpátalja déli részén, illetve a mai Dél-Szlovákiában a magyar lakossággal történt, különös tekintettel a tömeges elhurcolásra, a fentiek fényében kell értelmezni.

A Vörös Hadsereg és a Szovjetunióban felállított, vele együtt harcoló csehszlovák hadtest 1944 októberében kezdte meg az akkori Szlovákia és Magyarország ma már Szlovákiához tartozó területeinek felszabadítását – ami egyben szovjet megszállást is jelentett – s ezzel párhuzamosan a polgári lakosság terrorizálását és elhurcolását. A civil lakosság szovjetek általi elhurcolásának két alapvető formája volt. Az elsőt elsősorban a háborús években magukat politikailag exponált, a szovjetek által háborús bűnösnek tekintett vagy valamilyen más okból a szovjet biztonsági szervezetek a figyelmébe kerülő személyek egyéni kiválasztása és elhurcolása jelentette, amely minden nemzetiséget, szlovákot, magyart, ukránt, ruszint, németet sújtott. Az ilyen típusú elhurcolások hátterében nemegyszer olyan feljelentés állt,

amely a szovjet szervekhez kommunistáktól vagy partizánoktól érkezett.

Bár a megtorlásnak ez a fajtája az ország egész területét érintette, a legtöbb áldozata mégis a keleti régiókban, Sárosban, Zemplénben, a Szepességben volt, ahová először ért el a szovjet hatalom. Az ilyen esetekben az elhurcoltak listáján olykor a deportálás okát is feltüntették. Lényegében ebbe a kategóriába tartozik a Szlovenszkoí Magyar Párt tíz vezető tisztségviselőjének – köztük Esterházy Jánosnak – az elhurcolása is, amelyre 1945 júniusában került sor. Már ez a dátum is jelzi, hogy bár a civil lakosságot érintő foglyuszedés súlypontja 1945 első hónapjaira esett, azok a harcok elülte utáni időszakban is folytatódtak.

A másik fajtáját a csoportos (tömeges) elhurcolás jelentette. Ezekben az esetekben egy-egy település szinte teljes férfilakosságát – olykor nőket is – a háború okozta károk helyreállításával összefüggő „néhány napos munkára” (málenkij robot) vitték el, miközben az elhurcolást még csak meg sem próbálták bármiféle vádakkal alátámasztani. A málenkij robot súlypontja a Bodrogek és Ung-vidék 51 magyar településére esett, de érintette a Szepesség német községeit és a volt Abaúj vármegyéhez tartozó Szepsi járás falvait, ahonnan 14 magyar és német lakosságú településről vittek el embereket. Ettől nyugatabbra viszont csak a volt Gömör megye négy magyar településéről hurcolták málenkij robotra a helyi lakosságot.

A FELVIDÉKI MÁLENKIJ ROBOT

Mint ismeretes, Kárpátalján a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 1944. november 12-i ülésén meghozott 0036-os számú operatív rendelete alapján kezdődött meg a magyar nemzetiségű katonaköteles lakosság összegyűjtése és elhurcolása. A 4. ukrán hadsereg még a kárpátaljai tisztogatóakció befejezése előtt, 1944. november 24-én érte el a mai Szlovákiához tartozó Bodrogek térségét, majd rövidesen az NKVD egységei is megérkeztek ide, s a 0036-os rendelet alapján – a Kárpátalján már kipróbált módszerekkel – itt is megkezdtek a magyar nyelvű férfilakosság összegyűjtését.

Dél-Szlovákiában a tömeges elhurcolások 1944. december 1-jén kezdődtek és valamikor 1945. február utolsó napjaiban értek véget, amikor már a Kassától nyugatra eső Szepsi járás lakosait is elvitték. A Bodrogekben meginduló elhurcolások első szakasza 1944. december 1–6. közé esett, amikor a térség 16 településéről hívták háromnapos munkára a férfilakossá-

got. Az akció tervszerűségét és etnikai színezetét jelzi, hogy a 16 község között a régió valamennyi jelentős, a környező falvakra is kisugárzó hatással bíró települése (Királyhelmece, Lelesz, Bodrogszerdahely stb.) ott volt.

Ezt követően, december 6–12. között a bodrogi aprófalvak és az Ung-vidék települései kerültek sorra. A két szakasz között a számos hasonlóság mellett néhány különbség is kimutatható. Míg az első szakaszban mindig az adott település egy tágasabb épületében gyűjtötték össze a málenkij robotra toborzottakat, addig a második hullám esetén egy-egy központi település szolgált gyűjtőhelyként. A kiszállítás útvonala is különbözött: míg az első hullám elhurcoltjai mintegy kéthetes erőltetett menetet követően – a szolvyai tábor érintésével – a Vereckei-hágón keresztül jutottak Szomborba, addig az Ung-vidékiek a garanyi és szinni táborokat megjárva, majd az Uzsoki-hágón átkelve érkeztek meg a szombori gyűjtőlágerbe.

A Szepsi környékéről elhurcoltakat Kasán gyűjtötték össze, ahonnan gépjárművekkel a lengyelországi sanoki tranzittáborba vitték őket, ahol sor került a bevagonírozásukra. Akár a bodrogi, akár a Szepsi környékén lezajlott málenkij robotot nézzük, vitathatatlan az a tervszerűség és nisztematikusság, ahogy a régió magyar (esetleg német) többségű falvait sorra vették. Nem érvényes viszont ez a Rimaszombat térségében érintett négy gömői településre, amelyek egymástól távolabb terültek el, s a közöttük lévő magyar falvakat az elhurcolások egyáltalán nem érintették. Ezért úgy véljük, hogy itt nem tervszerűen végrehajtott akcióról lehetett szó, hanem esetleges történésekről, amelyekben a kulcsszerepet egy-egy szovjet katonai parancsnok önkényes döntése játszhatta.

A Torna mellett, 650 lakosú Abafala községben 1945. január 23-án egy orosz százas német nemzetiségű lakosokat keresett, de mivel ilyenek a településen nem éltek, 65 erős, munkaképes személyt, közöttük jelentős számban nőt hurcoltatt el Szerencsre, ahol másokkal együtt bevagonírozták őket. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az elhurcolás egyetlen okát a felsőbb parancsok által előírt létszám feltöltése jelentette, s hogy ez épp Abafalát érintette, a véletlennek tudható be. Ugyanígy véletlenszerűnek tűnik Vámosbalog (ma Nagybalog) lakosságának sorsa is. A Balog-völgy északi részén, a szlovák-magyar nyelvhatár közvetlen közelében található színmagyar településről és a szomszédos Uzapanitáról januárban romeltakarítási munkák ürügyével hurcoltak el 139 fiatal felnőttet, köztük 43 nőt. Őket többnapos gyalogmenet után Miskolcra kísérték, majd ott bevagonírozva a Donbasz bányavidékére szállították.

A szlovákiai magyarok elhurcolása és lágerélete nem különbözött attól, amit a kárpátaljai vagy épp az anyaországi magya-

rok átéltek. A bevagonírozást – akár Szombor, Sanok vagy más település volt annak helyszíne – 2-3 héten át tartó utazás követte a Donbasz-medence valamelyik lágeréig. A marhavagonokba összehúzódtak, tisztálkodási lehetőségtől megfosztott és alutáplált elhurcoltak közül ekkor az út viszonyosságai, a lágerélet első heteiben pedig a járványok miatt haltak meg a legtöbben. Aki az első heteket túlélte, arra jobb esetben néhány hónapos, rosszabb esetben pedig többéves kényszerű lágerélet várt, embert próbáló, kemény munkafeltételekkel, túlsúlyolt, egészségtelen barakkokkal, szinte ehetetlen és alig tápláló étellel.

AKIKET MEGTAGADOTT ÁLLAMUK

A málenkij robot igazi sajátosságát a felvidéki magyarok esetében a saját kormányuk és államuk hozzájuk való viszonya jelenti. Prága magatartása egyértelmű következménye volt azoknak a csehszlovák nemzetállami terveknek, amelyek végső célja a németek és magyarok nélküli Csehszlovákia kialakítása volt. A málenkij robot ezeknek a terveknek volt egy eleme, s ezért joggal mondhatjuk, hogy a szlovákiai magyarok tömeges elhurcolása nem csupán a munkaerő mozgósítását szolgálta, hanem a térség etnikai átformálását is.

Ha az elhurcolást végrehajtó egységek nem is, a tranzittáborok vezetése ezzel nyilvánvalóan tisztában volt, hiszen a visszaemlékezések azt jelzik, hogy úgy Szinnán, mint Szolvyán működött egyfajta etnikai alapú szelektálás. Ezekben a táborokban ugyanis az adatfelvétel során az elhurcoltaknak a nemzetiségükről is színt kellett vallaniuk. A magukat szlováknak vagy csehnek vallóknak pedig lehetőségük nyílt a szovjet hadsereg oldalán harcoló csehszlovák hadtestbe jelentkezni, sőt néhány esetben otthonukba is hazatérni. Ezt a szlovák nyelvet valamilyen szinten beszélő bodrogi és Ung-vidéki magyarok közül is megpróbálták néhányan kihasználni, ám csak keveseknek sikerült. A csehszlovák toborzótisztek ugyanis kétséges esetekben például a *Miatyánk* szlovák nyelven történő elmondásával ellenőrizték az elhurcoltak nemzetiségét. Szlovákuimádkozni pedig a szlovákiai magyar ember csak a legkritikább esetben tudott. A dilemma, hogy a felvidéki magyarok minek mondják magukat, szlovákiai magyarnak, szlováknak vagy akár magyarországi lakosnak, lényegében kényszerű rabságuk szinte egész ideje alatt fennmaradt, hiszen ez a kérdés később a hazatérésük kapcsán is jelentőséget kapott.

Bár az NKVD már 1944 decemberétől tömegesen hurcolta el a Csehszlovákiához tartozó területekről a helyi lakosságot, a csehszlovák vezetés, amely ekkor még Londonban székelt, a tavasz folyamán – immár a kommunistákkal kiegyezve – először Kassára, majd Prágába tette át székhelyét, sokáig nem szólalt meg ez

ügyben. Pedig az 1944. május 8-án megkötött kétoldalú csehszlovák-szovjet szerződés alapján a front elvonultával a felszabadított területeken a civil lakosságot érintő igazságszolgáltatás a csehszlovák hatóságokat illette volna meg. Ezt azonban a szovjetek láthatóan nem tartották be, miközben a csehszlovák kormányzat – legalábbis a szlovákiai magyarok és németek tömeges elhurcolása esetében – meg sem próbálta érvényesíteni a szerződésben foglalt jogait. Csupán valamikor 1945 májusában, amikor már Prágában is internálások zajlottak, s amikor az egyenként elhurcolt szlovákok családjaitól egyre több panasz és kérés érkezett a kormányhoz, kezdtek foglalkozni ezzel a témával.

A csehszlovák kormányon belül elsősorban Vladimír Clementis külügyi államtitkár feladatkörébe tartozott az elhurcoltak ügye, aki Valerian Zorin prágai szovjet követtel folytatott gyakori megbeszélésein többször is kérte a Szovjetunióba szállítottak kiadatását, illetve a még akkor is folyó egyéni elhurcolások leállítását. A prágai kormány több ülésén is napirendre került a deportált civilek repatriálásának kérdése, ám minden látható előrelépés nélkül, mivel a szovjetek – bár szívéllyességet mutattak – egyáltalán nem voltak partnerek ebben az ügyben. Miközben a hadifoglyok hazahozataláról a kezdetektől fogva viszonylagos nyíltsággal tárgyaltak, az elhurcolt civilekkel kapcsolatban folyamatosan ködsítettek, nem válaszoltak a jegyzékekre, lényegében tagadták a felelősségüket.

Moszkvából folyamatosan azt kommunikálták Prágának, hogy csak pontos listák alapján hajlandók a deportáltak hazatéréséről tárgyalni, amikor viszont a csehszlovák fél újabb és újabb listákat készített és adott át, azokat a szovjetek nem voltak hajlandók hitelesnek elfogadni. Moszkva hivatalosan csupán 1232 csehszlovák állampolgárságú polgári személy elhurcolását ismerte el, ebből – közlésük szerint – 1945 végéig már 482 főt hazaküldtek, s további 237 személy hazatérése már intéződőtt. Csakhogy a csehszlovák listák több mint ötezer nevet tartalmaztak. Vagyis hiába volt Csehszlovákia szövetséges, Moszkva szempontjából fontosabb volt az elhurcoltak munkaereje, amelyről egyáltalán nem akart lemondani.

Persze Prágának is megvoltak a saját kis játékaik, amelyeket saját nemzetállami szándékok motiváltak. A csehszlovák politikai vezetés ugyanis szelektív repatriálási politikát folytatott, s lényegében csak a cseh és szlovák elhurcoltak hazatérését szorgalmazta. Ennek jegyében a szovjeteknek átadott memorandumokban kezdetől fogva igyekeztek elkülöníteni a cseh és szlovák elhurcoltak ügyét a magyarokétól és németekétől, jelezve, hogy ez utóbbiak hazatérése nem élvez prioritást. Ezt a szándékot meglehetősen direkt módon fejezte ki a csehszlovák külügyminisztérium 1946. október 16-án Moszkvába küldött

VÁMOSBALOG TRAGÉDIÁJA

A gömöri községben 1945. január 17-én dobolták ki, hogy a 16–45 év közötti férfiak és nők meleg ruhával, valamint háromnapos étellel jelentkezzenek a Majoros-udvarban. Az összetereztet közel 150, többnyire fiatal felnőtt férfit és nőt másnap négyes sorokban Miskolc felé indították, ahol egy héttel a romeltakarításban segítettek. Ezt követően az idősebbeket, betegeket látszókat hazaküldték, 139 főt azonban bevagoníroztak, és 17 napos, szörnyű körülmények közötti utazás után megérkeztek a Donbasz-medence Vorosilovka és Delta 2 nevű, bányászattal foglalkozó táboraiba.

Az elhurcolt vámosbalogiak közül ugyan néhányuk már a következő évben

sikerült valamilyen módon hazatérnie, a többség azonban 4-5 évet töltött a lágerek poklában, hogy aztán Máramarosziget és Debrecen érintésével érkezzen vissza. Az utolsó 14 fogoly 1950-ben jutott haza. A 139 fős, fiatal fiúkból, kisgyermekes anyákból, családapákból álló csoportból 19 személy a lágerekben hunyt el, ám az átéltek a hazatérőkön is maradandó testi és lelki sebeket okoztak. A balogiak 1989-ig nem emlékezhetek szabadon a község tragédiájára, sőt amikor az egyik lágerben elhunyt emlékére a család sírkövet állított, a hatóságok azt is megtiltották, hogy a halál helyeként a Szovjetuniót tüntessék fel.

GESKO ILONA VÁMOSBALOGI ELHURCOLT VISSZAEMLÉKEZÉSE

Víz nem volt egyáltalán, se ivóvíz, se mosakodni, semmi a világon. Csak anyi, amit olvastottunk egy kis vizet, valamelyik barakkban volt valami melegítőszőr, vagy mit tudom én, azt a vizet ittuk mink. De azután a mieink, a mi népünk, minden barakkban csináltak ilyen kis sparheltocskákat, mint ez a villanysparhelt, kőből rakták, igaz, hát az ügyes emberek mindent megcsinálnak, úgyhogy mink aztán azzal melegítettünk a barakkocskában bent.

távirata is, amelyben azt, hogy a repatriálandók listáján csupán cseh és szlovák nevek találhatók, azzal magyarázták, hogy a németek és magyarok kiadatására Csehszlovákia nem tart igényt.

Csak hogy a szovjetek nem voltak figyelemmel a csehszlovákok szelektív repatriálási elképzeléseire, s a hazatérők transzportjaiba németeket és magyarokat is besoroztak. Sőt tekintettel arra, hogy ők alkották az elhurcoltak többségét, a hazatérők között is ők voltak többségben. Mint annak a két transzportnak az esetében, amely még 1946 késő nyarán lépte át a szovjet-csehszlovák államhatárt, s amellyel 75 cseh és szlovák mellett 220 német és 309 magyar is hazaérkezett. Ez pedig annyira nem egyezett a csehszlovák elképzelésekkel, hogy a prágai külügy – nem első és nem utolsó alkalommal – külön memorandumban tiltakozott ellene.

Mivel a Szovjetunió kötelezettséget vállalt, hogy 1948 végéig minden hadifogoly és polgári személy hazatérését lehetővé teszi, 1947 elejétől felgyorsult a csehszlovák állampolgárok (hadifoglyok és civilek) hazatérése is. Ebben a folyamatban az egyik fontos helyszín az Ogyessza melletti Luisdorfi repatriálási tábor volt. Részben ide gyűjtötték a különböző táborok csehszlovákiai illetőségű foglyait, s meglehetősen hosszadalmas eljárás után innen indították őket Csehszlovákia felé. 1947 tavaszán azonban Prága elérte, hogy a jóváhagyási eljárás felgyorsítása érdekében moszkvai követsége egy hivatalnokot delegálhasson Luisdorfba. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy e

delegált feladata nem elsősorban a repatriálás felgyorsítása volt, hanem a magyarok és németek kiszűrése a hazatérésre kijelöltek közül. Ennek érdekében valamennyi érintettől megtudakolták a nemzetiségét, s azoknak, akiket nemzeti szempontból gyanúsoknak találtak, külön felhívták a figyelmét arra, hogy Beneš elnök dekrétuma értelmében a németek és a magyarok elveszítették csehszlovák állampolgárságukat, s ha csehszlovák állampolgárnak mondják magukat, lényegében hamisan vallanak, amiért büntetés jár.

A MAGYAROK HAZATÉRESE A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Már a fentiekből is kirajzolódik, hogy a szlovákiai magyar elhurcoltak sorsa leginkább a hazatérésük esélyét tekintve tért el magyarországi vagy kárpátaljai sorstársaiktól. Míg a kárpátaljai magyarok visszaszállítása már 1945 őszén megkezdődött és folyamatos volt, s a magyar kormány is jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a Szovjetunióba került hadifoglyok és civilek minél előbb otthon lehessenek, addig Csehszlovákia lényegében akadályozta saját polgárai hazatérését.

Ezt felismerve, a szlovákiai magyar elhurcoltak – de a hadifoglyok is – megpróbálták más „utakat” keresni. Vagy úgy, hogy szlováknak vallották magukat, vagy úgy, hogy magyarnak, de kárpátaljai vagy magyarországi lakosnak. Ez utóbbi esetben pedig a szovjet-csehszlovák vagy a magyar-csehszlovák zöldhatáron át próbálták hazatérni felvidéki otthonukba, ami a korabeli körülmények között újabb megpró-

báltatást jelenthetett. Persze a csehszlovák hatóságok sem akadályozhatták a végzetlenségig a magyar nemzetiségű elhurcoltak visszafogadását, s ha kényszeredetten is, de kénytelenek voltak repatriálni őket is. A korabeli csehszlovák politikára jellemző módon azonban a hazatérők kiszolgáltatottságát is megpróbálták kihasználni. Az átvevőállomásként szolgáló Csapról ugyanis a legtöbb esetben Kassára szállították őket, ahol felvették az adataikat, miközben nyomást gyakoroltak rájuk, hogy ne magyarnak, hanem szlováknak vallják magukat, vagyis reszlovakizáljanak. Az adott helyzetben nem kevesen lehettek, akik engedtek ennek a zsarolásnak. A prágai külügyminisztériumban 1949 végén összeállított kimutatás szerint a Szovjetunióból hazatért 9800 (ez nyilvánvalóan nem az összes hazatértelet jelenti) hadifogolyból és polgári elhurcoltból 2699 fő volt szlovák, 4517 magyar, 204 német, 58 ruszin, 4 egyéb és 2318 reszlovakizált. Tehát minden három magyar hazatérőből egyet reszlovakizálásra tudtak kényszeríteni.

A téma relatív feltáratlansága miatt a málenkij robot során elhurcolt szlovákiai lakosok számával kapcsolatban a mai napig nincs konszenzus a szakmában. Ezt egyszerre okozza néhány fontos alapkutatás elvégzetlensége és az, hogy a hiányos források miatt sokszor összekeverednek a civil elhurcoltak és a hadifoglyok adatai. Ezért fordulhat elő az, hogy az elhurcoltak számát jócskán felülbecsülve, egyesek 16–20 ezer, mások akár 69 ezer civil elhurcoltról is beszélnek. Ezeknek a számoknak azonban vajmi kevés közük van a valósághoz. A civilként elhurcoltak száma ugyanis mértékadó becslések szerint csupán 7-8 ezer lehetett. Jelenleg még nem tudjuk kiszámítani, hogy ebből mennyi volt a málenkij robot áldozata, mivel a volt németlakta falvakban, ahol azóta teljesen kicserélődött a lakosság, a közösségi emlékezet folytonossága megszakadt, s így az elhurcoltak száma sem feltárt.

A málenkij robot dél-szlovákiai áldozatainak száma azonban az eddigi kutatások alapján is megbecsülhető. A Bodrogközéből és Ung-vidékről közel 2500 főt hurcoltak el, a Szepsi járásból nagyjából 600-at, Gömörből pedig mintegy 200 főt, így a Dél-Szlovákiából „kis munkára” elhurcoltak számát 3300-ban állapíthatjuk meg, amelynek nagy többségét magyarok alkották, egy kisebb részét (száz-kétszáz főt) pedig németek. A deportálás során vagy a munkatáborokban elhunytak számáról Dobos Ferenc adatai ismertek, ezek szerint az elhurcoltak 36%-a nem tért haza. Egy 1300 lakosú bodrogközi kis település, Kisgéres vesztése volt a legnagyobb, ahol a 170 elhurcoltból 107 fő már sohasem látta újra szülőföldjét. ♦

A szerző igazgató, Fórum Kisebbségkutató Intézet; egyetemi docens, Selye János Egyetem, Komárom

NÉMET POLGÁRI SZEMÉLYEK DEPORTÁLÁSA ÉS FOGVA TARTÁSA A SZOVJETUNIÓBAN

UTE SCHMIDT

A vorokutai láger a Szovjetunióban, 1945

A Szovjetunióba deportált németek jórészt ismeretlen csoportját alkotják azok, akik nem vettek részt a harcokban, nem tartoztak se a német haderők, se német paramilitáris szervezetek kötelékébe, így nem hadifoglyok voltak, de még csak nem is a szovjet katonai bíróság által börtönbüntetésre ítélt személyek. Civilek voltak, akiket az NKVD fegyveresei erőszakkal hurcoltak a Szovjetunióba 1944–45 fordulóját követően – többségükben a német nemzetiszocialista politikáról alkotott nézeteiktől, illetve a náci politikában való részvételüktől függetlenül.

Valójában ezek a deportáltak az ún. „természetbeni jóvátétel” (élő jóvátétel) részét képezték, akiket elfogásukat követően a Szovjetunió területén működő nagyszámú munkatábor valamelyikébe szállítottak. Itt kényszermunkára fogták őket, azzal a céllal, hogy a német „Wehrmacht” okozta rombolás és pusztítás következményeit felszámolják a Szovjetunió különböző területein. Mivel gyakran nem állt rendelkezésre 17 és 45 év közötti férfi munkaerő, az NKVD fegyveresei asszonyokat, fiatal lányokat, gyermekeket, valamint időskorúakat is elfogtak. Többségük azonban gyengének bizonyult a szélsőségesen mostoha körülmények közötti munkavégzésre, sőt, legalább egyharmaduk az utazás és a táborhelyek viszontagságos körülményei okozta kimerültséget sem élte túl.

A kutatás jelenlegi szakaszában nem állnak rendelkezésre megbízható adatok a Szovjetunióba deportált német polgári személyek összlétszámáról. Szovjet levéltári adatok szerint csak 1944 decembere és 1945 áprilisa között mintegy 300 ezer német személyt tartóztattak le és deportáltak munkatáborokba. A német intézmények (a Vöröskereszt és az egyházak keresőszolgálatai) becslései szerint az összesített létszám 1944 és 1956 között 500–700 ezer közé tehető.

MOBILIZÁLT INTERNÁLTAK

Valójában a szovjet statisztikai adatok csak a minimum minimumaként kezelhetők. Az orosz levéltárakban végzett kutatásaink arra mutatnak, hogy az elérhető számadatok valójában se kimerítőnek, se átláthatónak nem tekinthetők. Az egyik probléma abból adódik, hogy a szovjet adatok többnyire az Ukrán SZSZK és az uráli régió területén felállított munkatáborokban nyilvántartásba vett „internáltakra” vonatkoznak. Ezek azonban nem adnak képet a deportálások valós nagyságrendjéről: a szállítás közben és a gyűjtőhelyeken elhalálozottak soha nem kerültek nyilvántartásba, és gyakran nagyobb csoportokat kihagytak a statisztikákból. Mindazonáltal a szovjet források fontos adalékokkal szolgálnak azon német polgári személyek életkörülményeinek megismeréséhez – például a halálokok, a halálozási arányok, a repatriálási eljárás vonatkozásában –, akiket a deportálások első két hullámában, 1944–45 folyamán szállítottak a munkatáborokba. A szovjet hivatali zsargon ezeket az embereket mint „mobilizált internáltakat”, illetve „letartóztatott internáltakat” említette.

A „mobilizált internáltakat” – a deportált német polgári személyek első kontingensét – a német kisebbségi csoportokból sorozták be a mai Románia,

Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia területén a 7161. és 7252. számú GOKO-rendelet alapján, amelyet Joszif V. Sztálin és az NKVD vezetője, Lavrentyij P. Berija közösen írt alá 1944. december 16-án. Ezekből a rendeletekből kitűnik, hogy a sorozás, a szállítás, a célállomás és a munkaerő-mobilizálás meghatározása és felügyelete központi tervezés alapján a szovjet vezetés által történt. A művelet végrehajtása az NKVD hatáskörébe maradt.

Az 1944. december 29-én kelt rendeletében Sztálin mintegy 140 ezer kényszer munkással számolt. Ezek többségét, több mint 100 ezer személyt az ukrán szénbányákba, valamint vas- és acélkohászati üzemekbe (Sztalinó, Vorosilovgrád, Dnyepropetrovszk) kellett vezényelni. Az utasítás ezerfős munkászászlóalj felállításáról rendelkezett, amelyeket a hadsereg tisztjei irányítottak, és amelyek teljes mértékben az ipari vezetés alá voltak rendelve. Az ipari komplexumok illetékeseinek kellett gondoskodniuk a munkások élelemmel, munkaruházattal, fogyasztási cikkekkel, szálláshellyel, tüzelőanyaggal, világítással, tisztálkodási lehetőségekkel, ágynevelével, főzőedényekkel stb. történő ellátásáról.

Részletes utasítások rendelkeztek a biztonsági intézkedésekről (megfigyelésről, őrizetről, szögesdrótkerítésekről stb.), a kvóták teljesítéséről és a fizetések folyósításáról, a szökések és a fegyelemsértések megtorlásáról. A táborok rendjét az NKVD emberei felügyelték, az ott végzett titkos biztonsági tevékenység többnyire a táborok saját hatáskörébe tartozott.

LETARTÓZTATOTT INTERNÁLTAK

A második nagyszabású akció, a „letartóztatott internáltak” deportálása a birodalmi Németország keleti tartományaiban 1945 januárja és áprilisa között zajlott Berijának *A Vörös Hadsereg hátországának az ellenséges elemektől történő megtisztítása céljából fogantatandó intézkedésekről* hozott, 0016 számú NKVD-rendelete alapján. Az NKVD parancsnokai azt az utasítást kapták, hogy tartóztassák le a külföldi titkosszolgálatok „ügynökeit”, a „kémeiket”, „terroristákat”, „az ellenséges szervezetek és csoportok tagjait” stb. A GOKO 7467. számú és az NKVD 0061. számú rendelete az összes 17 és

A SZOVJETUNIÓBA DEPORTÁLT NÉMET POLGÁRI SZEMÉLYEK

1. 1944–1945

Kisebbségi németek Délkelet-Európában (Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Csehszlovákia).

2. 1945

Német állampolgárok a birodalmi Németország keleti tartományaiban (Kelet- és Nyugat-Poroszország, Danzig, Szilézia, Pomeránia, Brandenburg).

3. 1945–1948

Német állampolgárok a königsbergi régióban (ekkor már szovjet fennhatóság alatt).

4. 1945 után

Akaratuk ellenére szovjet állampolgárként „repatriált” oroszországi német menekültek.

5. 1945

Lengyelországi német menekültek, akiknek nem sikerült kijutniuk Nyugatra.

6. 1945 után

Német tudósok, mérnökök, technikusok, szakmunkások stb. Németország szovjet megszállási övezetében (Szovjet Zóna/NDK), akiket ún. „szakértőként” kényszerítettek munkavégzésre a Szovjetunió területén.

7. 1947

A Szovjet Zónában felállított ún. „különleges táborokból” szovjet kényszer munkatáborokba szállított német foglyok.

50 év közötti munkaképes férfi „mobilizálására” vonatkozó direktívákat is tartalmazott, ami kb. 78 ezer férfi és nő összegyűjtését eredményezte. Ezeket az embereket munkászászlóaljokba szervezve a Szovjetunió – elsősorban az Ukrán és Belorusz SZSZK – területére kellett szállítani. Az akció lebonyolításának legfőbb felelőse az NKVD volt.

1945 elején Berija 500 ezer főre becsülte a felállítandó és a Szovjetunió területére szállítandó német munkás-hadsereg létszámát. 1945 áprilisában 138 200 német letartóztatásáról tájékoztatta Sztálint. Egy 97 487 főből álló csoportot kellett a Szovjetunió iparvidékeire juttatni, elsősorban a szénbányászatban és a fémiparban történő

munkavégzésre. Berija szerint az „internáltak” 50 százaléka volt nehéz fizikai munkára fogható az NKVD táborokban. A többiek túl öregek és túl gyengék voltak a munkavégzéshez. Ötezren el is haláloztak a legutóbbi „akció” és a szállítás során. Ezenfelül az NKVD nyomozati anyagai szerint a letartóztatottak korábban többnyire a „fasiszta pártok” és a nemzetiszocialista tömegszervezetek (úgy mint a „HJ”/ „BDM”, „Arbeitsfront”, „Volkssturm” stb.) egyszerű tagjai voltak, és mint ilyenek „operatív szempontból” érdektelenek a szovjet titkosszolgálatok számára.

Ezért az NKVD immár a mobilizáció mielőbbi leállítását sürgette, s a letartóztatottakat a Szovjetunióba szállítás helyett a Németország területén található börtönökbe és táborokba kellett zárni. A fogyatékos, beteg és öreg „internáltakat”, valamint a gyermekes asszonyokat vissza kellett küldeni Németországba. Az NKVD április 18-án kelt, 00315. számú rendelete új időszakot nyitott meg, megteremtve a német polgári személyeknek a Németország Szovjet Megszállási Övezetében felállított „különleges táborokba” történő – később bevett gyakorlattá vált – internálásának lehetőségét.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK A MUNKATÁBOROKBAN

A szovjet hatóságok szemében a német polgári deportáltak elsősorban olcsó és leírható munkaerőt jelentettek, akiket semmiféle jogok nem illett meg, és akik csak minimális gondoskodást igényeltek az életben maradáshoz. Ugyanakkor a rabszolgamunka csak addig lehetett hatékony, amíg a munkavégzők létszámát és fizikai állapotát állandó szinten tudták tartani. Ebben a tekintetben nagyon hamar felszínre kerültek az NKVD és az iparvállalatok illetékesei közötti ellentétek.

Az NKVD részletes utasításokban és előírásokban rendelkezett az elszállásolással és élelmezéssel, a táborok felszerelésével és a munka megszervezésével kapcsolatos feladatok felelősségének kérdéséről. Mégis, amikor az egyes transzportok megérkeztek a célállomásukra, nyilvánvalóvá vált, hogy a több tízezer ember elszállásolásának és élelmezésének legalapvetőbb feltételei sem adóttak.

Számos munkászászlóalj maradt ágyak és bútorok nélkül, így az embereknek a pusztán földön kellett étkez-

NÉMET POLGÁRI DEPORTÁLTAK SZÁRMAZÁSI HELYSZERINT

SZÁRMAZÁSI HELY	SZÁM
A birodalmi Németország keleti tartományai*	350 000
A birodalmi Németország többi tartománya*	50 000
Danzig szabad város*	10 000
Lengyelország**	112 000
Csehszlovákia**	30 000
Balti államok**	30 000
Magyarország**	30 000
Románia**	89 000
Jugoszlávia**	40 000
Összesen	721 000

* 1945 előtti határok szerint
** 1945 utáni határok szerint

niük és aludniuk. Az ukrainai szénbányákban dolgoztatott „internáltak” többsége még 1945 nyarán sem jutott munkaruhához, lábbelihez, alsóneműhöz, főzőedényekhez, tányérokhoz, szappanhoz és gyógyszerekhez. A magas halálozási arányhoz hozzájárultak a rossz higiéniai körülmények, a hiányos ételmezés és a rendkívül nehéz munka is. Például a vorosilovgrádi területen a „szénbányászati népbiztos” alá rendelt kb. 40 000 internált 10 százaléka már az első néhány hónap során meghalt. Voltak munkászászlóaljok, ahol az első hónapokban a halálozási ráta 30–50 százalék között volt.

Ez a katasztrofális helyzet azért vált kritikussá, mert az iparvállalatok illetékesei könnyen viseltettek az „internáltak” életkörülményei iránt, s a Gupvi (Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága) ellenőreinek panaszait teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. Ezért a Gupvi kezdeményezte, hogy az NKVD/MVD vegye át a teljes felelősséget az „internáltak” táboraik felett. Ezeknek az embereknek ugyanazon elbánásban kellett volna részesülniük, mint a hadifoglyoknak, és csak akkor kerülhettek volna az iparvállalatok rendelkezési állományába, ha azok garantálták volna az internáltak alapvető szükségleteinek ellátását. Ezek az intézkedések nagyban hozzájárultak volna az „internáltak” által végzett munka hatékonyságának javításához, eredményességének növeléséhez. Az indítványozott változtatások azonban elmaradtak.

A szovjet hatóságok tökéletesen tisztában voltak a tábori megbetegedések gyakoriságának, a fertőzések gyors terjedésének okaival, és fel is állítottak egy különleges Gupvi-bizottságot, hogy elejét vegyék a nagyarányú elhalálozásoknak. A közegészségügyi hatóságok beavatkozását kérték; orvosok alkalmazásával és egészségügyi központok felállításával igyekeztek segíteni a megfelelő egészségügyi ellátást és a megbetegedett „internáltak” helyben történő kórházi kezelését. Noha a járványügyi helyzetet sikerült normalizálni, és a halálozási mutatók is javultak, az „internáltak” életkörülményei számos táborban nem igazán változtak meg.

A Szovjetunió Minisztertanácsa még 1948 májusában is utasítást adott az illetékeseknek, hogy gondoskodjanak a „német internáltak normális élet- és munkakörülményeinek kialakításáról”, és minden egyes internálnak biztosítsanak minimum két négyzetméternyi lakóterületet. Sok táborban még három évvel az „internáltak” megérkezését követően sem biztosították a legalapvetőbb igények kielégítését. Mindenhol hiány volt a téli hidegnek ellenálló építményekből, kályhákból, tűzhelyekből, fűtőanyagból, mellékhelyiségekből, ágyakból és hálószobákból, ágyneműből, alsóruházatból, tisztálkodási eszközökből, ivóvízből, víztárolókból, gyógyszerekből és oltóanyagokból, fertőtlenítőhelyiségekből, mosdókból és munkaruházatból, lábbelikből és szerszámokból stb.

Ilyen hiányosságok és a rossz szervezés miatt az „internáltak” nem voltak képesek optimális mértékben hozzájárulni a Szovjetunió újjáépítéséhez. Ha alacsony munkabéruk nem fedezte elszállásolásuk, ételmezésük, gyógyszereik és egyéb szükségleteik költségeit, akkor „munkaadójuk” adósaivá váltak, és „tartozásaikat” nyilvántartották. Mindezen visszasságok tükrében kérdéses, hogy a német polgári „internáltak” kizsákmányolása végső soron szolgálta-e egyáltalán a gazdasági érdekeket.

Összességében elmondható, hogy a német polgári „internáltak” helyzete még az ugyancsak kizsákmányolt német hadifoglyokénál is rosszabb volt. Körülményeiket valamivel elviselhetőbbé tette, ha a rokonok és a szomszédok, ismerősök együtt maradtak és kölcsönösen támogathatták egymást. Az első években az „internáltaknak” nem engedélyezték, hogy kapcsolatba lépjenek otthon maradt családjukkal, így reményvesztettnek és a tábori viszonyokkal szemben teljesen kiszolgáltatottnak érezték magukat.

STATISZTIKAI ÖSSZEGRÉS

Az első, 1945. május 1-jére datált összeírás során 288 459 német „mobilizált” és „letartóztatott internáltak” számoltak össze. A német „internáltak” mintegy 20 százaléka meghalt 1945–47 között. A „B” csoportban a betegségek és halálesetek aránya lényegesen magasabb volt, mint a „G” csoportban. A repatriálás, a táborok közti költöztetések és a magas halálozási ráta következtében az „internáltak

A SZOVJET FOGLYTÁBOROKBAN FOGVA TARTOTTAK KATEGÓRIÁI

KATEGÓRIA	A FOGLYOK STÁTUSZA	CÉLÁLLOMÁS
A	Ellenséges katonai és paramilitáris szervezetek tagjai	Hadifoglytáborok
B	„Letartóztatott internáltak” Német polgári személyek, akiket a „Vörös Hadsereg hátszágának az ellenséges elemektől történő megtisztítása céljából foganatosított intézkedések” során fogtak el.	Internálótáborok, kényszermunka
G (D)	„Mobilizált internáltak” Német polgári személyek, akiket a balkáni államokban soroztak be az Szovjetunió iparvidékein végzendő kényszermunkára	Munkatáborok, munkászászlóaljok
V	Szovjet állampolgárok A Vörös Hadsereg hadifogságból kiszabadított katonái és a kiszabadított, kényszermunkát végző foglyok	Szűrő- és internálótáborok a Szovjetunióban

tak” összlétszáma 1945 végére az eredeti 50 százalékára csökkent.

A nyugati nemzetiségű internáltakra vonatkozó információk 1950. január 20-tól című dokumentum azt a látszatot keltette, hogy „mindössze” 3727 „B” és „G” kategóriájú német polgári „internált” maradt a Szovjetunió területén, többségük a „B” kategóriában. Eszerint a németeket vagy hadifogolytáborokba költöztették, vagy szovjet hadbírószági ítélet alapján börtönbüntetésüket töltötték, illetve börtönkórházakban voltak.

Ugyanakkor a Német Vöröskereszt Hamburgi Keresőszolgálatának feltételezése szerint 1950-ben még legalább 170 ezer német nemzetiségű polgári deportáltat tartottak vissza a Szovjetunióban. 1955-ben, Adenauer kancellár moszkvai látogatásakor a német delegáció becslése szerint a német nemzetiségű polgári deportáltak közössége összesen 130 ezer férfit és nőt számlált, akiknek a szabadon bocsátását kérte a küldöttség. Ezen személyek létezésére magán- és hivatalos levelek szolgálták bizonyítékkul. Végül a német polgári deportáltak első nagy, több mint ezer főt – többségükben délkelet-európai származású, német állampolgárságú „áttelepülőt” – számláló transzportja a kazahsztáni Karagandából indult haza, és néhány nappal karácsony előtt, 1955. december 18-án érkezett meg az NDK-beli Fürstenwaldéba.

A német nemzetiségű polgári deportáltak sajátos szovjetunióbeli tapasztalatai nem igazán képezik részét a jelenkori németországi kulturális emlékezetnek. A Német Szövetségi Köztársaságban sorsuknak jórészt csak marginális jelentőséget tulajdonítottak a keletről kitelepített sok millió német menekült és a német hadifoglyok viszontagságaihoz képest. A volt NDK-ban az elmenekülés, a kitelepítések és a deportálások témáját a legszigorúbb tabuként kezelték. Ma, több mint 25 évvel a német újraegyesítést követően az újabb megközelítéseknek és forrásoknak köszönhetően lehetségessé, sőt szükségessé vált a történelem ezen elhallgatott vagy elfeledett fejezetének felidézése, a történeti kutatások jelentős témájává emelése. ♦

Fordította: Farkas Ákos

A szerző történész, politológusprofesszor, Freie Universität, Berlin

Munkában a dnyeprosztróji láger foglyai

ANDREAS HILGER

NÉMET FOGLYOK SZOVJET TÁBOROKBAN 1941–1956

A német foglyokkal szembeni bánásmód a szovjet állam és társadalom 1944–45-tel kezdődő, gyorsított (újra)sztalinizálásának folyamatába illeszkedett. Sztálin – céljai elérése érdekében – következetesen felhasználta az összes rendelkezésére álló, kipróbált eszközt: a politikai ítélezést, a táborok rendszerét, a kényszermunka sajátos szervezeteit stb. A németeket annak a szovjet jóvátételi politikának vetették alá, amely minden lehetséges módon, könyörtelenül kizsákmányolta az erőforrásokat, kezdetben a szövetségesek jóváhagyásával, később a szövetségi viszonyokon kívül. Ezen túl Sztálin a saját érdekszférájának az állítólagos kapitalista bekerítéssel és fellazítással szembeni védelmezésében is felhasználta őket. Hozzá kell tenni, Sztálin ugyanolyan kegyetlenséggel érvényesítette politikáját saját polgáraival, mint a németekkel szemben. Jól szemlélteti ezt a korábbi szovjet hadifoglyokkal és szovjet kényszermunkásokkal szembeni szovjet bánásmód a felszabadulás után. 1941-től 1944-ig ezeket a szovjet állampolgárokat ugyanúgy a Gupvi táborába zárták, mint az ellenséges hadifoglyokat. A politika és az ideológia belső logikájából adódóan Sztálint nem a bosszúszomj vagy a megtorlás vágya vezérelte. Ebben a tekintetben a német foglyok ügye a sztálini logika és hatalomgyakorlási mechanizmus szerves részét képezte. Ez persze kevés vigaszt jelent az áldozatok számára, de a történelmi elemzés szempontjából fontos körülmény.

Német hadifoglyok
Oroszországban

DEPORTÁLTAK, HADIFOGLYOK,
ELÍTÉLTEK

1945 februárjától áprilisáig a Vörös Hadsereg a Belügyi Népbiztosság parancsára a szovjet statisztikák szerint 80-100 ezer (német becslések szerint 300 ezer) tizenhét és ötven év közötti úgynevezett „Reichsdeutsche” státuszú személyt – azaz a Harmadik Birodalom központi területein élő német állampolgárt – tartóztatott le. Ezeket a németeket – főként férfiakat – jórészt a Szovjetunió nyugati területein (elsősorban Ukrajnában) lévő szénbányákban végzendő kényszermunkára deportálták, ahogy a szovjet zsargonban nevezték: mobilizálták. A deportáltak a Gupvi (Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága) fennhatósága alá kerültek. Az érintettek körében rendkívül magas volt a halálozási arány, még a szovjet kimutatások is 20 százalékal körülre teszik.

A mostoha élet- és munkakörülmények valójában a kényszermunka hatékonyságát is nagymértékben rontották. A különböző referencia-időpontokban felvett adatok szerint a kontingensnek alig 25 százaléka volt munkaképes állapotban, mivel 75 százalékuk még ahhoz is túl kimerült volt, hogy elhagyja a barakkot. A szovjet teljesítménynormákat és gazdasági terveket soha nem is sikerült teljesíteni. A túlélők többségét 1946–47-ig feltehetőleg repatriálták, bár egy részük így is a Szovjetunióban marad nagyjából 1949 végéig. A táborokban és az archív dokumentumokban a Reichsdeutsche státuszú személyek nem jelentek meg külön kategóriaként az általános ellátás, a tábori rend, a szovjet állampolgárokkal létesülő kapcsolatok vagy a vezénylés tekintetében. Tudomásom szerint e csoport története változatlanul feldolgozásra vár – mégpedig sürgősen.

Ezzel ellentétben a szovjet fogságba került németek legnagyobb csoportjáról, a hadifoglyokról meglehetősen széles körű archív és kutatási anyag áll rendelkezésre – egyetlen kivétellel. A szovjet partizánok fogságába esett német katonákról ugyanis nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, részletes leírásokról nem is beszélve.

A második világháború frontjain a Vörös Hadsereg által foglyul ejtett német katonák összlétszámát a szovjet statisztikák mintegy 2,4 millió főben állapítják meg, a háború utáni nyugatnémet számítások viszont 3,1 millióra teszik. A legújabb kutatások sze-

rint a német hadifoglyok száma 2,8-2,9 millió volt. Az elítélteket leszámítva a német hadifoglyok a Gupvi fennhatósága alá kerültek. A halálzási ráta – csakúgy, mint az internáltak esetében – 20 százalék körül volt (a hiányos szovjet kimutatásokban alacsonyabb, míg a túlélők ellentmondó becsmolóiban és a nyugati megfigyelők becsleiseiben magasabb arányszámok jelennek meg).

Az élet- és munkakörülmények legjobb esetben is viszontagságosak, legrosszabb esetben pedig – szó szerint – elviselhetetlenek voltak, és nemcsak a háború alatt, hanem egészen 1947-ig. A munkaképtelen hadifoglyok első csoportjainak repatriálása már 1945 eleje és 1946 között megkezdődött. Ennek ellenére még 1949 januárjában is mintegy 400 ezer német hadifogly maradt a szovjet táborokban. 1949–50-ben, miközben ennek a kontingensnek a legnagyobb részét repatriálták, a Kreml több ezer hadifoglyot elítéltetett. Ennek megfelelően 1950 tavaszára egy néhány száz fős csoportot leszámítva már csak elítélt hadifoglyok maradtak a Szovjetunió területén. Az ítélet nélkül hadifogságban tartott személyek közül a leghíresebb Paulus tábornok lehetett, aki a 6. német hadsereg parancsnokaként esett fogságba Sztálingrád alatt 1943-ban. Ő 1953-ban tért haza Németországba.

1941-től 1956-ig a szovjet hadbíró-ságok és az NKVD, valamint az MVD intézményei összesen mintegy 34 000 német hadifoglyot ítéltek el háborús bűnökért, politikai bűncselekményekért vagy e kettő különös keverékéért. Némileg bizonytalan hitelű becslesek szerint 600-700 hadifoglyot ítéltek halálra és végeztek ki. A bírósági eljárások többségét, mintegy 21 ezret csak 1949-ben folytatták le.

1949-ig az elítélt hadifoglyoknak Gulag-táborokban, köztük az úgynevezett speciális vagy Katorga táborokban és a „különösen veszélyes foglyok” számára kialakított börtönökben kellett letölteniük büntetésüket. Ezekben a különleges büntetőintézetekben még szigorúbb, azaz még embertelenebb biztonsági körülmények uralkodtak, ami mellett a hosszabb munkaidő, a kisebb fejadag és a rosszabb tisztasági feltételek tették még elviselhetlenebbé a fogságot. Az éghajlati viszonyok, a munkakörülmények és a Németországgal való kapcsolattartástól való teljes elzártság miatt a Gulag-táborokban a túlélés esélyei még bizony-

Hadifoglyok menetszlopa,
Kelet-Poroszország, 1945. május

talánabbak voltak, mint a Gupvi-rendszerben. Konkrét és megbízható adatok a Gulag hadifoglyainak munkavégzési hatékonyságára és halálozási arányszámaira vonatkozóan még nem állnak rendelkezésre.

Az 1949-ben és 1950-ben tömegesen elítélt hadifoglyok a Gupvi fennhatósága alatt maradtak. Ugyanebben az időszakban, 1950-ben a korábbi Gulag-foglyokat is átszállították a Gupvi táborába.

REPATRIÁLÁS

Az elítélt hadifoglyok egy részét 1953–54 folyamán – az első, Berija névéhez kötött desztalinizációs kísérlet részeként, illetve a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) uralmát támogatva – visszaengedték Németországba. Berija már 1953 áprilisában kezdeményezte a szovjet fogságban lévő külföldiekre vonatkozó politika általános újraértékelését, és engedélyezte 7000 német repatriálásának előkészítését, mivel „már nem jelentenek komoly fenyegetést országunk számára”. A keletnémet felkelést követően a bukott Berija ellenlábasai, elsősorban a külügyminiszter Vjacseszlav Molotov és a belügyminiszter Szergej Kruglov le akarták állítani az összes repatriációs tervet. Végül a Nyikita Hruscsov felívelő karrierjét támogató Georgij Malenkov

– ő volt ekkor az első az egyenlők között – talált egy kompromisszumos megoldást. 1953 októberében szabadon bocsátottak mintegy 5400 elítélt hadifoglyot. Hogy Kelet-Berlinben az NSZEP-rezsimnek az 1953. júniusi felkelés nyomán megrendült hatalmát helyreállítsák, a hivatalos kommunikációban a keletnémet vezetőknek, Walter Ulbrichtnak tulajdonították a szóban forgó kezdeményezést.

1953 decemberében egy második, 4800 főt számláló, elítélt hadifoglyokból és polgári személyekből álló kontingenst repatriáltak Németországba. A szovjet kormány a hátramaradt hadifoglyokat – és polgári személyeket – hivatalosan bűnözőknek tekintette, akik úgymond különösen súlyos béke- és emberiségellenes bűncselekményeket követtek el. Valójában repatriálásuk kizárólag a külpolitikai kapcsolatok alakulásától és a belpolitika desztalinizációjának aktuális helyzetétől függött.

A repatriáltak utolsó transzportja 1955–56 folyamán hagyta el a Szovjetunió területét, demonstrálandó Hruscsov posztisztálini külpolitikáját, a szovjet–nyugatnémet kapcsolatok jövőjének kedvező alakulását és a Gulag-rendszer lebontásának szándékát. Konrad Adenauer nyugatnémet kancellár moszkvai látogatására tekintettel és az NSZK-val létesítendő diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó szovjet

szándékok jegyében mintegy 4000 háborús bűnösnek minősített személyt kellett volna átadni a kelet- és nyugatnémet hatóságoknak, egyharmadukat pedig lakóhelyükre engedni. Végül 749 német hadifoglyot és polgári személyt őrizetbe vételre adtak át a német hatóságoknak, míg a többieket szabadon bocsátották.

Noha a repatriálás kérdéséről a szovjet kormányzat döntött, Hruscsov szájában Konrad Adenauer húzott politikai hasznot az utolsó hadifoglyok hazatéréséből. A kancellárt a „hadifoglyok atyjának” nevezték, és még húsz év múlva is Adenauer legfőbb eredményének tekintették a foglyok 1955-ben történt állítólagos kiszabadítását.

Az utolsó hazatérők hozzávetőleg egyharmada elítélt német polgári személy volt. 1944-től 1956-ig a szovjet bíróságok mintegy 35 ezer, jórészt a szovjet megszállási zónából, illetve az NDK-ból származó német civilt ítélték el. Nagyjából 4200 vádlottat halálra ítélték, és közülük 3000 főt ki is végeztek. A halálra ítélték aránya jóval magasabb volt, mint a hadifoglyok esetében. Ez a tény jól szemlélteti egyrészt a szovjet bíróságok jelentőségét a szovjet megszállási politika egészében, másrészt az elfoglalt Németországgal kapcsolatos sztálini politika könyörtelenségét.

1948-tól mintegy 7000, börtönbüntetésre ítélt polgári személyt deportáltak szovjet területen lévő Gulag-tábo-

rokba, ahol ugyanazok a körülmények várták őket, mint katonai szolgálatból fogságba került honfitársaikat. Ugyanakkor az elítélt hadifoglyokkal ellentétben a polgári fogvatartottaknak 1950 után is a táborokban kellett maradniuk. Bár 12 százalék körüli halálozási arányuk magasnak mondható, ez mégis a körülmények korlátozott javulását jelzi a szovjet táborok rendszerében 1947–48 óta. A polgári elítéltek repatriálása a Szovjetunióból ugyanazt az időrendi tendenciát mutatta, mint az elítélt hadifoglyoké. A civilek is két hullámban hagyták el a Szovjetuniót: 1953–54-ben és 1955–56-ban.

MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS ÉRTÉKELÉSEK

A kortársak, a szemtanúk és a történészek későbbi nemzedékei – csakúgy, mint a politikusok és az újságírók – egymástól eltérő megközelítésben látták és láttatták a történeteket. A német tapasztalatok és a szovjet politika megítéléséhez különféle értékelési szempontokat alakítottak ki, amelyek összetett és széttartó kontextusokba ágyazódtak.

Az egykori hadifoglyok és polgári személyek, akik életükből hosszú éveket kényszerültek szovjet táborokban tölteni, nem tudtak máshogy tekinteni ezekre az évekre, mint egyéni sorsuk egy katasztrófális fejezetére. Nyomtatásban megjelent és publikálatlan visszaemlékezéseikben egyéni szenvedésükre összpontosítottak, amelyben gyakran nem láttak mást, mint a szovjet – vagy sztálini – bosszú és visszavágás megnyilatkozását, melynek minden célpontja volt, ami csak német.

Más – bár kétségkívül a fogság túlélőinek csekély kisebbségétől származó – beszámolók azonban ettől eltérő szempontokat fogalmaztak meg. Már 1947-ben a német drámaíró Wolfgang Borchert *Draußen vor der Tür* (*Az ajtón kívülről*) című közismert darabjának Beckmann nevű hőse beismeri: „Parancsára, ezredes úr. Besurrantunk valahová. Sztálingrádba, ezredes úr. Csak balul ütött ki a dolog, elkaptak bennünket. A főnökünk civilbe öltözött és kaviáron élt.” Nyilvánvaló, hogy Borchert másképp ítélte meg a fogságért viselt felelősség kérdését. Ő Hitler agresszív megsemmisítő háborújában látta a német fogság legfőbb okát. Emellett rámutatott a szovjet fogság két, számára fontos – úgymond nem

szovjet – vonatkozására is: a németek egymás közti szolidaritásának – vagy a szolidaritás hiányának –, illetve a német tiszték emberi és szakmai kvalitásainak a túlélés és a hazatérés esélyeinek jelentős növelésében vagy csökkentésében játszott szerepére.

Ugyanebben az időben Németországon kívül jellemzően egészen másként ítélték meg a történeteket. A két amerikai értelmiségi, a későbbi Nobel-díjas író, John Steinbeck és a hadifotográfus, Robert Capa útleírása sokkal távolságtartóbb megközelítésmódot szemléltet. 1947 nyarán Steinbeck és Capa a Szovjetunióban tett utazásuk során több helyen is felfigyeltek német hadifoglyokra. Nagyon józan stílusban írták le a látottakat: „*Igaz, rengeteg, munkára fogott német hadifoglyot láttunk, de nem éreztük igazságtalannak, hogy a német hadsereg okozta pusztítást, a romokat velük takarítatják el. És nem vettük észre, hogy túl sokat dolgoztatnák vagy éheztenék a foglyokat. De persze semmiféle adat nem állt a rendelkezésünkre.*”

Ugyancsak 1947-ben egy másik, később szintén irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett író is találkozott német foglyokkal – fogolytársukként. A szovjet állampolgár Alekszandr Szolzsenyicint azért tartóztatták le és ítélték el, mert magánbeszélgetésekben bírálta Sztálint. Később, *A GULAG szigetvilág* című nagy ívű opusában Szolzsenyicin a sztálinizmus általános elemzésének keretében értelmezte a német foglyok sorsát. Szolzsenyicin megítélése szerint a Gulag a sztálini uralom és rendszer büszkesége és meghatározó összetevője volt. Ennek megfelelően a német elítéltek csoportja mindössze egy volt a nagyszámú, egymással behelyettesíthető csoportok között az elnyomó-kizsákmányoló apparátus áldozatainak nagy egészében, ahol nemzetiségre, állampolgárságra vagy a letartóztatás okára vonatkozó megfontolások immár semmiféle szerepet nem játszottak.

Akkor hogyan is értelmezendő a németek szovjet táborokbeli fogva tartásának jelensége? Bosszú, egyfajta erkölcsi igazságtétel, munkával való jóvátétel vagy gátlástalan kizsákmányolás? A hatalmas számokban, a katasztrófális életkörülményekből adódó óriási emberveszteségben és az igazságszolgáltatás politikai célú kihasználásában megnyilatkozó féktelenség nyilvánvalóan felveti a kérdést: lehetséges, hogy a szovjet politika tényleg nem

volt más, mint bosszú és megtorlás? Ezzel szemben áll a moszkvai értelmezés, amely szerint a Kreml döntései a jóvátétel, a repatriálások, a háborús és más bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása terén összhangban voltak a szövetségesek közötti szerződésekkel és megállapodásokkal. Ezen túlmenően a szovjet álláspont szerint a foglyokkal szembeni bánásmód mindenben megfelelt a nemzetközi jog előírásainak, melyeket a szovjet jogi eljárások lefolytatása és az utasítások kiadása során tiszteletben tartottak.

A szovjet megítélést több tény látszott alátámasztani. Valóban, az 1943-as moszkvai nyilatkozatban és a Németországban felállított Szövetséges Ellenőrző Tanács bizonyos direktíváiban testet öltött a szövetségeseknek a háborús bűnökkel kapcsolatos büntetőeljárásokra és a megszálló erők biztonságát garantáló intézkedésekre vonatkozó megállapodása. A jóvátételi munkavégzés tekintetében a szovjet vezetés egyaránt hivatkozhatott a jaltai nyilatkozat vonatkozó szakaszaira és a Szövetséges Ellenőrző Tanács direktíváira. Végül pedig az 1947. márciusi moszkvai külügyminiszteri konferencián a győztes hatalmak 1948. decemberét fogadták el a repatriálás határidejeként. A hadifoglyok hatalmas tömege és a háború okozta nehézségek azonban a szovjet álláspont szerint magyarázatul szolgáltak a késedelmes végrehajtásra. Tény, hogy a szovjet belső utasítások, beleértve a külföldi hadifoglyok elkülönített kezelésére vonatkozó szabályokat, nem tartalmaztak a németekkel szembeni diszkriminációt, a Gulagon a német foglyok az általános, a nem német elítéltekre is vonatkozó szabályoknak megfelelő bánásmódban részesültek.

Ugyanakkor a szovjet értelmezésnek megvoltak a gyenge pontjai. Általánosságban is elmondható, hogy a szovjet vezetés sohasem habozott saját előírásait is figyelmen kívül hagyni, ha a politikai vagy ideológiai megfontolások alapján ez szükségesnek mutatkozott. 1940-ben a lengyel hadifoglyok lemészárlása Katynban a maga véres valóságában demonstrálta a törvényesség és a vélelmezett politikai-ideológiai szükségszerűség egymáshoz való viszonyát az értékek szovjet hierarchiájában.

A német hadifoglyok nem jutottak a lengyelek sorsára, mindazonáltal a németek vonatkozásában követett szovjet politika áthágta a saját maga

által felállított szabályokat is. Egyes területeken a hivatalos deklarációkat és utasításokat a helyi szovjet hatóságok egyszerűen figyelmen kívül hagyták a szervezés vagy az ellátás hiányossága miatt – vagy azért, mert időközben az eredetivel ellentétes értelmű direktívák érkeztek Moszkvából, például a családtagokkal folytatott levelezésről vagy a bérek kifizetéséről.

Mindezen túl az elítéltek mellett több tízezer, ítélettel nem sújtott hadifogoly is a Gulag által felügyelt táborokban kellett dolgoznia. Ráadásul a szovjet vezetés intézkedései nyomán már 1947-ben elmosódtak az egyes tábortípusok közti határvonalak, amikor a kelet-németországi különleges légerekből több ezer német internáltat a Szovjetunióba szállítottak, hogy velük pótolják a hadifoglyokat és más polgári személyeket, akik már nem voltak munkára foghatók. Mellesleg ennek a kontingensnek az egészségi állapota sem tette lehetővé, hogy széles körben kényszermunkára fogják a Szovjetunióban.

JÓVÁTÉTEL MUNKÁVAL

A súlyos munkaerőhiány kétségkívül fontos motívuma volt a németekkel kapcsolatos szovjet politikának. A második világháború példátlan mértékű pusztítást vitt végbe a Szovjetunióban. A Szovjetunió két ötéves tervnyi jövedelmet veszített el a német támadás és megszállás következtében, s emberéletekben is felfoghatatlan veszteségeket szenvedett. A német hadifoglyok, internáltak és elítéltek munkaerőjének hasznosítása legalább részleges megoldást ígért Sztálin gazdasági problémáira. A hadi helyzet alakulásának következtében ennek a politikának a megvalósítására 1943-tól kerülhetett sor.

Az egyszerű költség-haszon elemzés végeredménye általános veszteséget mutat, mivel az élelmezés, az elszállásolás, a szállítás, az őrzés és járőrözés, valamint a táborok vezetésének költségei meghaladták az elvégzett munkából származó bevételt. Jellemző példa, hogy a hadifoglyok által megtermelt állami bevétel egyedül 1949-ben fedezte a megfelelő kiadások összegét.

Mindent összevetve a német hadifoglyok alkalmazása a Szovjetunió számára 2,1 milliárd rubelnyi pénzügyi veszteséget eredményezett. A mintegy 50 milliárdnyira becsült termelési érték

az 1945 és 1949 közötti időszak nemzeti jövedelmének 4–7 százalékát tette ki. A német elítéltek és a Reichsdeutsche deportáltak vonatkozásában nem állnak rendelkezésre adatok, de nincs okunk feltételezni, hogy esetükben az egyenleg kedvezőbb képet mutatna.

A szovjet vezetés alapvetően más fajta számításokkal dolgozott. Számukra az elsődleges szempont a Szovjetunió számtalan iparvállalatánál, illetve a háborús és háború utáni gazdaság létfontosságú területein jelentkező súlyos munkaerőhiány volt. Egyes bányavállalatoknál, a gépgyártás, a nehézipar, a közlekedés több üzemében, valamint a vasút- és közútépítési projekteknél a szükséges munkaerő felét a német hadifoglyok biztosították, de nélkülözhetetlen volt a német polgári munkaerő is. A szovjet vállalatok és az ezeket irányító minisztériumok egy szerint megküzdöttek minden egyes munkaképesnek minősített németért.

A szovjet funkcionáriusok minden szinten újra meg újra megvitatták, miként lehet a leghatékonyabban összeegyeztetni a szovjet gazdaság szükségleteit a foglyok túlélésének, utóbb pedig felépülésének igényével. A moszkvai vezetést komolyan aggasztotta, hogy a foglyok egyszerűen „nem fogják túlélni itt-tartózkodásuk rendkívül hosszú idejét” – azaz a táborokban töltött négy-öt évet. A problémára gyakorlatias lépésekkel reagáltak: 1945 augusztusától kezdve a „munkaképességüket teljes egészében vagy időlegesen elvesztett” fogvatartottak számát csökkentendő a krónikus betegeket és a kritikus állapotba kerülteket egymás után repatriálták. A Németországba 1947–1948-ig visszatelepített polgári Reichsdeutsche deportáltak és legalább egymillió hadifogoly túlnyomó többségét kimerült, lerongyolódott állapotban bocsátották el. Közülük több ezren a hazaút során meg is haltak. Ezután a szovjet táborok munkaképes népsége kielégítő szinten stabilizálódott.

Ugyanakkor az elgyötört hazatérők megdöbbentő látványa kétségtelenül tovább erősítette a Németországban amúgy is meglévő szovjetellenes érzelmet. Kelet-Németországban mindez aláaknáztta az új szocialista rezsim arra irányuló törekvéseit, hogy a Szovjetuniót a jövő Németországának igaz, megbízható barátjaként állítsa be. Ebben az összefüggésben kell értelmezni, hogy a szovjet hatóságok rendre figyelmen kívül hagyták a keletnémetek kéréseit, hogy jelentős számban bocsás-

sanak szabadon egészséges foglyokat is. Csak 1948 végén jutott a szovjet vezetés arra a következtetésre, hogy a hazai gazdaság helyzete immár lehetővé teszi a hadifoglyok felváltását megfelelő mennyiségű szovjet munkaerővel. A minisztériumok azonban még ekkor is a végsőkig alkudoztak, hogy „saját” foglyaik végső elbocsátásának határidejét a lehető legkésőbbi időpontra kitolják.

Ilyenformán a repatriálás határidejének szovjet részről történő egyoldalú és a nyilvános bejelentéseknek ellentmondó kitolása 1948–49-ben nem annyira a szervezés nehézségeivel, mint a hidegháborús időszak gazdasági megfontolásaival magyarázható. Nyilvánvaló, hogy ha a szükség úgy hozta, a szovjet politika szándékosan figyelmen kívül hagyta a szövetségesekkel kötött megállapodásokat. Lényegében ugyanez mondható el a németek által elkövetett háborús, náci és politikai bűncselekményeket érintő bünvádi eljárásokról is. A szövetséges alapelvek eltorzítva jelentek meg a szovjet hozzáállásban és gyakorlatban, ami Németországgal kapcsolatosan egyre inkább a Szovjetunió hidegháborús és megszállási politikáját szolgálta.

A HÁBORÚS, NÁCI ÉS POLITIKAI BŰNCSELEKMÉNYEK KEZELÉSE

A németek által elkövetett példátlan háborús és náci bűnök súlyától függetlenül a hadifoglyokkal szemben lefolytatott bünvádi eljárásokat kezdettől fogva a bűncselekményekhez nem kapcsolódó politikai és ideológiai megfontolások vezérelték. Sztálinnak a német háborús ellenséggel – és annak bűneivel – kapcsolatos nézetei szerkesztésen illeszkedtek a külföldi kapitalista-imperialista és szocializmusellenes erőkről, valamint a Szovjetunió belső működő „ötödik hadoszlopról” alkotott nagyobb képbe.

A jogi és politikai megközelítések összekapcsolása 1949-ben érte el intenzitásának tetőfokát. Sztálin a volt Wehrmacht-katonák és tisztjeik kontingensében a Nyugat szovjetellenes katonai erőinek lehetséges utánpótlását látta. Félelmei – amelyekkel a szerte elkerülhetetlen német újrafegyverkezést mint a Szovjetunió bekerítésére irányuló amerikai törekvések részét és az ő szocialista állama ellen irányuló szubverziót szemlélte – a

Német hadifoglyok,
Brandenburg, 1945

német hadifoglyokkal szemben tömegesen lefolytatott titkos perekben öltöttek leginkább testet. Mindenekelőtt 3600 tisztet, táborno­kot és törzstisz­tet ítéltek el és tartottak vissza a Szovjetunióban, mivel „repatriálásuk esetén felhasználhatók lennének egy új – az angolszász megszálló erők által fel­állítandó – német hadsereg és katonai hírszerzés parancsnoki állományának kialakításánál”. A háborús bűnöket illető vádpontok immár csak dekoratív célokat szolgáltak. Az olyan egykori náci szervezetek tagjait, mint az SA vagy az SS, már tagságukért elítélték. A bíróságok ítéletek tucatjait szállították naponta.

Ezzel egy időben a szovjet igazságszolgáltatás a német hadifoglyok politikai átnevelésében is minden korábbinál nagyobb szerepet kapott. Ezekhez a tárgyalásokhoz a mintát a szovjet rendszer vélt vagy valós politikai ellenségeinek a fogva tartás ideje alatt is folytatott operatív zaklatása és politikai perek útján történő elnyomása szolgáltatta. Általában elmondható, hogy a hadifoglyok szovjet táborbeli magatartását az egyes foglyok antifasiszta vagy fasiszta beállítottsága bizonyítékának tekintették. Az élelmiszer-

vagy tűzifalopást a szocialista tulajdon eltulajdonításaként torolták meg, és a munkahelyi normák hiányos teljesítését többnyire mint szándékos ellenforradalmi szabotázsakciót ítélték meg. A tábori körülményeket vagy a politikai átnevelést érintő nyílt bírálatokat pedig veszedelmes fasiszta eszmék megnyilvánulásának tekintették.

1948 novemberében Kruglov belügyminiszter arra figyelmeztette a táborok vezetését, hogy „fasisztabarát elemek”, „szovjetellenes agitációs és más szélsőséges célokra” igyekeznek majd kihasználni a hadifoglyok körében tapasztalható, a repatriálás elmaradása miatti általános elégedetlenséget. Egy hónappal később Kruglov megismételte a figyelemfelkeltő felhívást, s a csekisták feladatkörét kibővítette a „fasisztabarát és reakciós foglyok” leleplezésével, akik „sztrájkra és engedetlenségre bujtogatnak”, és akik „hazug, szovjetellenes rágalmakat terjesztenek provokatív céllal”. Az ilyen foglyokat le kellett tartóztatni és szovjet katonai bíróság elé kellett állítani. A politikai üldöztetés az 1949–50-ben lezajló tömeges bírósági tárgyalásokban érte el tetőpontját.

A háborús és náci büntettekért elítélt polgári foglyok száma lényegesen alacsonyabb volt. Figyelembe véve az archív statisztikákban tátongó jelentős hézagokat (kiváltképp 1945–1946 vonatkozásában), mintegy 5400 ilyen tár-

gyalás számolható össze. Mivel Kelet-Németországot a szovjet birodalom új, integráns részének tekintették, itt Sztálin bíróságai inkább az úgynevezett „szocialistaellenes elemeket”, azaz az ellenzékieket vonták felelősségre, mint a háborús és náci bűnök elkövetőit. A német polgári személyek esetében hozott ítéletek hozzávetőleg 70 százaléka a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. cikkelye alapján államellenes bűncselekménynek minősített ügyben született, s a büntetések körülbelül 30 százalékát az úgynevezett nyugati szovjetellenes imperialisták és ezek hírszerzői megbízásából végzett kémkedés vádjá alapján szabták ki.

Egy kétségkívül meglehetősen szélsőséges eset rávilágíthat a szovjet igazságszolgáltatás prioritásaira Kelet-Németországban. Az 1950-es évek elején a Waffen-SS egy volt – és a keletnémet rendőrség akkori – tagja ismételtelen és nagy részletességgel ecsetelte a Szovjetunió iránti megvetését, és gyalázta a szovjet vezetést. Sztálin és Marx Kelet-Németországban könnyen beszerezhető képeit használta céltábla gyanánt, amikor saját légpuskájával célba lőtt. Mi több, baráti társaságban az általa elkövetett háborús bűncselekményekkel hengegett: elbeszélése szerint tizen­négy szovjet hadifogollyal végzett a fronton. A szovjet hadbíró­ság halálra ítélte a férfit, ám nem a hadifoglyok feltételezett meggyilkolásáért. Épp ellenkezőleg: a szovjet ügyészek és bírák még csak jellekes érdeklődést sem mutattak a kérdést iránt. Ehelyett a rendőrt a légpuskás lögyakorlatok, valamint a Sztálin, Moszkva és a Szovjetunió elleni gyalázkodás tényével bizonyított, állítólagos „ellenforradalmi agitációs” és „terrorista” szándékainak vádjá alapján ítélték el és végezték ki.

A sachsenhauseni koncentrációs tábor parancsnoka és törzstisztjei ügyében 1947-ben lefolytatott híres per során sem érték be annyival, hogy nyilvánosan demonstrálják a náci bűnök elkövetőinek megbüntetésére irányuló szovjet eltökéltséget, hanem még ezt az ügyet is politikai-ideológiai értelmezésekkel terhelték. A szovjet álláspont szerint a per rávilágított a Nyugatnak a fasiszmus és a kapitalizmus mélyebb összefüggései iránti tudatlanságára, ami bizonyítékul szolgált arra, hogy a szovjetek „jobban”, jogszerűbben, tisztességesebben és következetesebben kezelik a múlt német – kapitalista-fasiszta – bűneit. ♦

Fordította: Farkas Ákos

A szerző levéltáros, történész, egyetemi oktató, Helmut Schmidt Universitát, Hamburg

LENGYEL CIVILEK ÉS A HONI HADSEREG KATONÁI AZ NKVD-MVD SZOVJET TÁBORAIBAN

Becsült adatok szerint az 1944 januárja és a negyvenes évek vége között zajló megtorló perek kb. 80-95 ezer lengyel személyt érintettek. A letartóztatások, internálások, bebörtönzések, a tömeges elszállítások a magukat a meghódított lengyel területeken ténylegesen „házigazdának” érző szovjet hatalmi szervek határozatai alapján történtek. Sok-sok lengyel számára megkezdődött a megszállás második szakasza: a szovjet megszállás. A megtorlás áldozatai hadifogolytáborokba, internálótáborokba vagy speciális büntetőtáborokba kerültek.

A második világháború alatt a Lengyel Földalatti Állam hadserege, a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) elszánt küzdelmet folytatott a német megszállókkal. A szövetségesek győzelmei egyre közelebb hozták a Harmadik Birodalom bukását, egyúttal Lengyelország felszabadulását a hitleri rabiga alól. A Vörös Hadsereg gyors ütemben tartott nyugat felé, ennek hatására 1943 novemberében kezdetét vette a Honi Hadsereg által előkészített, „Burza” (Vihar) fedőnevet viselő akció. A lengyel függetlenségi földalatti mozgalom fegyveres harcot kezdeményezett a németek hátában, s az egyes körzetek, városok önálló felszabadítását tűzte ki célul. A Honi Hadsereg vezető testületei és az addig konspirációban tevékenykedő polgári szervezetek képviselői a nyilvánosság elé lépésükkel azt kívánták hangsúlyozni, hogy ők az adott terület gazdái a közeledő Vörös Hadsereggel szemben.

A HONI HADSEREG LIKVIDÁLÁSA

Amikor 1944 második felében a Vörös Hadsereg egységei Vilno közelébe jutottak, a Honi Hadsereg csapatai a

„Burza” akció keretében megkezdtek az „Ostra Brama” hadműveletet, s kísérletet tettek arra, hogy önállóan foglalják el Vlnót. A hadművelet azonban nem járt sikerrel, s miután annak részletei nyilvánosságra kerültek, megindult a függetlenségért küzdő lengyel alakulatok likvidálása. A szovjet jelentések szerint 1944. július 20-ig a Honi Hadsereg több mint 6000 katonáját fegyverezték le. A szovjet fél eleinte tárgyalásokat folytatott a Honi Hadsereg vezetésével lengyel egységek kialakításáról, amelyek a németek ellen harcoltak volna, de hamarosan elrendelték a lengyel csapatok teljes körű lefegyverzését.

Hasonló eljárásra került sor Lvov körzetében is. Miután a szovjet csapatok a Honi Hadsereg hathatós támogatásával július 27-én elfoglalták Lvovot, megkezdődött a lengyel tisztek és soroskatonák letartóztatása. A Honi Hadsereg osztagai 1944. július közepén Lublin körzetében is számos települést szabadítottak fel, ezek közül többet a Vörös Hadsereg I. Belorusz frontjának osztagaival együttműködve. De néhány napos tárgyalásokat követően itt is megkezdődött a konspirációban részt vevő lengyel civilek és katonák letartóztatása.

A megtorlásból nem maradt ki a politikai vagy katonai tevékenységet nem folytató polgári lakosság sem. Tömegesen tartóztatták le a tanárokat, orvosokat, vasutasokat, papokat. Csak a „Lublina Lengyelország” területén 1944. október és 1945. január között 13 142 főt tartóztattak le, köztük – a szovjet fél szerint – a Honi Hadsereg 9010 katonáját. A megtorlás hullámai átterjedtek a teljes Białystoki vajdaságra. 1944. november 1–8. között a SZMERS (Különleges Módszerű Kémelhárítás, azaz a katonai titkosszolgálat) és az NKVD (Belügyi Népbiztosság) egységei 1200 főt tartóztattak le, ezek részben a Honi Hadsereg katonái, részben más szervezetek tagjai voltak. Hasonló sorsra jutott 1944 augusztusában és szeptemberében a Honi Hadsereg Varsó körzetében működő osztagainak egy része, továbbá azok az egységek, amelyek a varsói felkelés számára kívántak segítséget nyújtani, például a polesiei körzeti Honi Hadsereg 30. gyalogsági hadosztálya.

A szovjetekkel együttműködő Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (PKWN) legalizálta a megtorlást, ugyanis 1944. július 26-án aláírt egy szerződést, mely szerint egyetért azzal, hogy a szovjet igazságszolgáltatás a hadműveletek sávjában kiterjedjen a lengyel polgári lakosságra. E terület nagyságát a szerződés akkor nem határozta meg. A közrendért és a biztonságért a frontok parancsnoksága és az NKVD felelt. Mindez gyakorlatilag korlátlan lehetőséget biztosított a szovjet fél számára a megtorlás, a letartóztatások terén.

A Szovjet Állami Védelmi Bizottság 1945. február 20-án kelt, 7558. számú határozata szerint a katonai feladatok mellett a parancsnokoknak még községi szinten is voltak kifejezetten politikai kötelezettségeik. Területi hatóságként csakis a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság által kinevezett hatóságot ismerhették el, és ha ilyen nem volt, „ideiglenes sztaosztát vagy vajdát kellett kinevezni a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság hívei közül”. A parancsnokoknak jogukban állt a közrend helyreállítása társadalmi zavargások esetén, amelyek veszélyeztették a PKWN alá tartozó hatalmi szervek normális munkáját. 1944. július 31-én Sztálin kiadta a Honi Hadsereg „német kémeket tartalmazó” (sic!) alakulatainak lefegyverzésére és megsemmisítésére vonatkozó parancsát. Ennek alapján a tiszteket internálni kellett, a tiszthelyetteseket és a sorka-

tonákat pedig az I. Lengyel Hadsereg tartalékos zászlóaljába kellett irányítani. Miután ezekből az alakulatokból sokan dezertáltak, megkezdődött a Honi Hadsereg katonáinak bebörtönzése az UB (Urząd Bezpieczeństwa – lengyel kommunista állambiztonsági szervezet), illetve az NKVD táboraiban, többek között a Lubartów melletti Skrobówban, Sokołów Podlaskiban, Lublinban, Rembertówban, Majdanekben és Krzeszlinben.

Az, hogy a Szovjetunió miképpen sértette meg a nemzetközi jogot és az állami szuverenitás alapelveit, jól példázza, ahogy 1945 márciusában a Varsóhoz közeli Pruszkówban letartóztatták a Lengyel Földalatti Állam vezetőit. 1945. június 18–21. között Moszkvában a nyugati szövetségesek passzív magatartása mellett lezajlott a „tizenhatok” pere. A legális lengyel vezetés ellen irányuló koncepciók perben az a vád is elhangzott, hogy a Honi Hadsereg együttműködött a németekkel. Többek között elítélték a Honi Hadsereg utolsó parancsnokát, Leopold Okulicki tábornokot és Stanisław Jankowskit, a londoni lengyel emigráns kormány hazai képviselőjének miniszterelnök-helyettesét.

A MEGTORLÁS ÁLDOZATAI

A Honi Hadsereg vezetőivel és a kormány képviselőivel szembeni megtorlásnak az volt a célja, hogy gyengítse a londoni kormány alá tartozó lengyel földalatti mozgalmat, illetve megsem-

KALUGA ÉS A VÖRÖS HADSEREG MUNKAZÁSZLÓALJAI

A közrendű lengyel partizánok többségét az „Ostra Brama” hadműveletet követően lefegyverezték, s 1944 júliusának végén Vlnó mellől a Moszkvától délnyugatra található Kalugába szállították. 1944. augusztus 5-én érkeztek oda. Szovjet állampolgároknak tekintették őket, és a közel 5000 lengyelből megszervezték a Vörös Hadsereg 31. számú tartalékos gyalogsági hadosztályának 361. gyalogsági ezredét. A rajparancsnokokon kívül az összes tiszt orosz volt, ők szervezték meg a kiképzést. A lengyelek megtagadták a szovjet katonai eskü letételét, ezért 1944. szeptembere és decembere között Moszkvától délkeletre, az erdőbe küldték őket (korobovi körzet). Négy munkazászlóaljra osztották őket, ezeket szovjet parancsnokok irányították. Nehéz téli körülmények között végezték a favágást és a rönkök elszállítását. A Moszkva környéki erdőben való munkavégzés idején számos szökési kísérlet történt. Ezek döntő része kudarcba fulladt, bár többeknek sikerült eljutniuk Vlnóba, majd Lengyelországba. A szökött személyeket a Vörös Hadsereg dezertőreinek tekintették, és állampolgári jogaitól megfosztva 6-10 év javító munkatáborra ítélték őket. A táborból való elbocsátások 1945 decemberében kezdődtek meg.

misítse a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal szemben álló politikai szervezeteket. A PKWN amellett, hogy rendelkezett saját belbiztonsági szervekkel (UB) és Állampolgári Rendőrséggel, teljes mértékben élvezte a SZMERS, az NKVD és a Vörös Hadsereg „segítségét”. A lengyel civilek és a Honi Hadsereg katonáinak letartóztatása változó intenzitással 1945 közepéig tartott, így például 1945 márciusában letartóztatták a Honi Hadsereg lódzi körzetének tisztjeit, élükön Michał Stempkowski ezredessel.

A megtorlás áldozatait hozzávetőlegesen öt csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba a független földalatti állam katonái tartoztak. Ők hadifogolytáborokba és internálótáborokba kerültek. A sorkatonákat és tiszthelyetteseket elsősorban a 270. számú borovici és a 41. számú osztaskovi táborba vitték. A parancsnoki gárdát és a kormányképviselő munkatársait a 178. számú rjazanyi táborba szállították. A második csoportba olyan polgári személyek tartoztak, akikkel szemben mindössze gyanakodtak rá, hogy lengyel „összeesküvésben” vettek részt. Őket ellenőrző-szűrő táborokba irányították, többek között Donbaszba, Sztalinogorszkba és Saturba. Ebbe a csoportba tartoztak azok a felső-sziléziai német származású személyek is, akik esetében felmerült a náci Németországgal való együttműködés gyanúja.

A harmadik csoportba azok sorolhatók, akiket a szovjet állammal szemben elkövetett bűncselekménnyel vádoltak. Többségüket elítélték a fronton mű-

kődő katonai bíróságok vagy az NKVD Különleges Testülete (Oszoboje Szovescsanyije – OSO), majd Gulag javító munkatáborokba (iszpravityelno-trudovih lagerej) szállították őket. A negyedik csoportot azok alkotják, akiket törvénytelenül, kényszerítő erővel soroztak be a Vörös Hadseregbe elsősorban azokról a keleti lengyel területekről, melyeket a Szovjetunió annektált. Ezt példázza a Honi Hadsereg katonáinak sorsa, akiket az „Ostra Brama” hadműveletet követően lefegyvereztek és Kalugába szállították, majd később a Vörös Hadsereg munkaszászólaljaiba irányították őket. Az ötödik csoportba olyan letartóztatott lengyel polgárok sorolhatók – többek között a mazuri és kaszubi vidék lakói, továbbá felső-sziléziai németek –, akik munkaszászólaljakba kerültek.

HADIFOGOLY- ÉS INTERNÁLÓTÁBOROK

A letartóztatott és lakóhelyükről elszállított lengyel nemzetiségűeket és lengyel állampolgárokat a több tucat ellenőrző-szűrő tábor valamelyikébe irányították. Ennek nagy valószínűséggel az a magyarázata, hogy a szovjet iparban hatalmas igény volt az ingyenmunkásokra. 1945. februárban, márciusban és májusban több mint 4500 főt vittek Vilnóból Sztalinogorszka és Donbászba,

valamint 2200 főt a Szaratov közelében lévő Jelszankába. Áprilisban 400 fő került a kalinyini táborba (ma Tver). Ősszesen több mint 7400 főt internáltak. 1945. február elején további 2000-2500 fogoly került Lvovból a donyecki szénmedencében lévő Krasznodonba. 1945-46 között – már a „Jalta utáni” Lengyelországból – számos más táborba (Lubierca, Harkov, Kizsel, Tula, Moszkva, Kolomna, Orehovo-Zujevo) is kerültek lengyelek.

A kutatások jelenlegi stádiumában nem lehet pontosan megállapítani, hogy ezekben a táborokban hány lengyel nemzetiségű és lengyel állampolgárságú személy volt. A hozzáférhető archív adatokból tudjuk, hogy az 1945. június 17-i állapotnak megfelelően az NKVD táboraiiban és börtöneiben tartózkodó 25 047 lengyel állampolgár közül 9185 fő (36,7%) tartózkodott az ellenőrző-szűrő táborokban. Ehhez a számhoz hozzá kell még adni a II. Lengyel Köztársaság Keleti Területeinek lakosait (a vilnaiakat és lvoviakat, akiket szovjet állampolgároknak tekintettek). Összességében csak 1945. első hónapjaiban több mint 18 000 lengyelről és lengyel állampolgárról beszélhetünk.

BOROVICA

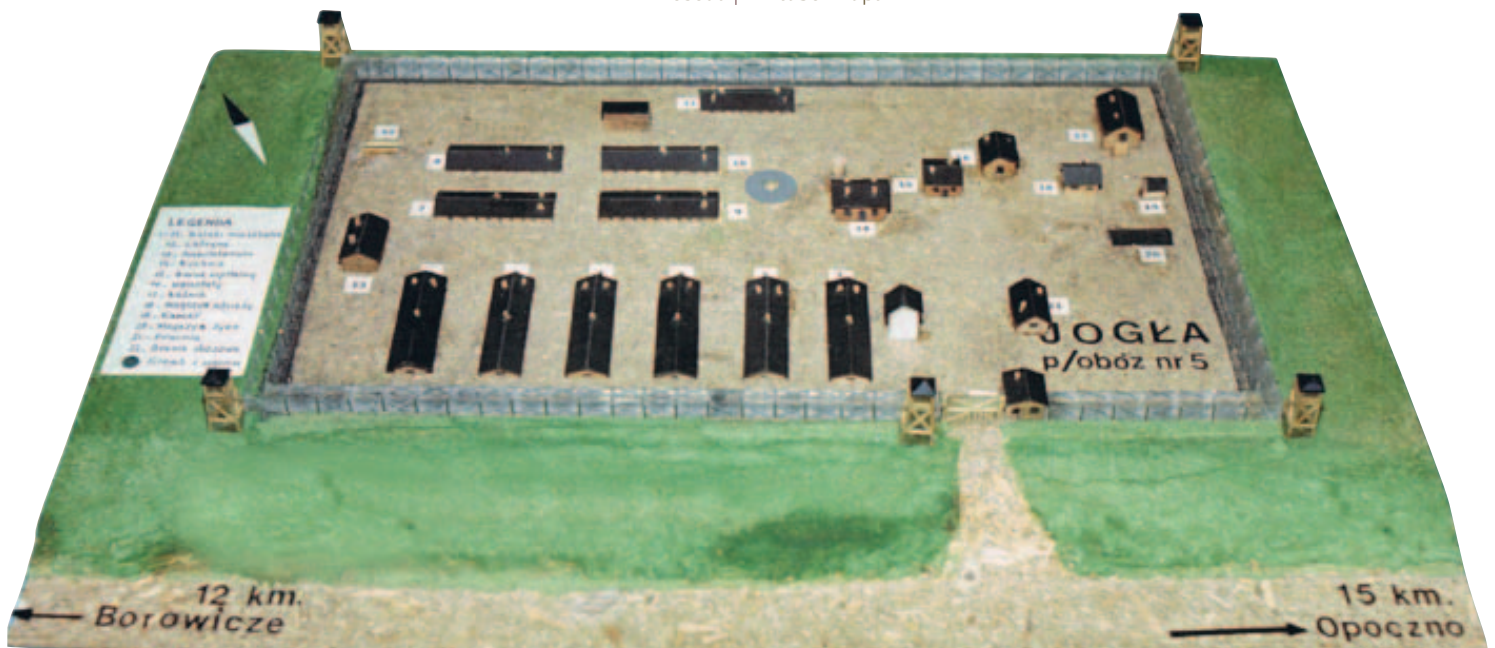
A Honi Hadsereg katonáinak egyik legnagyobb létszámú csoportját a novogorodi körzetben található Borovica kör-

nyékén működő, 270. számú tábor-komplexumba szállították, amely közvetlenül az NKVD vezetőségének hadifoglyokkal és internáltakkal foglalkozó csoportja (Gupvi) alá tartozott. A letartóztatott lengyelek többsége a Honi Hadsereg vagy a parasztzászlóaljok sorkatonája volt, illetve olyan személy, akivel szemben felmerült a gyanú, hogy valamilyen konspiratív szervezethez tartozik. Az elszállításuk 1944. november 13-án kezdődött meg. Több szállítmány keretében összesen 4893 embert vittek el Sokołow Podlaski környékéről. 1944 és 1949 között Borovicában 5795 lengyel volt. A Honi Hadsereg internált katonáinak szabadon bocsátása 1946 januárjában kezdődött meg. Ekkor 3464 fő térhetett haza. Az ott maradt 810 lengyelt (köztük egy gyereket, aki 1945-ben született!) 1946. július 5-én továbbküldték az 531. számú fogolytáborba, melynek központja az Urálban, a Szverdlovszk (ma: Jekatyerinburg) közelében található Verhnyaja Pismában volt.

A borovicai táborba kerültek a Honi Hadsereg egykori katonái közül azok is, akik más táborokban engedetlenséget mutattak. 1947. június 1-jén Kutajsziból 467 főt szállítottak ide, mivel lázadást szítottak a táborban. 1947. július 11-én a Rjazamy mellett található 454. számú fogolytáborból 421 főből álló csoport érkezett Borovicába. A rja-

JELMAGYARÁZAT

1-11. lakóbarakkok | 12. latrina | 13. elsősegély | 14. konyha | 15. kórházi barakk
16. műhelyek | 17. fürdőbarakk | 18. ruházati raktár | 19. fogda | 20. ételraktár
21. mosoda | 22. tábori kapu

zanyi lengyelek 1947 júliusában éhség-sztrájkot tartottak, mivel már évek óta a táborban raboskodtak, nem levelezhettek, és tiltakozni kívántak a kihallgatások során alkalmazott módszerekkel szemben is. A Honi Hadsereg katonáinak többsége 1947 októberében a 284. számú breszti repatriációs táboron keresztül jutott vissza Lengyelországba. A vilnáiak szabadon engedése csak 1948–49-ben került sor.

OSZTASKOV

Ennek a tábornak már volt „lengyel történelme”, mivel a Sztolbnij-szigeten (Seliger-tó) található kolostor épületeiben, Osztaskov városától 10 kilométerre helyezték el azokat a lengyel foglyokat, akik 1939. szeptember 17. után estek fogságba. Többek között a határőrségtől, a csendőrségtől, a rendőrségtől és a börtönőrségtől kerültek ide emberek. 1940. április–május folyamán szinte mindegyiküket kivégezték a kalinyini NKVD-parancsnokság börtönének területén. 1944 novemberében és decemberében három menetben szállítottak 2905 lengyelt – köztük majdnem 400 nőt és több tucat gyermeket – a bialystoki börtönből Osztaskovba. A nőket a kórház, a fürdő és a mosoda mellett mindenféle nehéz munkáknál (tőzeg le- és felrakódása, fatönkök eltávolítása az erdőben) alkalmazták. A munka során a rabok semmiféle védőruhát, cipőt nem kaptak. A foglyok szabadon bocsátása 1947. második felében kezdődött meg, többségük 1947 októberében tért vissza Lengyelországba.

RJAZANY

A rjazanyi tábor komplexum a város szélén terült el. A lengyelek a Gyagilevo vasútállomás közelében lévő, 1. számú altáborba kerültek. 1946-ban a 178-as számjelű táborból hét altábort különítettek el, és ezekből létrehozták a 454. számú új fogolytábort. 1944–1947 között összesen 2672 lengyel nemzetiségű és lengyel állampolgár tartózkodott a táborban. Jó néhányan a Honi Hadsereg főparancsnokai közül, több tábornok, több tucat tiszt és ezredes, alezredes, őrnagy és több száz tiszt a frontvonalból. Külön csoportot alkottak az Emigráns Kormány Hazai Képviselőtények, a Lengyel Földalatti Állam polgári intézményeinek munkatársai.

A rjazanyi táborban uralkodó körülmények jelentősen különböztek a többi táborétól, ahol a Honi Hadsereg

más katonái tartózkodtak. A szovjet vezetés feltételezhetően propaganda-célokra szánta, úgynevezett „minta”-tábornak. A táborban lévők megtarthatták a lengyel katonai fokozatokat és az egyenruhákat. Belső, tábori parancsnokságot hoztak létre lengyel tisztekkel, lengyel ellátószolgálattal. A tiszteknek nem kellett dolgozniuk, a sorkatonákat a tábor területén foglalkoztatták a műhelyekben, esetleg mezei munkákat végeztek, építkeztek, épületeket renováltak, szállítmányokat rakodtak. Engedélyezték önképző csoportok működését, a vallás gyakorlását. A levelezést ugyanakkor tiltották. A tisztek 300 gramm fehér- és 300 gramm rozskenyeret kaptak, a többiek 600 gramm rozskenyeret. Kicsit több cukrot, zsiradékot, (rossz minőségű) húst és dohányt kaptak, mint másutt. Az alapvető ételek közé tartozott a savanyú káposzta, amit reggelire, ebédre és vacsorára egyaránt tálaltak. Mindenki 0,8 litert kapott ebből a levesből, amely – a kását helyettesítve – gyakran szolgált második fogásként is.

A többi táborral ellentétben Rjazanyban nagyon aktívnak bizonyult az operatív-nyomozati tevékenység és valószínűleg a SZMERS is. 1945 májusától egyre több lett a kihallgatás, ezeket akár többször is megismételték. 1945–1947 között a rjazanyi táborban 82 lengyelt és lengyel állampolgárt tartóztattak le, és a hadbíróóság ítélete alapján 47 főt szabadságvesztésre, 4 főt pedig halálra ítélték, s az ítéletet végre is hajtották.

A táborban a lengyel katonák kétszer folytattak éhség-sztrájkot: az elsőt 1945. márciusban, a másodikat 1947. június 29-től július 5-ig. Az éhség-sztrájkoló foglyok azt követelték, hogy azonnal bocsássák el őket a táborból. A lengyelek elszántságát bizonyítja, hogy a táborban tartózkodó 1506 fogoly közül mindössze 180 nem csatlakozott a lázadáshoz. A szkopinai kórházban a felcserek kényszertáplálást alkalmaztak, s ennek során „Marcin” Kazimierz Tumidajski tábornok életét vesztette.

A Honi Hadsereg katonáinak egy része – más lengyelekkel együtt – uráli táborokba került (több mint 1000 fő a 231. számú táborba, több mint 500 az 523. számú táborba), több mint 600 fő pedig az 516. számú „haláltáborba”, a türkméniai Krasznovodzkba. Összeségében 1945 első hónapjaiban a hadifogoly- és internálótáborokban több mint 10 000 lengyel tartózkodott.

Kotlasz (arhangelszki körzet), Karaganda (Kazahsztán), Norilszk (krasznojarszki határterület) és Vorkuta (Komi Köztársaság) körzetében. Az elítélteket szovjet bűnözőkkel tartották együtt. Összességében 1947–1952 között a lengyelek száma a Gulagon 21 000–25 000 fő között ingadozott.

SPECIÁLIS TÁBOROK

A különleges kategóriákba sorolt foglyok – szabadságvesztésre ítélt kémek, diverzánso, szovjetellenes szervezetek és csoportok tagjai – számára a Szovjetunió Minisztertanácsa 1948. február 21-én kihirdetett, 416/159ss számú határozata értelmében speciális táborokat (Osszobuje lágerjá, oszobolági) hoztak létre. Kezdetben öt ilyen táborot szerveztek: az 1. számút Inta körzetében 25 000, a 2. számút Norilszk körzetében 15 000, a 3. számút Tyemnyikov közelében 20 000, a 4. számút Karaganda körzetében 10 000 és az 5. számút Kolima körzetében 30 000 főre.

A táborokban rendkívül szigorú fegyelemre épülő napirendet alkalmaztak. Tilos volt a meghatározottnál korábbi szabadon bocsátás, és a foglyokkal különlegesen nehéz fizikai munkát kellett végezteni kőbányákban, szénbányákban, réz-, arany- és uránbányákban, vasútépítésekben. Minden politikai fogoly tábori számot kapott, amelyet folyamatosan viselni kellett a felsőruházaton (nadrág, kabát, sapka), s ha valaki megszegte a szabályt, zárkába került. A tábor rendje csak a szovjet állampolgároknak tette lehetővé a levelezést; a külföldre, így Lengyelországba történő levélírás tilos volt. A lakóépületekben (barakkokban, bódékban) börtönre emlékeztető szabályokat vezettek be, rácsok voltak az ablakokon, s a barakkokat éjszakára bezárták.

A teljesnek nem mondható archív adatok szerint ezekben a táborokban kb. 6500 lengyel illetőségű személy volt, közülük a legtöbben, 1195 fő a 6. számú speciális táborban (Recslag), 952 fogoly pedig az 1. számú speciális táborban (Minlag). 1953-ban a Bányász Táborban (Norilszk) és a Folyómenti Táborban (Vorkuta), majd 1954 tavaszán a Sztjeppei Táborban (Kazah Szövetségi Köztársaság) felkelések és lázadások törtek ki, ezekben lengyelek is részt vettek.

A tanúk beszámolóiból kitűnik, hogy az élelmezés és a körülmények

JAVÍTÓ MUNKATÁBOROK

Számos letartóztatott lengyel „javító munkatáborokba” (iszpravityelno-trudovuje lageri – ITL) került, ezek szerte az egész Szovjetunió területén szinte mindenütt léteztek. A szovjet civil bíróságok, katonai bíróságok és az NKVD–MVD különleges bizottságainak ítéletei alapján egyaránt küldtek lengyeleket ezekbe a táborokba. A letartóztatottak és elítéltek többsége a háború előtti lengyel állam keleti területeiről származott, olyan területekről, amelyeket 1945-ben a jaltai egyezmény révén a belorusz, litván és ukrán szövetségi köztársasághoz csatoltak. Őket főképp a függetlenségért küzdő lengyel földalatti mozgalommal. A Honi Hadseregben való szolgálatot hazaárulásnak, ellenforradalmi tevékenységnek, diver-

zionnak, szabotázsnek vagy kémkedésnek tekintették. Az érintett személyeket a Szovjetunió vagy valamely szövetségi állam vonatkozó törvényei alapján átlagosan 10 év szabadságvesztésre ítélték és állampolgári jogaiktól 5 évre megfosztották őket.

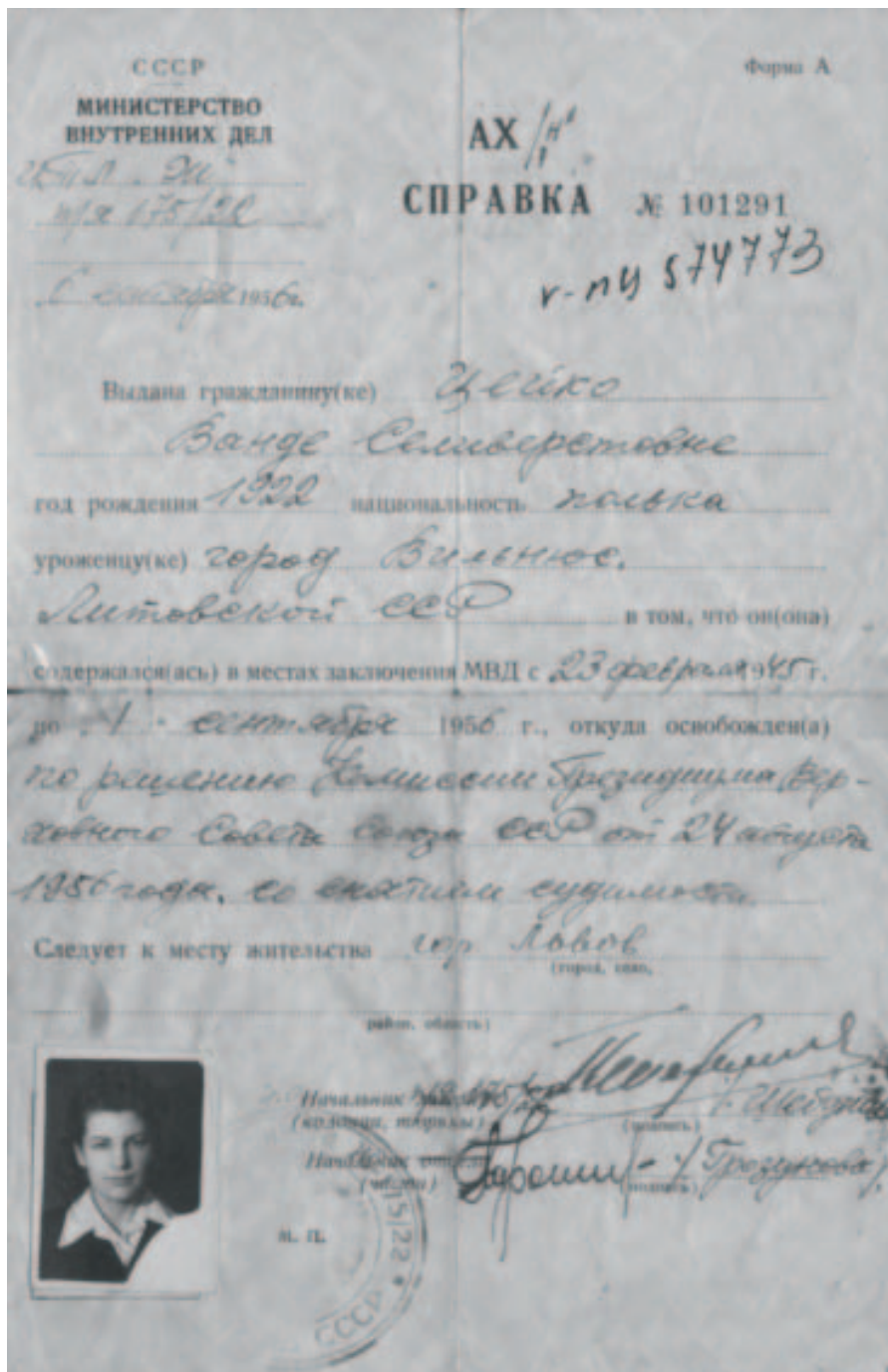
A Honi Hadsereg sok katonáját – a súlyosabb ítéletek érdekében – nemcsak azzal vádolták, hogy „ellenforradalmi propagandát és agitációs tevékenységet” folytatott, hanem azzal is, hogy együttműködött a német megszállókkal. Így a büntetési tétel elérhette a 15–25 év kényszermunkát is. Az elítélt politikai foglyokat a Szovjetunió távoli zugaiban található javító munkatáborokba szállították. Rabszolgamunkát végeztettek velük a szén- és vasércbányákban, az ólom- és aranybányákban, többek között Murmanszk, Magadan (az Ohotszki-tenger mellett),

nagyon sok kívánnivalót hagytak maguk után. A barakkban egy foglyra átlagosan 1,5 m² terület jutott. A barakkokban a foglyok számára nem biztosítottak forró vizet, és nem sikerült kiirtani a poloskákat. Általános volt, hogy ritkán mosták a fehérneműt, a személyi higiénia elhanyagolása miatt az egyik altábor elterjedett. A foglyok élelmezése eltért az ajánlott normáktól, nem kaptak zöldséget, húst és kását. Az elítéltek felső légúti megbetegedésektől, elsősorban influenzától, tüdőgyulladástól szenvedtek, gyakoriak voltak a különböző bőrbetegségek, az újonnan érkezett foglyoknál a disztrófia, emésztési és gyomorproblémák, hasmenés. 1953-ban, Sztálin halálát követően a táborokat lassan, de szisztematikusan felszámolták. Azokat a lengyeleket, akik letöltötték a büntetésüket, mégsem küldték haza, Lengyelországba, hanem „ideiglenesen letelepítették” őket a Szovjetunióban. Hosszas próbálkozásokat követően az elítéltek végül csak 1954–1958 között térhettek vissza Lengyelországba.

SZABADON BOCSÁTÁSOK

A lengyel állampolgárok Szovjetunióból való hazatérése már 1944 közepétől fel-felmerült a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság és a Szovjetunió tárgyalásain. A szovjet féllel való tárgyalás azonban roppant nehézkesen haladt. Az 1945. július 6-án aláírt lengyel-szovjet repatriációs szerződés nem oldotta meg a lengyel fél minden problémáját. Az NKVD 1945. június 29-én kelt, 103. számú direktívája rendelkezett arról, hogy szabadon kell bocsátani azokat a lengyeleket, akiket kevésbé súlyos bűncselekmények miatt tartóztattak le, illetve a Honi Hadsereg sorkatonáit.

Az NKVD 1945. október 29-én döntött arról, hogy szabadon engednek 12 289 lengyel internáltat. Ezt minden táborban több hónapos kihallgatássorozat előzte meg, melyet az NKVD-MVD speciális operatív-nyomozói csoportjai végeztek. A szabadon bocsátások második szakaszának alapját a Szovjetunió Minisztertanácsa 1947. július 26-án kelt, 2641–816ss számú rendelete *A Szovjetunióban őrzés alatt tartózkodó lengyel állampolgárok szabadon bocsátásáról és hazájukba való visszatéréséről*, továbbá az NKVD-MVD 1947. augusztus 4-én kelt, 00839 számú parancsa teremtette meg.

A Szovjetunió Belügyminisztériuma által kiadott igazolás egy 1922-ben a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságban, Vilnius városában született, lengyel nemzetiségű állampolgárnak arról, hogy a Belügyminisztérium lágereiben tartották 1945. február 23-tól 1956. szeptember 1-jéig, ahonnan a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének 1956. augusztus 24-én kelt határozata értelmében a bűnügyi nyilvántartásból való eltávolítással szabadult. Lakóhelyéül Lvov városát jelölték ki. 1956. szeptember 6.

Akik szerencsésen visszajutottak Lengyelországba, még nem érezhették magukat biztonságban. Többségüket ellenőrzés, megfigyelés alatt tartotta a belbiztonsági szervezet (UB). Az egykori Honi Hadsereg katonáinak egy része nem ismerte el a Lengyelországban uralkodó kommunista rezsimet,

és a hazatérés után is folytatták függetlenségi harcukat, ami aztán nem egyszer újabb letartóztatásokhoz és bírósági ítéletekhez vezetett. ♦

A szerző egyetemi oktató, Jan Kochanowski Egyetem, Kielce

A GULAG LITVÁN FOGLYAI

A szovjet hatalom alatt emberek tízmilliói szenvedtek el politikai megtorlást. A kommunista párt és a szovjet rendszer ellenzőivel szemben a leggyakrabban alkalmazott intézkedések egyike a fogva tartás volt. Az 1923-tól 1960-ig működő Javítómunkatáborok Főigazgatósága (Glavnoje upravlenije lagerey i koloniy, Gulag) alá tartozott a munkatáborok és munkástelepülések (kolóniák) legkiterjedtebb rendszere. A szovjet kényszermunkatábor mindenekelőtt a rabszolgamunka intézményesített formája volt.

A litvánok tömeges megsemmisítése rögtön az első szovjet megszállás után, 1940. június 15-én megkezdődött. Ettől a naptól kezdve a Szovjetunió és Németország közti háború 1941. június 22-i kitöréséig mintegy 11 500 személyt tartóztattak le politikai vádak alapján. A foglyok legnagyobb csoportját – körülbelül 4000 litvánt – a komi, karéliei és krasznojarszki területeken lévő Gulag-táborokba szállították 1941. június 14–18. között.

ÁTNEVELŐ MUNKATÁBOROK

A tömeges letartóztatások újratekadtak 1944 nyarán, amikor a Szovjetunió másodjára is elfoglalta Litvániát. Elsőként azokat gyűjtötték be, akiket a megszálló német hatóságokkal való együttműködéssel vádoltak, a német hadsereg vagy rendőrség kötelékében szolgáltak, illetve szembeszegültek a szovjet megszállással. A letartóztatások száma azonban akkor ugrott meg

igazán, amikor megkezdődött a Vörös Hadseregbe történő besorozással szembeni ellenállás. Akiket a második világháború után munkatáborokban őriztek, ilyen vagy olyan módon mind kapcsolatban álltak a szovjetellenes litván ellenállással. Ezek a foglyok korábban a litván fegyveres ellenállás aktív tagjai, üzenetvivői, támogatói vagy az ellenállással való együttműködéssel gyanúsítható személyek voltak.

Az NKVD (MVD) Gulag-szervei alá rendelt „átnevelő” munkatáborokban fogva tartott személyek mezőgazdasági munkát végeztek, a helybéli ipari üzemekben dolgoztak, illetve a táborok belső ellátására szánt fogyasztási javakat és egyéb termékeket állítottak elő. A litván Gulag-részleg 1944-től létezett. Macikai faluban működött 1945 és 1955 között az egyik legnagyobb szovjet munkatábor Litvániában. Viszonylag kis területen létesítették, mégis el volt látva a szovjet mun-

katáborok minden kellékével: voltak benne barakkok, büntetőcellák, tisztasági egységek. Egyszerre 2000-3000 személyt tartottak fogva ebben a táborban, akiknek mintegy harmadát tették ki litvánok. A fogvatartottak többségét más litvániai börtönökből vagy Gulag-táborokból szállították ide.

A foglyok között voltak a rendszer által ellenségesnek ítélt civilek, közöttük száműzöttek, adóikat be nem fizető polgárok, dezertőrök és köztörvényes bűnözők is. A macikai Gulag-táborban fogvatartottak között nagy számban voltak rokkantak és betegek is. A börtön területén létesítettek egy kórházat és egy anya-gyermek otthont is a kétévesnél fiatalabb gyermekeket nevelő fogva tartott anyák számára. A nehéz kényszermunka, az egészségtelen életkörülmények és az éhezés miatt magas volt a halálozási arány. A táborban elhalálozott személyek nyilvántartási anyagában végzett kutatások eredménye azt mutatja, hogy 1948 és 1955 között 372 fogoly és 72 gyermek halt meg a táborban. Mindegyiküket a tábor melletti temetőben temették el.

1944 és 1947 között 69 505 foglyot szállítottak litvániai börtönökből munkatáborokba. Túlnyomó többségük litván volt. 1945 és 1952 között 54,

egyenként ezer vagy annál is több foglyot számláló transzportot indítottak útnak Litvániából. Akiket 1945-ben szállítottak a Szovjetunióba, vagy szűrő-, vagy Gulag-táborba kerültek. Akiket katonai büntetőakciók során vagy előzetesen összeállított listák alapján tartóztattak le, a szűrőtáborokba kerültek. Hivatalosan nem emeltek vádat ellenük, és egyszerűen csak ingyenes munkaerőnek használták őket az NKVD speciális építkezéseiben vagy a bányákban. Ha egy-három év múlva még életben voltak, szabadon engedték őket.

1946-tal kezdődően az összes letartóztatottat Gulag-táborokba vitték. A politikai foglyok legjelentősebb csoportját 1944 és 1947 között szállították ezekbe a táborokba, akkor, amikor a Szovjetunió helyreállította a megszállás intézményi kereteit Ukrajnában, Belorussziában és a balti államokban. A letartóztatottakat általában az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvének 58. cikkelye alapján ellenforradalmi bűncselekmények elkövetésével vádolták meg. A büntetési tételek a 10-től 25 évig terjedő börtöntől a halálos ítéletig terjedtek.

1948-tól kezdődően megnőtt azoknak a száma, akikre maximális börtön-

büntetést szabtak ki. Ez a szovjet büntetőpolitika változásáról tanúskodik. Az állam szempontjából különösen veszélyesnek minősített személyeket a lehető leghosszabb ideig elszigetelték, illetve általában megszigorították a büntetéseket, hogy megtörjék vagy más módon elfojtsák a Szovjetunióval szembeni ellenállást a balti országokban és Ukrajna nyugati részén.

A szovjet hatóságok hosszú időn át azt állították, hogy országukban nincsenek politikai foglyok, akiket nézeteik, hitük vagy politikai tevékenységük miatt börtönöztek volna be. A szovjet büntető törvénykönyvben a politikai bűncselekményeket a köztörvényes bűnök fogalomkörébe utalva álcázták, némi marxista ideológiai körítéssel. A büntetőjogot széles körben alkalmazták a szovjet rendszer ellenségeivel szemben, s így a jogszolgáltatás a közélet folyamatait alakító eszközé vált.

KÜLÖNLEGES MUNKATÁBOROK

Egészen 1948-ig a politikai foglyokat „szovjetellenes” tevékenység címén ítélték el, és mint „különösen veszélyes államellenes bűnök elkövetőit” köztör-

vényes bűnözőkkel összezárva tartották fogva a munkatáborokban. A politikai elítéltek és a maximális büntetéssel sújtottak számának növekedésével a Szovjetunió Belügyminisztériuma (MVD) és a Gulag vezetése a Gulag-táborok rendszerének megreformálását határozta el. Sztálin 1948 januárjában kelt rendeletének megfelelően a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának (MGB) és az MVD-nek a vezetői – Viktor Abakumov és Szergej Kruglov miniszterek – határozattervezetet készítettek egy szigorított rendben működő munkatáborokból és börtönökből álló rendszer felállításáról a „különösen veszélyes államellenes bűnök elkövetői” számára.

A „különösen veszélyes” kategória felállításával lehetőség nyílt az adott fogoly teljes elszigetelésére és vele szemben rendkívül szigorú fegyelmezési rend alkalmazására. A szigorított büntetést töltő foglyokat a legkisebb engedetlenségért vagy a tábor belső rendjének bármilyen mértékű megsértéséért megbüntették; semmiféle jutalomban vagy ösztönzésben nem részesülhettek a jól végzett munkáért; különösen nehéz fizikai munkát kellett végezniük, és a munkavégzés helyére csak katonai konvoj kíséretében vonulhattak ki. Ezek a foglyok folyamatos megfigyelés alatt álltak a tábor szálláskörleteiben csakúgy, mint munkahelyükön. A foglyoknak minden körülmények között teljesíteniük kellett az előírt teljesítménynormákat.

A szigorított rendszer kulcsfontosságú eleme volt a foglyok elszigetelése és mozgásuk korlátozása. A különleges munkatáborok fogvatartottjait katorzsnnyiknak nevezték (ami oroszul nehéz munkára ítélt rabot jelent), s ruhájukon azonosítószámot viseltek. A barakkablakok ráccsal voltak felszerelve, az ajtókat éjszakára bezárták. A foglyoknak mindössze két levél megírását engedélyezték évente. Nagyon nehéz, kimerítő munkájukat a rabok két műszakban végezték. A táborot elhagyó és oda visszatérő foglyokat megszámozták és megmotozták.

1948 folyamán minden munkaképes politikai elítélteket a különleges munkatáborokba gyűjtöttek. A vorkutai Rechlag, a kolimai Berlag, a norilszki Gorlag, a mordvinföldi Dubrovlag, a tajseti Ozerlag, a kazahsztáni Peschanlag és Steplag, valamint az intai Minlag voltak az MGB felügyelete alá tartozó legnagyobb munkatáborok. Az egyes táborokban 5000 és 35 000 közötti lét-

számú elítélteket tartottak fogva. 1948 vége és 1952. január 1. között a különleges munkatáborok lakóinak összlétszáma 57 375-ről 260 556-ra nőtt.

A Gulag-rendszer reformja először a munkatáborok litván foglyait érintette. A litvánok többségét különleges táborokba szállították, bár akadtak olyanok is köztük, akik egyéb táborokba kerültek. A litván foglyok 83,2%-át különleges munkatáborokba zárták (másokat olyan javító munkatáborokba telepítettek, ahol a kevésbé szigorú, ún. általános rend volt érvényben, bár a fogvatartottak halálzási rátája alig különbözött a munkatáborok adataitól). Ez abból adódott, hogy a litvánok nagy többsége politikai elítélte volt.

Az 1952. decemberi adatok tükrében például a Minlag 28 ezer fogvatartottjából 10 ezren ukránok, több mint hatezren oroszok, 3800-an litvánok, 1700-an lettek, 1670-en pedig észtek voltak. Az, hogy a különleges táborokban a litvánok a foglyok harmadik, esetenként (a Steplagban) a második legnépesebb csoportját alkották, rámutat a szovjet terrorban megmutatkozó elfogultságra. A litvánok, a lettek, az észtek és az ukránok e táborok összesített fogolynépességének mintegy 60%-át tették ki, és más okokból tartották őket fogva, mint az orosz és az egyéb nemzetiségű foglyokat. Az oroszok többsége német hadifogságból szabadult tiszt és közkatona volt.

A LITVÁN RABOK

A litvánokat gyakran aktív szovjetellenes tevékenységük és a felszabadulásért vívott küzdelemben való részvételük, illetve a megszálló hatóságok baltiellenes beállítottsága miatt tartották fogva. A különleges munkatáborok lakói között nagy számban voltak „a társadalomra veszélyes” fogvatartottak. Ezek a Litván Hadsereg volt katonatisztjei, miniszterek, állami tisztviselők, papok, lelkészek, tanárok és más, jórészt iskolázott rétegekhez tartozó személyek voltak. Az ítéletek indokára való tekintet nélkül ezekben a munkatáborokban a litván értelmiség, a társadalom legaktívabb vagy leginkább köztisztületben álló tagjainak megsemmisítése zajlott. A litván elítéltek többségére 10–25 év börtönbüntetést róttak ki.

A Szovjetunió valamennyi munkatáborában voltak litván fogvatartottak. A litván foglyok száma 1951–52-ben

volt a legmagasabb a munkatáborokban, a Gulag hivatalos statisztikái szerint 1945. január 1. és 1952. január 1. között a kezdeti létszám huszonkét-szeresére nőtt. 1952-ben a különleges táborokban fogva tartott 258 ezer személyből 23 ezer litván nemzetiségű volt. Közülük 4348 fő a Rechlagban, 3778 a Minlagban, 2654 személy pedig a Steplagban raboskodott.

Az általános rendben működtetett munkatáborok litván lakói ugyancsak mostoha viszonyok között raboskodtak. Az 507-es számú építési tábor szemléletesen példázza ezt. A tábor kódneve valójában az Abeztól északra fekvő Csum és Labitnangi közötti vasút építésére utalt. A rabok ezt a vonalat a „halál útjaként” emlegették. A foglyok 45 csoportja dolgozott szétszórva a vasútvonal teljes hosszában (142 kilométeren) a magashegyi tundra földrajzi zónájában. Becslések szerint a 30-35 ezer rab közül 1200 volt litván nemzetiségű. A szélsőségesen mostoha körülmények miatt 1948-ban itt tört ki az egyik első fogolyláadás, amelyet a hadsereg brutális kegyetlenséggel vert le. 1952-ben még mindig 13 499 rab dolgozott a vasútépítésen, akik közül 344-en litvánok voltak. Nem tudni, hány litván veszítette életét a „halálút” építése során.

Megjegyzendő, hogy az MGB különleges börtöneiben is őriztek litván rabokat. Azonban nem sokat tudunk az (Irkutszki területen lévő) alekszandrovskojei és a (Cseljabinszki területen álló) vercsneurszki börtönből fogva tartott litvánokról. Alekszandrovskojeban 1952 decemberében 414 elítélte, köztük 10 litvánt tartottak fogva, míg Verchnajszkban 508-an raboskodtak, akik közül 21 volt litván. Érdekes, hogy a foglyok többségét (főként az Egyesült Államok javára folytatott) „kémkedés” vádjával ítélték el, 6 litvánt pedig Litvánia javára folytatott kémtevékenységért börtönöztek be.

Az MGB Vlagyimiri Különleges Börtönében 1952 decemberében 391 foglyot őriztek, akik közül 26-an voltak litvánok. Eredetileg többen is voltak, de az elhalálozások és a munkatáborokba történő átszállítások miatt számuk lecsökkent. Itt raboskodott Mezslovas Reinys érsek, Teofilis Matulionis püspök és a Litván Hadsereg tábori főlelkésze, Vladas Mironasis. Több más pap és kanonok mellett ebben a börtönben tartották fogva Litvánia volt államelnökét, Alekszandras Stulginskist, fiával és feleségével a volt miniszterelnök-

Litvánia volt államelnöke,
Alekszandr Stulginskis

köt, Antanas Merkyst, a korábbi igazságügy-minisztert és az államtanács tagját, Stasys Šilingast, a volt oktatásügyi minisztert, Prof. Juozas Tonkūnast, feleségével együtt a volt külügyminisztert, Juozas Urbšyst és még sok más vezető litván személyiséget.

FOGOLYLÁZADÁSOK

A Gulag-munkatáborok és börtönök lakóinak élete múltott az egymáshoz való viszonyukon és azon, hogy mennyire képesek egymásnak a nehéz helyzetekben segítséget nyújtani, nem pusztán egy-egy biztató szóval, hanem élelemmel és tettekkel. A litvánok – ha csak tehették – megünnepelték a karácsonyt és a húsvétot. Az emberek számára vigaszt nyújtott, reményt és lelki tartást adott, ha az elítélt papok misét tartottak.

1954 elején több mint 207 ezer rabot tartottak fogva a különleges rendszerű munkatáborokban. A rendkívül szigorú büntetés-végrehajtási rend miatt a foglyoknak egy speciális csoportja alakult ki – azoké a testileg meg

nem tört, de a túlélésben nem reménykedő raboké, akik ilyenformán nem voltak hajlandók alávetni magukat a szigorú tábori rend előírásainak. Ezenfelül a 25 év börtönbüntetésre ítélték közül sokan komoly katonai ismeretekre és képességekre tettek szert a második világháború frontjain vagy a szovjetellenes küzdelmekben, és tapasztalataikat a táborokban is fel tudták használni. A politikai foglyok elkeseredettsége és elégedetlensége végül általános sztrájkok és zendülések formájában robbant ki. Több különleges rendszerű táborban megtörtént, hogy a munkamegtagadás felkelésbe torkollt. A Gulag-rendszer börtöneinek történetében először a foglyok immár nem pusztán a fogva tartás körülményeinek javítását, hanem szabadon bocsátásukat követelték.

A litvánok aktív szerepet játszottak a börtönfelkelésekben. 1953. augusztus 4-én a norilszki Gorlagban kitört felkelés leverése során 104 foglyot lőttek agyon, köztük litvánokat is. Ezzel egy időben a vorkutai Rechlagban kitört lázadás elfojtása közben az MVD fegyveresei 62 rabot öltek meg és több

mint 300-at sebesítettek meg. Itt is voltak litvánok az áldozatok között. 1954-ben a kazahsztáni Kengürben kirobbant lázadás leverése is több tucat fogoly életét követelte.

A foglyulázadások arra készítették a hatóságokat, hogy fokozatosan bezárják a különleges munkatáborokat, és felszámolják a kényszermunka intézményét. A rabok, akik különösen kegyetlen körülmények között éltek fogvaságuk hosszú éveit alatt, végre visszanyerték „szabadságukat”. Ez a „szabadság” azonban azt jelentette, hogy a Szovjetunió kényszerlakóhelyükként kijelölt területén kellett maradniuk, vagy csatlakozniuk kellett száműzetésben élő családjukhoz. 1954-ben Urbšys volt külügyminiszter a következőket írta: *„Szabadon bocsátottak, de szülőházamba nem térhettem vissza. [...] Egy idegen városban élhet az ember, ahogy akar [...], de lelkében éhezni fog, s nem lel menedéket.”*

Ügyük formális felülvizsgálatát követően a legtöbb rabot szabadon engedték 1955–56 folyamán. A „szabadon bocsátások” hulláma a litván foglyokat is érintette. Ugyanakkor a „szabaduló” foglyoknak kezdetben tilos volt elhagyniuk a számukra kijelölt területeket, illetve voltak, akiket száműztek. A litván foglyok pedig még akkor sem térhettek vissza Litvániába, amikor ezeket a megkötéseket eltörölték.

Összegzésként elmondható, hogy mintegy 150 000 litván személyt zártak munkatáborokba 1944 és 1953 között. A rabok többsége különleges rendszerű táborokba került, ahol a litván nemzetiségűek alkották a harmadik, esetenként a második legnagyobb népcsoportot. Becslések szerint az összes fogoly 20-30%-a halt meg a munkatáborokban. 1958-ban mintegy 19 ezer „különösen veszélyes, ellenforradalmi büntetett” elkövető politikai fogoly tért vissza Litvániába, miközben több tízezer rab tűnt el nyomtalanul, vagy nem mehetett vissza hazájába. A litván foglyok körében a halálozási arány a Primorjei (31,5%), a Permi (26,4%) és a Magadani (22,1%) terület, illetve Kazahsztán (16,5%) táboraiiban volt a legmagasabb. ♦

Fordította: Palla Mária

A szerző tudományos munkatárs, Litvániai Népiártás és Ellenállás Kutatóközpont, Vilnius

Széki gróf Teleki Pál János Ede 1879. november 1-jén született Budapesten. 1908-ban megnősült, a bánsági német-osztrák arisztokrata családból származó, nálánál tíz évvel fiatalabb Bissingen-Nippenburg Johannát vette feleségül, akitől két gyermeke született: Géza és Mária. Betöltötte a Magyar Földrajzi Társaság főtítkári posztját, és 1910-től ő volt a Turáni Társaság elnöke is. A Magyar Tudományos Akadémia 1913-ban tagjai közé választotta.

A háború kitörésekor Teleki frontszolgálatra jelentkezett. Boszniában, a szerb, majd később az olasz fronton szolgált. Az 1916-os román betörés után Teleki az erdélyi kormánybiztosságon dolgozott, közben Keszthelyen az év októberében ismét képviselővé választották. Nem sokkal később leszerelt, és a Magyar Keleti Kulturközpontnak átkeresztelt Turáni Társaság ügyeivel foglalkozott. Néhány hónappal később kinevezték az Országos Hadigondozó Hivatal élére. Az őszirózsás forradalom alatt a béke-előkészületek szakértői munkáinak egyik fontos koordinátora lett. A kommuné alatt Bécsben, az Antibolsevista Comitében, majd a szegedi ellenforradalmi kormányban bukkant fel külügyminiszterként.

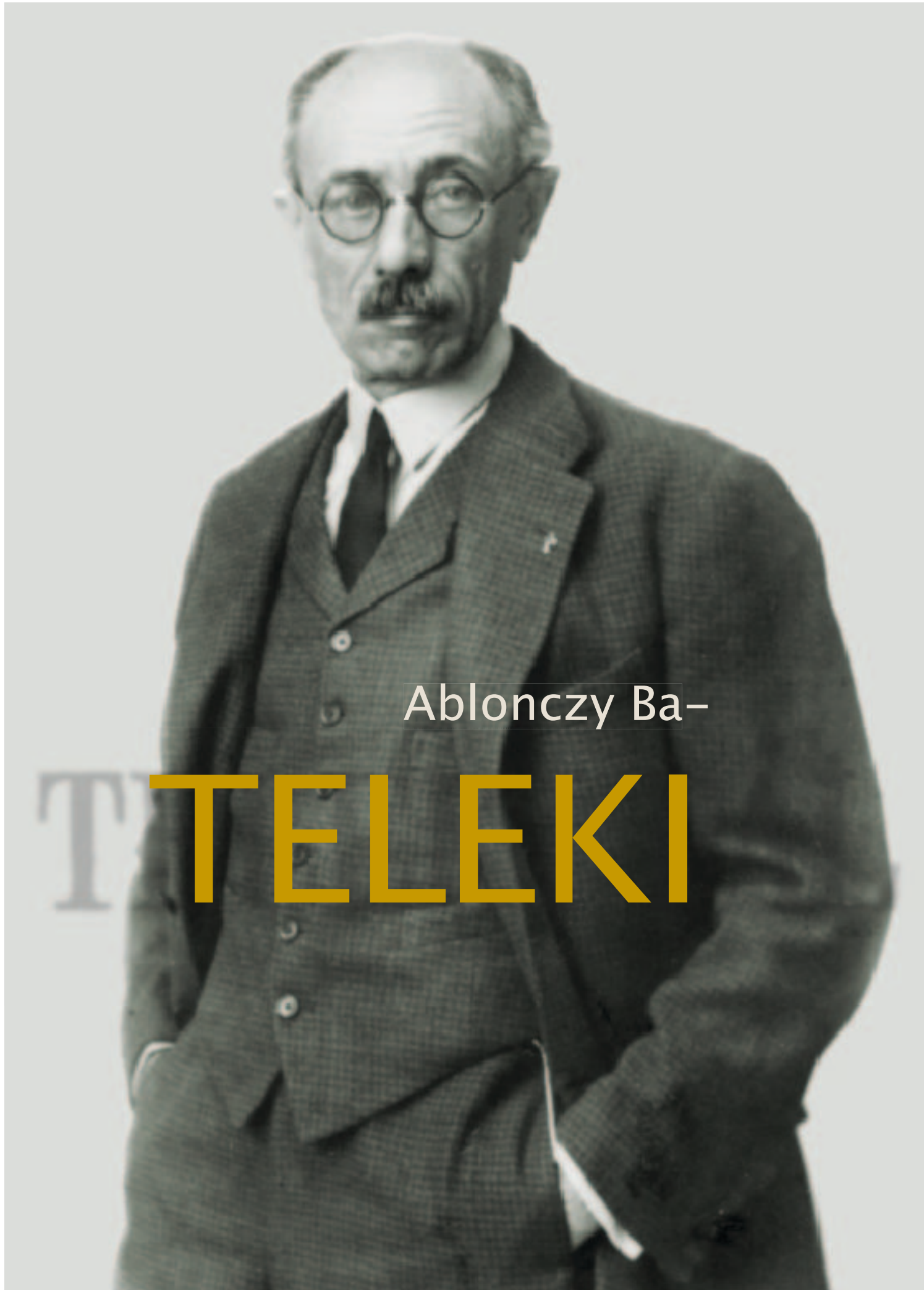
A Tanácsköztársaság bukása után folytatta a béke-előkészítést, majd a Párizsba utazó magyar békeküldöttség fődelegátusa volt. 1920 áprilisában ismét külügyminiszter lett, majd Horthy Miklós kormányzó 1920. július 15-én őt nevezte ki miniszterelnöknek. Működése a Bethlen-féle konszolidáció előképeként írható le, kísérlet volt a jogbiztonság megteremtésére az országban: a különítmények egy részének felszámolása, a Nagyatádi-féle földtörvény elfogadtatása, Hegedüs Lóránt gazdasági stabilizációs programjának elindítása, a szomszédos országokkal folytatott tárgyalások, a békeszerződés ratifikálása mind a konszolidáció felé tett lépésként értékelendők, még akkor is, ha a képet erősen sötétíti a nume-

rus clausus és a botbüntetés törvénybe iktatása. A IV. Károly első visszatérési kísérlete nyomán jelentkező belpolitikai bonyodalmak lemondásra kényszerítették.

A két világháború között számtalan egyéb funkció mellett a közgazdasági kar egyetemi tanára, az Eötvös Collegium kurátora és tiszteletbeli főcserkész is volt. 1938 májusától visszatért a nagypolitikába, és vallás- és közoktatásügyi miniszter lett Imrédy Béla kormányában. 1939 februárjától pedig másodszer is miniszterelnökké nevezte ki Horthy Miklós. Több mint két évig állt kabinetje élén, nevéhez fűződik a magyar revíziós politika két sikere: Kárpátalja és Észak-Erdély visszacsatolása, továbbá az ország háborútól való távol tartása és ennek keretében számos külpolitikai gesztus. Kormányzása alatt csatlakozott Magyarország a háromhatalmi egyezményhez. Szociálpolitikai törvénykezés, korlátozott földreform mellett a belpolitikában nevéhez fűződik a cenzúra bevezetése, a második zsidótörvény meghozatala és végrehajtása, valamint a harmadik zsidótörvény előkészítése.

GRÓF

1941 márciusának végén, amikor a zsarolásig menő német nyomás és a katonai körök, a közvélemény, valamint a politikai osztály egyes csoportjainak elvárásai, továbbá a határozott brit magatartás következtében Teleki szembesült addigi külpolitikája kudarcával, már nem látott emberi és politikai kiutat a maga számára. 1941. április 3-án hajnalban öngyilkos lett.

Ablonczy Ba-

T
TELEKI

Teleki Pál, 1918

Egy szépményű fiatalember

Származás, család, ifjúkor

A Teleki család eredetét és Teleki Pál gyermekkorát vizsgálva zavarba ejtő paradoxonnal állunk szemben. A Telekiek saját eredetüket Boszniába, Szlavóniába vezették vissza, ahonnan a török előrenyomulás miatt kellett elmenekülniük a 14. század végén, s ezen eredet bőséges dokumentálásáért mindent meg is tettek. Úgy tűnik azonban, hogy a család korántsem volt olyan előkelő és regényes származású: az el-

ső Telekiek a 16. század végén bukkantak fel Erdély és a királyi Magyarország határvidékén. A hatalmas család ágas-bogas családfája rendszeresen megtéveszti a történészeket is. Teleki Pál csak távoli rokon-ságban állt az 1848–49-es szabadságharc párizsi követével, a család református ágához tartozó Teleki Lászlóval, az Afrika-utazó Teleki Sámuellel és az Akadémiai Könyvtár alapítójával, Teleki Józseffel.

ATeleki család eredetéről megoszlanak a vélemények és a történeti értékelések. Az egyik változat szerint a Teleki család a mecsincei Garázda nemzetségből eredt, amely a 14–15. század fordulóján „Bolgárorságban” és Boszniában rendelkezett birtokokkal, s a török előli menekülés után Bihar, Arad, Békés és Zaránd vármegyékben nyert javadalmakat a 15. században. Ezt a nézetet képviselte például a család iránti tiszteletét genealógiában lerovó Kazinczy Ferenc is. Ám más, nem ellenséges, hanem a forráskritikához ragaszkodó kutatók szerint nem kellőképpen bizonyított a Szilágyi–Garázda-rokonság, s még kevésbé lehet az a Garázda–Teleki-leszármazás. Az első Telekiekről a 16. század második feléből van tudomásunk, minden egyéb történet (néhány semmire sem használható utaláson kívül) családi szájhagyomány vagy oklevelekkel alá nem támasztható spekuláció.

Teleki Mihály, a dinasztiaalapító nagyúr az 1630-as évek elején született. Karrierje Kemény János és még később Apafi Mihály fejedelem alatt ívelt fel. Az 1680-as évek végén ő volt Fehér, Torda és Máramaros vármegye főispánja, Csík-, Gyergyó-, Kászsónszék főkapitánya, huszti és kővári főkapitány, a fejedelmi tizedek főárendátora, Erdély főgenerálisa, tanácsúr és a Habsburg-hatalom legfontosabb erdélyi tárgyalópartnere. A kíméletlen és néhol a kapzsiságig menően a „szerzésre” összpontosító főúr Erdély utolsó nagy 17. századi politikusa volt, aki a magyar ügyet, az erdélyi különállást és az európai – vagy legalábbis a kelet-európai – konstellációt egységben tudta szemlélni. Sok tennivalója már nem akadt, nem lehetett e világban, amikor 1690. augusztus 21-én, az elvesztett zernyesti csatát követő menekülés során török üldözői beérték, arcát, kezét összekaszabolták, keresztüllőtték, holttestét kifosztották.

A TELEKI-ÖRÖKÖSÖK

Teleki Mihály érdemei elismerésül 1685-ben magyar grófi címet kapott I. Lipóttól, amelyet az uralkodó a család számára még egy német-római szent birodalmi grófi címmel is megtoldott 1697-ben. A volt kancellár tizenhárom gyermeke közül kettőnek, Mihálynak és Sándornak a leszármazottaiban terebélyesedett tovább a családja. A 18–19. század folya-

mán a Telekiek egyre gyarapodó és gyakran egymás közt házasodó családot alkottak Erdélyben és hamarosan Magyarországon is: a református ág birtokokat szerzett például Pest, Pilis, Solt, Kiskun és Nógrád megyében is.

A Teleki család tagjai nem lettek hűtlenek Teleki Mihály örökéhez, könyvtáralapítók, gyűjteményszervezők, a magyar kultúra bőkezű mecénásai, tudóstársaságok tagjai kerültek ki körükből. Erdélyben az a mondás járta, hogy „*a legszebb férfiak a Bethlenek, a legkedvesebbek a Kemények és a legeszesebbek a Telekiek*”. Sok tekintetben közjük tartozik a katolikus ág sarja, id. Teleki Ferenc (1785–1831), Teleki Pál dédapja is. A tehetséges költőként és a kolozsvári színjátszás mecénásaként ismert arisztokrata költekező életmódja azt eredményezte, hogy gyermekeire, Eduárdra (Edére) és Karolinára nagyon meggyérült birtokokat tudott csak hagyományozni: a Kolozs megyei Paszmoson kívül a trencsényi Nagyzablót, Kis- és Nagysajót, valamint a Kővárvidéken fekvő Nagysomkutát és Pri-békfalvát.

Teleki Pál édesapja, Teleki Géza 1843. szeptember 28-án született Désen. Elő-

ször egyházi középiskolákba járt Nagyváradon. Marosvásárhelyen, majd egy németországi gazdasági akadémián tanulta a birtokvezetéshez nélkülözhetetlen ismereteket. Hazatérve magánúton jogot hallgatott, és 1866-ban főjegyzőnek választották a Partiumban fekvő Kővárvidéken. Együttal újságcikkeket és színdarabot írt, fordított, majd idősebb korában történeti kutatásokkal is foglalkozott. Bekapcsolódott az országos politikába is: 1875-től országgyűlési képviselő volt, szabadelvű programmal.

A Házban Teleki Géza nem sok zivet zavart. Képviselői szűzbeszédét tizennégy évnyi képviselőség után, belügyminiszterként mondta el. Képviselő- és párttársa, Mikszáth Kálmán szerint szívesen üldögélt a háznagyi irodában, ahol a betérőket adomáival szórakoztatta. „*Itt jó levegő van, itt sokáig élnek az emberek*” – szerette mondogatni. Tisza

Kálmán 1889 nyarán átalakította kormányát, és a Házon kívül eladig jószerével ismeretlen politikust kérte fel belügyminiszternek. Miniszteriális pályafutását azonban a sors nem szabta hosszúra:

Teleki Géza, Teleki Pál apja

1890 márciusában lemondott Tisza Kálmán és vele kormányja is. Az uralkodó érdemei elismerésül valóságos belső titkos tanácsosnak nevezte ki a negyvenhét éves grófot.

Teleki Géza az 1893-as adatok szerint 2527 katasztrális hold földdel rendelkezett, ami még az erdélyi arisztokraták közt is roppant szerénynek számított. Ezzel a földvagyonnal csak 979. volt a magyarországi birtokosok rangsorában, fényévyire a mamutbirtokos herceg Esterházyaktól vagy Schönbornoktól, de előtte állt a Teleki vagy a Bethlen család legtöbb tagja is. Vélhetően ez a kissé ingatag anyagi helyzet tette gyanakvóvá Teleki Géza jövődöbeli apósát, aki a lányát megkérő grófnak szegezte a kérdést: „*Mondja, gróf úr, mennyi a maga adóssága?*” Amire a fiatal arisztokrata önérzetesen annyit válaszolt: „*Nem értem a kérdést, Muráti úr. Én a lányát akarom elvenni, nem a pénzét*” – majd vette a kalapját, és elrohant. A háziak a megsértett gróf után eredtek, visszahozták, kiengeztelték. Teleki Géza 1871. augusztus 28-án feleségül vehette a 19 éves Muráti (Muráthy) Irént, Muráti Konstantin háztulajdonos lányát.

GÖRÖGÖK PESTEN

Az, hogy gróf Teleki Géza egy pesti görög polgár lányát vette el, nemcsak saját társadalmi csoportjában volt szokatlan, hanem az endogám görög közösség szemében is. Valószínűleg e körülménynek is betudható Muráti Konstantin gyanakvása. A Muráti (eredetileg Muratisz) család gyökereiről, Pestre érkezéséről csak elszórt adatokkal rendelkezünk. Konstantin Muratisz fia, Panajot (1785–1843) a mai Észak-Görögországban fekvő Kozani városában született. 1822-ben már Pesten lakott, a Fehérhájó utcában (akkoriban még Schiffgasse), és foglalkozásaként a gyapjúkereskedést jelölte meg. Két évvel később már háztulajdonos, ilyen minőségében vált a korán megövezgyült kereskedő pesti polgárrá. 1827-ben már tulajdonosa volt annak az egyszintes háznak is, amelynek helyére 1831-ben – Kassalik Ferenc tervei szerint – felhúzták a ma is álló klasszicista palotát a József nádor tér és a Harmincad utca sarkán. Érdeklődése fokozatosan a pénzüzetek és az ingatlanbefektetések felé fordult, melyekből tisztas vagyont halmozott fel. Örökösét, unokaöccsét, az 1813 kö-

rül született Muráti Konstantint hétéves korában elhozatta szülőföldjéről.

Teleki Pál nagyapja nem lett méltatlan a nagybácsi pénzügyi tehetségéhez: 1873-ban 10 084 forint házbéradót fizetett, tizenöt évvel később pedig 23 684 forintot. (Csak összehasonlításképpen: ennek felét fizette a Pesten élő leggazdagabb Teleki, József, harmadát Tisza Kálmán miniszterrel-

Teleki Pál édesanyjával 1890 körül

nök és ötszörösét Esterházy Miklós herceg. Simor János hercegprímás adózott nagyjából hasonló összeggel Budapesten lévő ingatlanai után.) Négy lányából három görög származásúakhoz adott feleségül: így rokonságba került a Vrányiakkal, a Curtyakkal és a báró Economo családdal. A Muráti leszármazottak – mindvégig ragaszkodva görög identitásukhoz – a 20. század első évtizedeiben szétszóródtak Európa nagyvárosaiban, éltek közülük Triesztben, Bécsben, Athénban, Marseille-ben és Párizsban is.

A legfiatalabb és legszebb Muráti lány magyar arisztokratához ment hozzá. Teleki Géza hamarosan beköltözött a József téri házba. A házasság a család közeli ismerősei szerint harmonikus volt, a fiatal gróf bolondult hitveséért, aki viszont vasmarokkal irányította a háztartást, és akarata ellen nem volt apelláta a házban. A házasságra egyetlen tény vetett árnyékot, hogy a házaspárnak eleinte nem született gyermeke. A várva várt gyermekek sorra halva jöttek világra. Nagy lehetett tehát az öröm a József téri házban, amikor 1879. november 1-jén,

nyolcévnyi házasság után megszületett az ép és egészséges utód: széki gróf Teleki Pál János Ede.

BÓLI OTTHON

A csenevész újszülöttnek a szülők annyira megörültek, hogy hétéves koráig hálából a Szent Szűz színeben, kékben járatták. A kis Teleki Pál nagyon hamar, még az iskoláskor előtt megtanult németül, és valamennyit tudott görögül is. Teleki későbbi odavetett félmondatából úgy tűnik, hogy e két nyelv korai tudása nem a véletlen műve volt: a Muráti-házban semmiképpen nem a magyaré, hanem a görög és a német nyelv volt a főszerep. Magyarul valószínűleg csak a cselédek beszéltek. A kisgyermek Teleki Pál a rendkívül patriarkális, ugyanakkor nagybácsi, hangnénik és unokatestvérek zajától hangos házban töltötte első éveit, főként édesanyja felügyelete alatt.

A család nyaranta rendszerint Pribékván tartózkodott, míg a telet Budapesten töltötte. Pribékván a kis Pált a környék más birtokos gyermekeivel együtt a nagysomkúti tanító oktatta, természetesen anyanyelvi nevelőnk mellett. Év végi vizsgáit a mai Deák téren álló evangélikus elemi népiskolában tette le. Játsszótársa két unokatestvére: Edina és Jenő, a Nagysomkúton lakó Teleki Sándor gyermekei, valamint egy helybeli orvos nála egy évvel fiatalabb fia, Felvinczi Takáts Zoltán – a későbbi neves művészettörténész-orientalista – volt. A közeli Szamos, a kastély nyolcholdas parkja minden bizonnyal kifogyhatatlan játéklehetőséget biztosított a gyerekeknek.

Kamaszkorában nyitva állt előtte a kastély könyvtára, amely messze földön híres volt a benne tárolt könyvek és képek bőségéről, valamint arról, hogy minden mű megtalálható volt benne, ami valaha is kikerült egy Teleki tolla alól. A háromezer-kétszáz kötetes könyvtárat maga Pál rendezte, katalogizálta, és a kilencvenes években legszorgalmasabb használója is volt. Az „úrfi” szeretett ólomkatonákkal játszott, bolondult Karl May történeteire, tricíkljűt versenyre hívta barátait, és nem sokkal később eldöntötte: tengerésztiszt akar lenni.

Bizonyára nagy örömmel töltötte el az a – valószínűleg pónikból álló – fogat, amelyet tizennégy éves korában kapott szüleitől, s büszkén hajtotta lovait Pribékválva utcáin és a kastély parkjára.

ban. Átlagosnál gyengébb testalkata és gyakori betegeskedései ellenére megszerette a lovakat, a későbbiekben is szívesen pattant lóhátra, és hamarosan vadásszá avatása is megtörtént.

A helybeli barátok, játszótársak mellé hamarosan magyarországi és erdélyi arisztokrata családok ifjú tagjai is csatlakoztak: Wenckheim Frigyes fiai mellett Pallavicini György és Edina, valamint a legifjabb csákvári Esterházy grófok. „Bóli” – ahogyan egy, a magyar nyelvvel hadilábon álló öreg sváb inas szavajárása után nevezték – hamarosan a társaságok kedvelt tagja lett. Kitűnően rajzolt, pillanatok alatt tudott karikatúrákat készíteni, nagyon lendületesen táncolt, és szívesen részt vett minden tréfában.

Az ornitológia is elkezdte érdekelni. Szorgalmasan lődözte a madarakat, énekest és ragadozót egyaránt, amelyeket Budapestre, a Nemzeti Múzeum preparátoraihoz küldetett. A madarászás kamaszkorának tartós szenvedélyvé vált: levelezésben állt Herman Ottóval is, sőt a század utolsó éveiben részt vett egy madártani kongresszuson Boszniában, mestere, valamint

Chernel István és a madarak iránt szintén érdeklődő, de később politikussá lett Gaál Gaszton társaságában.

DIÁKÉVEK

Az elemi iskolai tanulmányok elvégzése után a budapesti kegyesrendi gimnázium magántanulója lett. Az órákon nem gyakran vett részt: nevelők gondoskodtak lelki és szellemi épüléséről. A fiatal Teleki Pál láthatóan nem is szorult rá a piaristák egyoldalú – főként a németre és a franciára koncentrált – nyelvoktatására: már gyermekkorában elsajátított négy nyelvet a magyar mellé. Franciául kitűnően megtanult, és bár idősebb korában vétett néha helyesírási hibákat, fogalmazási készsége egészen elsősorú volt.

Nagyon jól beszélt németül is, és édesanyjával még érett férfikorában is e nyelven érintkezett, írásban azonban már nem volt egészen kifogástalan: ilyenkor „*kissé slampos, kissé oszt-rák-magyaros nyelven*” fogalmazott – ahogyan egyik tanítványa emlékezett. Románul pedig minden bizonnyal a

túlnyomórészt román lakosságú Pribékfalván tanult meg valamelyest, hogy ne essen neheze a mindennapi érintkezés a kastély személyzetével vagy netán azokkal a falubeli gyerekekkel, akikkel szülei játszani engedték. Később megtanult angolul, és tudását magánynyelvtanárral tökéletesítette; néhány szót tudott hollandul, s képes volt pohárköszöntőt mondani, társalgást folytatni olaszul.

Érettségi vizsgáit 1897 júniusában tette le, egy osztályban például Deutsch (később Hatvany) Lajos író-irodalomtörténésszel. Későbbi beszédeiben oly sokszor említette az érettségi két szükséges velejáróját, jelesül azt, hogy az esemény után sétálhat a maturanus először sétapálcával, és viselhet monoklit, hogy okunk van azt gondolni: a tizennyolc éves Teleki maga is hódolt e gyerekes örömegeknek. A vizsga azonban mást is jelentett: a világtól jó részt elzártnak nevelt és oktatott fiatal ember először győződhetett meg arról, hogy az általa felhalmozott tudás és megszerzett műveltség nemcsak versenyképesé teszi őt kortársai körében, hanem határozottan a legjobbak közé emeli. Érettségije után, 1897 őszén beiratkozott a budapesti egyetem jogi karára, miközben szorgalmasan látogatta Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő óráit az egyetem földrajz tanszékén. Sőt, 1898 tavaszán fél évre beiratkozott a Mintarajziskolába, a Képzőművészeti Főiskola elődjébe.

A jogtudomány valószínűleg egy pillanatig sem érdekelte a földrajz felé kacsingató jurátust, minden bizonnyal szülei nyomására iratkozott be a jogi karra. Ám a későbbi közigazgatási-közéleti pályának elengedhetetlen feltétele volt a jogi végzettség. És ő, engedelmes fiúként, el is végezte a jogot. Sőt, az 1901–1902-es tanévben a magyaróvári gazdasági akadémia rendkívüli diákja lett. Ebben nyilván egyre betegesebb, gazdaszvégettségű édesapja játszott szerepet, aki fel akarta készíteni fiát a családi gazdaság vezetésére. Az ifjú Teleki sikerrel végezte stúdióit, s bár a jogi kar utolsó vizsgáin bukdácsol, itt sikerrel doktorált, *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez* című államtudományi doktori munkáját Pikler Gyulához, a jogi kar polgári radikálisokhoz közel álló professzorához írta. ♦

A szerző történész, egyetemi oktató
(ELTE BTK-MTA BTK TTI)

A gyermek Teleki Pál

Ablonczy Ba-

Autós népföl- Televi Televi Televi

Televi a világháború viharában

1914-ben nem mindennapi alakulat katonája lett Teleki. A Magyar Királyi Önkéntes Gépkocsizótestület azért jött létre 1909-ben, hogy enyhítsen a Magyar Királyi Honvédség és a közös hadsereg gyenge gépkocsi-ellátottságán. Tagjai vállalták, hogy békeidőben két-három alkalommal gyakorlatra vonulnak be, mozgósítás esetén pedig azonnali szolgálatra jelentkeznek. Teleki népfölkelő hadnagyként vonult be ehhez az alakulathoz.

Az autóhasználat volt a századelő modernitásának az a szegmense, amit Teleki nemcsak elviselt, hanem kedvelt is. Automobiljának 1908-ban szerepe volt a házasságához vezető románc kibontakozásában is, ugyanis autóján fuvarozta azt a vidám komániát, amelynek jövődöbéli felesége is tagja volt.

Autóvásárlásával Teleki szerepet vállalt a háború előtti magyar társadalom egyik sajátos szervezetében, az automobilisták egyesületében. A magyarországi autózás és autós szubkultúra megteremtésében megkerülhetetlen szerepet játszó Királyi Magyar Automobil Club (KMAC) felemelkedéséhez Teleki is hozzájárult. Későbbi politikai pályájának számos szereplőjét az egyesületben ismerte meg: itt versenyzett Friedrich István későbbi miniszterelnök, Magasházy László, Horthy Miklós későbbi szárnysegéde, Károlyi Mihály, Bánffy Miklós, Belitska Sándor későbbi honvédelmi miniszter és Benárd Ágoston, a trianoni békeszerződés egyik aláírója.

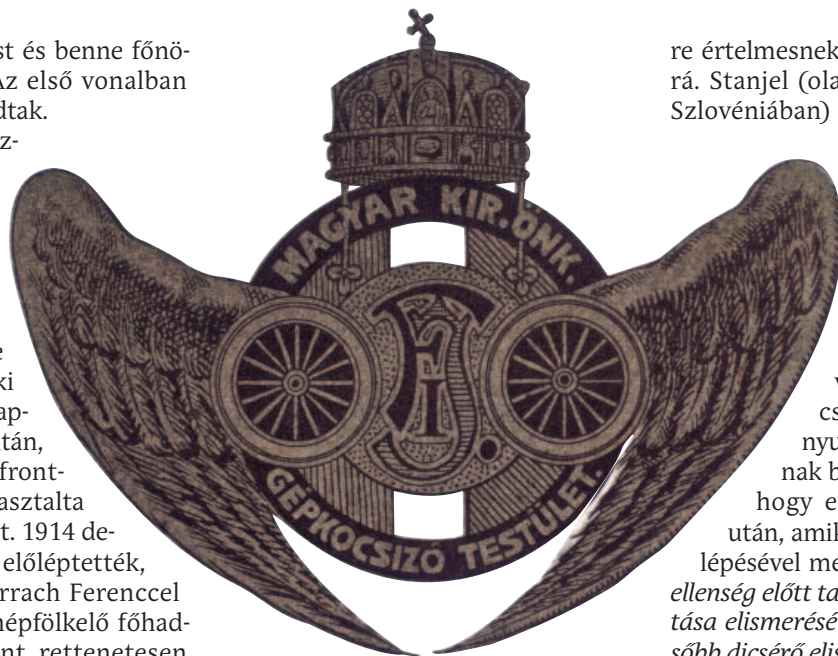
A KMAC tagjaiból alakult Gépkocsizótestület alapító tagjai között volt Teleki, és 1909-ben ő is felvonult az alakulat első, nagyrákosi szemléjén, ahol Tersztyánszky Károly budapesti hadtestparancsnok, érzéketlenül az újdonság iránt, azt tudakolta a kérdésen indignálódott arisztokratáktól, hogy lehet-e rohamozni automobilon. A fiatal gróf rendszeresen részt vett ezeken a szemléken, és időről időre hadgyakorlatokra is bevonult. Az autók iránti vonzalma motiválta, hogy a tízes évek elején tagja lett az aradi Marta (Magyar Automobil Rt.) igazgatóságának, és részt vett Budapesten az első taxiutak egyikén: 1913. június 1-jén indult útnak Rossmann János sofőr vezetésével az első fővárosi „zöld taxi”, melynek egyik utasa gróf Teleki Pál volt.

Teleki 1914. július 31-én indult el Szüllő Géza munkapárti képviselő (később csehszlovákiai magyar pártvezér), szintén automobilista társaságában Szarajevóba. Az alakulat tagjai között számos osztrák és magyar arisztokrata család sarja felbukkant. Vezérkari tiszteket kellett szállítaniuk, ennivalót, csomagokat fuvaroztak, és nagy néha fel kellett venniük egy-egy sebesültet. A szerencsésebbek a Szerbia ellen készülő osztrák-magyar ármádia fejét, magát Potiorek tábornagyt is szállíthatták. A vidám önkéntesek a megyefőnök asztalánál ettek, különösebb dolguk nem volt, viszont élénken

szidták a hadvezetést és benne főnöküket, Potioreket. Az első vonalban elég ritkán tartózkodtak.

Az unalomnak haszna is volt: Telekit meglátogathatta felesége a fronton, a szállásul szolgáló tuzlai Bristol Szállóban. E kiváltságos alakulat helyzetére jellemző, hogy Teleki csaknem három hónapig hadba vonulása után, október végén, egy frontinspekció során tapasztalta meg a tüzérségi tüzet. 1914 decemberében Telekit előléptették, parancsnokával, Harrach Ferencsel együtt soron kívül népfőlkelő főhadnaggy lett. Egyébiránt rettenetesen unatkozott és rengeteget olvasott: főként politikai és történeti irodalmat. A vezérkariak néha kikérték tanácsát földrajzi és meteorológiai ügyekben. Levezetett külföldi földrajzosokkal.

Könyveket küldetett magának, és a legkülönbélebb prognózisokat állított fel arról, hogy mikor is lesz vége az öldöklésnek. Idő kellett számára, hogy felismerje: ez a háború gyökeresen más, mint a korábbiak. Bár az átlagos katonánál sokkal többször kapott szabadságot – az idő előrehaladtával már

három-négy havonta elkéredzkedhetett a frontról –, egyre lélekölőbbnek látta a katonaságot, s figyelmét inkább a remélhetőleg győztes háború politikai konzekvenciáinak levonására fordította.

Amikor 1915 májusában Olaszország is hadba lépett, Telekit parancsörtsztként áthelyezték a délnyugati frontra. Futárszolgálatot látott el, de munkájának hiábavalósága egyre jobban kínozta. Ezért örült, amikor vég-

re értelmesnek tűnő feladatot bíztak rá. Stanjel (olaszul San Daniele, ma Szlovéniában) vasútállomásának irányítását kapta meg. Alig volt ideje alvásra, állandóan vonatokkal és szállítmányokkal kellett törődnie: „Kutya egy munka, de hasznos” – írta feleségének. Mivel az állomás fontos csomópont volt a délnyugati front utánpótlásának biztosításában, érthető, hogy egy olasz légitámadás után, amikor is Teleki erélyes fellépésével megelőzte a pánikot, „az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismeréséül” az uralkodó „legfelsőbb dicsérő elismerését nyilvánította”.

1916-ban még visszatért alakulatához, de egy márciusban kapott hatétes szabadság után már tartósan a hátszországban maradt. Csak az erdélyi román betörés idején vállalt még szolgálatot egy szebeni parancsnokságon – de ezt is meg kellett szakítania: 1916 októberében Keszthelyen országgyűlési képviselővé választották, s bár ellenjelöltje ekkor sem volt, meg kellett jelennie a kerületben. A Gépkocsizótestületet az év tavaszán formálisan is feloszlatták, s öt 1917 tavaszán végleg leszerelték. ♦

a forradalmaktól a békeszerződésig

Teleki Pált a forradalmak és az ellenforradalom emelték be a magyar politikai élet első vonalába. Szereplésének azonban vannak homályos – talán szántszándékkal homályban hagyott – mozzanatai. A szegedi ellenforradalmi kormányban viselt tisztsége közismert, és némelykor a Tanácsköztársaság bécsi követségének kirablásával is megvádolják – pedig ez utóbbit ellenezte. Sokatmondó azonban az a tény, hogy szórványos visszaemlékezéseiben mind Károlyi Mihály, mind Teleki elhallgatta korábbi ismeretségüket (Károlyi egyenesen azt állította, hogy csak az októberi napokban ismerte meg Telekit), pedig közös francianyelv-tanáruk volt, számos egyesületben együtt szerepeltek, együtt sportoltak, és Károlyi személyesen is jelen volt Teleki esküvőjén 1908-ban.

Teleki Pál 1918 novemberének végén ágyának dőlt: ezúttal nem a szokásos őszi betegeskedéséről volt szó. Az egész Európán végigsöprő spanyolnátha döntötte le a lábáról három hétre. Ezekben a napokban a betegágyon született meg egy olyan néprajzi térkép gondolata, amely – eltérően az addig rajzoltaktól – nemcsak a lakosság etnikai hovatartozását jelölte volna, hanem a népsűrűséget is. Ennek érdekében a ritkábban – de javarészt nemzetiségek által – lakott hegyvidékeket fehéren hagyta a térképen, és a melléjük rendelt népességtömeget valamelyik közeli völgy lakosságaként tüntette fel. Magyarország középső vidéke lett az etalon, ez alapján állapították meg: egy négyzetmilliméter száz embert jelent. E térkép rajzolását Nopcsa Ferenc báróval, a kalandos életű albanistával és ő slénykutatóval együtt végezte.

KÁROLYI MIHÁLY KÜLDÖTTE

A mappa a magyarság színének használt vörös szín miatt kapta a „carte rouge” elnevezést, és a közepén elhelyezkedő nagy, egybefüggő vörös folt, a városok egyértelműen magyar több-

sége éles kontrasztot alkotott a peremterületek többszínű vagy nagy fehér pacákkal tarkított térségeivel. A módszer és az elgondolás nem volt egyszerűen új: az eljárást a nemzetközi térképészeti irodalom ismerte, és például Emmanuel de Martonne, a francia békedelegáció földrajzos Erdély-szakértője is ehhez hasonló módszerrel dolgozott Kelet-Magyarországot ábrázoló térképein. Ez a munka azonban nem valami magányos partizánharc volt: az Iparművészeti Főiskola, a Magyar Földrajzi Társaság, a Statisztikai Hivatal, a Kereskedelmi Minisztérium és más intézmények bevonásával csaknem 60 rajzoló és számos térképész készítette a béketárgyalásra szánt adatsorokat és térképeket.

Teleki előadás-sorozatokat szervezett a közvélemény felvilágosítására, memorandumokat írt és juttatott el külföldre, továbbá egyik irányítója volt a TEVÉL-nek (Magyarország Területi Épségének Védő Ligája), s lelkesen részt vett minden olyan külföldi személység fogadásában, akiről gyanítani lehetett, hogy a szava számít valamennyit Párizsban, a békekonferencián. A szociáldemokrata párt egy része és a *Népszava* azonban kifogásolta Teleki személyét, és ellenforradalmi

mozgolódást sejtett aktivitásának hátterében. Személyes helyzete sem volt könnyű: a hadigondozás területe az őszirózsás forradalom kezdetétől a kommunista propaganda egyik kedvelt célpontja volt. A kommunista irányítású Rökkantak Szövetsége már 1918. november 1-jén bizalmi embert küldött a Hadigondozó Hivatalba. 1919. február 14-én 150 rokkant megszállta a Hadigondozó Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úti központját, eltávolították a tisztviselőket, és küldöttséget menesztettek a miniszterelnökségre.

Telekit ekkor a minisztertanács leváltotta. Az eltávolítás egyik indokként azt említették a minisztertanácsban, hogy hivatali keretéből 30 ezer koronát juttatott a *Honvéd Újságnak*. Teleki e ténykedését csak akkor lehet megérteni, ha tudjuk, mennyire fontosnak tekintette a propagandát és a felvilágosítást a népbetegségek leküzdésében. Az összeg nagysága és a támogatás felhánytorgatásának körülményei azonban azt jelzik, hogy az eset inkább csak ürügyként szolgált. Nagyobb jelentőségű az az állítás, amely szerint a Teleki által vezetett hivatalban 16 hónapra nyúlt az egyes ügyek elintézési ideje, és csaknem hat-

vanezer akta hevert elintézetlenül. Ezek súlyos vádak, s csak részben enyhíti őket a forradalmi felfordulás, a hivatal vezetőjének más irányú elfoglaltsága, ellenben súlyosan esik latba Telekinek a hivatali életben gyakorta érvényesíthetetlen szempontrendszerre, amely lelassította az ügykezelést.

Ennek ellenére Teleki még 1919 februárjában-márciusában is élvezte Károlyi Mihály bizalmát, amikor a köztársasági elnök őt is megjelölte mint a majdani magyar béke delegáció tagját, és Telekit távollétében kinevezte a Járszi Oszkár vezette Külügyi Tanács tagjának. Sőt, amikor 1919 márciusának elején Teleki Svájcba érkezett, még egyértelműen Károlyi küldöttének mondta magát, aki a magyar béke delegáció párizsi utazásának lehetőségét puhatolja ki.

KÁROLYI GYULA KÜLÜGYMINISZTERE

1919. március elején úgy ítélte meg, hogy külföldön többet használhat, és Svájcba utazott. A már ott tartózkodó magyaroknak kijelentette: fél, hogy „nem fog használhatni semmit, de nem akarja a szemrehányást vállalni, hogy ilyen súlyos időkben félreállt”. Amikor nyilvánvaló lett, hogy Bernből nem tud továbbutazni Párizsba, a gróf nem látta értelmét a további svájci tartózkodásnak. 1919 áprilisának első napjaiban áttette székhelyét Bécsbe, ahol új ellenforradalmi központ jött létre. Emigráns politikusok, a számos névtelen emigráns, például a szépszájú katonatiszt összefogására alapították meg Bethlen István vezetésével április közepén a bécsi Magyar Nemzeti Bizottságot, amelyet az utókor Antiboldsevista Comité (ABC) néven ismer. E szervezet képviselőiben Teleki, Bethlennel együtt, megoldási javaslatokkal és feljegyzésekkel bombázta a bécsi antantmissziókat: elsősorban a briteket és a franciákat.

Május második felében, amikor eljutott Bécsbe a hír, hogy az Aradon létrejött, majd Szegeden működő új ellenforradalmi erőközpont minél előbb fél akarja venni a kapcsolatot Béccsel, s egyesülni kíván az ABC-vel, Teleki útra kelt Szeged felé, ahová június 2-án érkezett meg. Másnap már részt vett a gróf Károlyi Gyula által alakított kormány ülésén, megkapta a külügyminiszteri stallumot, és június 6-án letette esküjét.

A szegedi kormány külügyminisztériuma a szegedi törvényszék telekönyvi irattárának épületében működött, amelynek ajtaját a külügyminiszter személyesen lakatolta ki látogatói előtt. Dolgozószobájában egy szék karfája támasztotta ki a bejáratot, mert a kilincseket ellopták. A tárca személyi állománya a minisztérium két hónapos működése alatt nem tett ki többet harminc főnél. A szegedi külpolitikának elég szűk mozgástere volt, és céljai is szükségképpen csak rövid távúak lehettek: a kormány elismertetése, a magyarországi bolsevizmus legyűréséhez minél kedvezőbb pozíciók kihasználása és a Magyarországra váró béke feltételeinek enyhítése. A legintenzívebb kapcsolatfelvételi kísérletek a belgrádi kormány és a francia hadsereg közvetítésével zajlottak. 1919 júniusának közepén Teleki a szegedi kormány újdonsült hadügyminisztere, Horthy Miklós kíséretében Belgrádba indult, hogy szerb kormányférfiakkal és az antant képviselőivel tárgyaljon. A két férfiúnak ez volt az első közös ténykedése, s valószínűleg rokonszenvesnek is találták egymást.

Teleki nemcsak kül-, hanem belpolitikai téren is aktivizálta magát Szegeden. Már megérkezésekor előterjesztette a bécsi komité által kidolgozott, de valójában Teleki és Bethlen munkájának tekinthető nyolcpontos programot. A hatékony működést azonban hamarosan megbénította a francia katonák és politikusok növekvő bizalmatlansága a Károlyi Gyula vezette kormány iránt. A kormány összetételét általában is túl reakciónak tartották.

Az elhúzódó kormányválság után, július 12-én megalakult P. Ábrahám Dezső kormánya, amelyben – Károlyi Gyula ösztönzésére – Teleki megtartotta a külügyi tárcát, sőt július 16-tól még a földművelési tárca érdekeit is képviselte. Augusztus 4-én részt vett az ellenkormány parlamentjének szánt Magyar Nemzeti Bizottmány alakuló ülésén, és a Peidl-kormány bukását követő napon megismételte a pártok felletti vagy pártokat magába foglaló nemzeti tömörülés megalakításának szükségességét a kormány lapjában. Ismét arra szólított fel, hogy a magyarság tegyen félre minden nézetkülönbséget, „minden izmust”, és fegyelmezetten, közös munkával vezesse ki az országot a bolsevizmus teremtette zsákutcából. Másnap reggel Dömötör Mihály népjóléti miniszterrel a Nemzeti Hadsereg egyetlen repülőgépén

Siófokra repült, valószínűleg azért, hogy a Budapestre és a Dunántúl egyes részeire akkor már bevonult román csapatok kikerülésével jusson el a fővárosba.

A BELPOLITIKA SŰRŰJÉBEN

Mivel a forradalmak és az összeomlás erősen megtépázták a magyar politikai elitet, az agilis és alig negyvenéves Teleki a belpolitika sűrűjében találta magát. Olyan, sokat tapasztalt, öreg politikai rókákkal került egy polcra, mint Popovics Sándor, Apponyi Albert vagy Somssich László. Teleki még 1919 augusztusának végén vezetője lett a Friedrich István politikai csoportjából létrejövő, legitimista irányú Keresztény Nemzeti Pártnak.

Közzétett programja szerint a párt állást foglalt a demokratikus, nemzeti állam mellett, amely egyúttal letöri a keresztény világfelfogást veszélyeztető irányzatokat. Követelte a virilizmus eltörlését, az általános, egyenlő és titkos választójogot, a „sajtókérdés” megoldását (a keresztény-nemzeti sajtó fórumainak intézményes megteremtését), az egyesületi és a gyülekezési jog biztosítását. Programjában a párt hitet tett valamiféle földreform mellett, amelyet azonban „a belterjes termelés érdekében szükséges birtokkategóriák fenntartásával” képzelt el.

Néhány általános pont (jó úthálózat, a tisztességes vállalkozási kedv serkentése stb.) mellett a párt elképzelései között erősen szociális indíttatású javaslatok is szerepeltek: kötelező nyugdíjbiztosítás, az árvák és özvegyek javadalmainak rendezése és a nagy vagyonok progresszív megadóztatása. A tüdővész, a nemi betegségek és a pálinkafogyasztás elleni küzdelem hangoztatásában pedig lehetetlen nem felismerni Teleki Pál keze nyomát. „Szociális reformot hirdetünk, de különösen hangsúlyozzuk, hogy addig ez az ország nem fog boldogulni, amíg a magyar nemzeti eszme és a keresztény erkölcsi világnézet nem hatja át!” – szögezte le a dokumentum.

A valójában Friedrich által kézben tartott párt inkább bázisul szolgált Teleki számára az ekkoriban hatalmas lendülettel létrejövő keresztény pártok összefogásához. Teleki Bethlennel való előzetes egyeztetés és egy jövődöbéli keresztény blokk létrehozásának gondolatával fogadta el a pártelnökségre való felkérést. A KNP helyeze-

tét különösen kedvezővé tette, hogy egyik vezetője a miniszterelnökség – igaz, korlátozott – lehetőségeivel segíthette a szervezkedést.

Néhány nappal a pártalakítás megindítása után az új formáció összehangolta lépéseit a Keresztény Földművespárttal és egyes keresztényszocialista frakciókkal. Sir George Clerk-nak, a párizsi békekonferencia brit diplomata küldöttének Budapestre érkezése és a politikai kibontakozás érdekében folytatott tárgyalásai pedig kétségkívül megnövelték a különböző keresztény frakciók hajlamát a közeledésre.

E kooperáció betetőzése volt 1919. október 26-án a Wenckheim-palotában a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának létrejötte, amelynek révén a keresztény politikusok azt remélték, hogy a Nagyatádi Szabó István-féle kisgazdapárt növekvő befolyását, gyanús-nak tartott szimpátiáit ellenőrizni és szükség esetén ellensúlyozni tudják. Az új párt vezetőségében foglalt helyet Friedrich István, Huszár Károly, Haller István, Pekár Gyula és Csilléry András. Teleki e keresztény blokk képviselőjében jelent meg a Clerk által szervezett politikai megbeszéléseken.

Bár Friedrich mindent megtett hatalmon maradása érdekében, legitimista szimpátiái, kalandorsága miatt az országban éppen döntő szóhoz jutó britek – a kezdeti rokonszenv elmúltával – alkalmatlanabb embert el sem tudtak volna képzelni a posztra. Clerk váratlan rokonszenvet mutatott a magyar politikai osztály iránt. Apponyit és Horthyt olyan személyiségeként emlegette, akiknek „bölcssége és befolyása” segítette a koalíciós kormány megalakulásában. Teleki mint a „keresztény blokk elnöke” – legalábbis a brit tárgyalópartnerek ennek hitték – részt vett a koncentrációs kormányt előkészítő tárgyalásokon, amelyekre a románok kivonulása után került sor.

Figyelemre méltó, hogy ezeken a megbeszéléseken Teleki egyszer sem szólalt fel, pedig elég mély ellentétek választották el egymástól a feleket. Ezekben a napokban megelégedett az azal, hogy Clerkot és a kíséretében lévő diplomatákat informális úton tájékoztatta a magyar nemzet számára megalázó békeszerződés várható következményeiről és az idegen uralom alatt maradt magyarokat érő atrocitásokról. Teleki ilyen irányú információs előadásai nem mindig sikerültek jól: a Budapesten átutazó bukaresti francia követ – egyik budapesti informátorá-

ra támaszkodva – Telekiről mint a „reakciók vezéréről”, továbbá a háború idején Hamburgtól a Csendes-óceánig nyúló „pániszlám, pánturáni, pángermán” birodalomról terveket szövő politikusról emlékezett meg jelentésében.

A Huszár Károly vezette koncentrációs kormány megalakulásával Teleki nem vonult ki a politikai életből. Indulni kívánt az 1920 januárjára kiírt választásokon. Nem elégedett meg azonban pusztán pártpolitikai típusú szervezkedéssel: Párizsba indulása előtt, 1919. december 28-án részt vett az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga megalapításában. Az egyesület azokat a fővárosi keresztény közéleti férfiakat tömörítette, akik le akartak számolni végre a városházi liberális politikával, és a szerveződőben lévő fővárosi KNEP hasznos értelmiségi háttérszervezeteként kívántak működni. Az országos pártpolitika változásai azonban úgy hozták, hogy erre nem volt mód: a liga bázisa lett a Keresztény Községi Párt megszervezésének, a korszak egyik eredeti, bár kimondottan szélsőséges városi politikusa, Wolff Károly vezérletével. Teleki más irányú politikai vonzalmai ellenére is tagja maradt az egyesületnek, sőt, Wolff halála után át is vette az elnökséget. A sokféle ágazó politikai tevékenység meghozta a maga gyümölcseit: Telekit ismét csak ellenjelölt nélkül, egyhangúlag választotta képviselőjévé Szeged első választókerülete – így nem kellett szembeülnie az általános, egyenlő és titkos választójog következményeivel.

SIMONYI–SEMADAM KORMÁNYÁBAN

Teleki 1920. április elején visszatért a párizsi békekonferenciáról Budapestre, ahol március eleje-közepe óta nyílt titok volt, hogy átveszi Simonyi-Semadam Sándor kormányában a külügyminiszteri tárcát. Bemutakozó beszédét 1920. április 26-án mondta el a parlamentben. Ezekben a napokban a Párizsból jövő hírek hatására meglehetősen optimistán látta Magyarország helyzetét, bár rövid távú változásokkal nem számolt. „Láttam azonban oda-kint a hangulatváltozást, és meg kellett ragadni. Azt hiszem, már egy napig sem lehetett várni” – írta a nagybeteg Lóczy Lajosnak, majd némi magyarázkodással folytatta a frissiben elvállalt stallummal kapcsolatban. „Absolut jól

senki sem csinálhat, de a miben a legjobban bízom a komplikált helyzettel szemben, az a geográfus syntheticus felfogása.”

Igyekezett hangsúlyozni, hogy Magyarországnak be kell illeszkednie az új európai rendbe, és ennek érdekében nemzeti egységre hívott fel. A béke-delegáció munkáját úgy állította be, mint nem a pillanatnak, hanem a jövőnek szánt feltáró és adatgyűjtő munkát, amely „pótolta azt, amit évtizedeken át mulasztottunk országunk megismerése tekintetében”. Ez az idő előtt elvégzett munka az ő szemében azért is hasznos volt, mert „annak felismerése, hogy ez az állapot elviselhetetlen és tarthatatlan, meg kell hogy jöjjön”. Nemzeti egységre szólított fel, és visszautasította, hogy bármely párt irányzatának szolgálatába álljon.

A kedvezően fogadott beszédet azonban beárnyékolta az elkövetkező hetekben bemutatott politikai piruett: a dualizmus politikai technikáit másolva Teleki néhány nagybirtokos társával kilépett a KNEP-ből, hogy disszidens csoportot alkotva elvesse egy új, többségi párt magvát. A kísérlet nem sikerült, viszont felkorbácsolta körülötte az indulatokat. Ez a tény, párosulva a magyar–francia tárgyalásokról kiszivárgó értesülésekkel és a Magyarország részéről felajánlott ellenértékkel, az általa folytatott külpolitika ellen hangolta a képviselők jelentékeny hányadát. Telekinek személyesen is dilemmát jelentett, hogy elutazzon-e Párizsba a békeszerződés aláírására. Világos volt, hogy az a politikus, aki ellátja kézjegyével az okmányt, lemondhat arról, hogy bármiféle politikai szerepet játsszon a későbbiekben Magyarországon. Végül a francia főmegbízott segítette eloszlanni a külügyminiszter aggályait: a franciabarátnak tartott politikust ő maga beszélte le a párizsi utazásról, és ezzel megnyitotta az utat Teleki politikai túlélése előtt.

A BÉKEDELEGÁTUS

Teleki ugyan hivatalosan nem volt tagja Friedrich István kormányának, de 1919. augusztus 21-én József főherceg kérésére felállította a béketárgyalásokat előkészítő irodát, és kiterjedt szervezőmunkába fogott, hogy folytassa a Tanácsköztársaság idején megszakadt előkészületeket. Telekinek kezdetben mindössze két munkatársa volt a Külügyminisztérium épületében megkez-

dett, majd a palotában folytatott munkához: egyikük Teleki szegedi felfedezettje, gróf Csáky István, a bécsi konzuli akadémia frissen végzett növendéke, későbbi külügyminiszter. Hamarosan munkatársak és szakértők egész légiója csatlakozott hozzájuk.

A román megszállás miatt azonban a munkákat nem lehetett egy helyre koncentrálni, mert a megszálló hatóságok valószínűleg szívesen megnehezítették volna a magyar felkészülést. Az egyes referensek és szakértők a városban, a minisztériumokban szétszórta dolgoztak, Teleki egylovas konflison (az automobilt feltétlenül elrekvirálták volna a román hatóságok) járta az egyes hivatalokat, értekezleteken vett részt, majd visszatért a palota krisztinavárosi szárnyába, és gyakran irodájának munkatársaival együtt kanalazta az egykori királyi konyhán készült üres levest.

A kultusz-, a földművelési, a belügy-, a kereskedelmi, a külügy- és a pénzügyminisztérium szakemberei mellett a Statisztikai Hivatal és számos más, kisebb szakágazati szerv munkatársai vettek részt az anyaggyűjtésben. E szervezési munkában bukkantak fel először azok a szakemberek, akik Teleki pályájának fontos kísérői lettek a későbbiekben. Csáky István mellett Csáky Imre a Felvidékre vonatkozó anyaggyűjtést koordinálta, Bencs Zoltán a Kultuszminisztérium részéről vett részt a munkában, Kovács Alajos a statisztikai adatgyűjtés rendszerezését végezte, a menekült karánbeszi tanár, Fodor Ferenc a központi irodában dolgozott: megannyi fontos személy Teleki későbbi személyzeti politikájában. A minisztériumokban előkészített anyagokat államtitkári értekezleteken vitatták meg, és a béke-előkészületek két motorja: Teleki és Bethlen, valamint az időnként felbukkanó Apponyi politikai, célszerűségi szempontból igazított rajtuk, majd az anyagokat kiadták angol és francia fordításra.

Nyomdai munkálatokról a román hadsereg november közepi kivonulása előtt nem lehetett szó, félő volt, hogy a megszálló hatóságok elkobozzák az anyagot. Így december elejére a magyar béke delegáció a mostoha körülmények ellenére felkészülten várhatta a párizsi békekonferencia meghívását. A minisztertanács 1919. december 29-i ülésén úgy döntött, hogy elküldi delegátusait Párizsba. Ezért 1920. január 5-én reggel a Keleti pályaudvarról útra kelt a magyar béke delegáció nyolc va-

gonból álló különvonata, amelynek hetvenhárom utasa között volt Teleki Pál, a békeküldöttség egyik fődelegátusa.

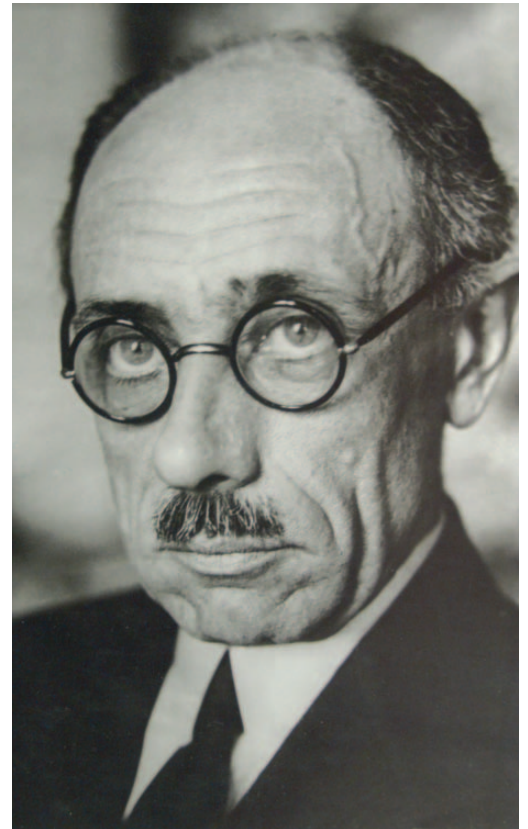
A magyar béke delegációt gyakorlatilag internálták Párizs egyik előkelő külvárosának egy kevésbé előkelő szállodájában. Az egyik – ettől nyilván meggyötört – diplomata vallomása szerint a Neuilly-ben álló Chateau de Madrid egyenesen garniszálló volt, mindenesetre távol esett a Teleki által kedvelt Hotel Mirabeau eleganciájától. A magyar küldöttség tagjai – köztük a hét fődelegátus – azt remélték, hogy a Budapestben elkészített előzetes vagy bemutatkozó jegyzékek átadásával kedvezően tudják majd befolyásolni a békekonferencia döntéshozóit. Erre azonban a megérkezés után nem volt mód. A delegáció tagjai Párizsba nem utazhattak be, csak a közeli Bois de Boulogne-ban sétálhattak. Ez azonban nem az egyetlen testmozgási lehetőségük volt a politikusoknak. A delegáció magával hozott egy kisebb kézi nyomdát, hogy a helyszínen is tudjon dokumentumokat előállítani. A gépet a szálloda pincéjében állították fel, és egy biciklivel összekötött szerkezet segítségével két ember működtethette. A delegátusoknak is részt kellett vállalniuk a munkában, amit Teleki ilyen alkalmakkor a rá jellemző jó kedéllyel végzett, sőt a szemtanú szerint „igen jól lendített”.

Csaknem egy héttel a megérkezés után a magyar delegáció átadhatta az így tökéletesített előzetes jegyzékeit, amelyek színültig megtöltöttek egy berautót. A magyar békefeltételek megismerése után a delegáció számot vehetett azzal, hogy szempontjaik vajmi kevés megértésre számíthatnak. Teleki volt az, aki Apponyi híres beszédének reggelén a néprajzi térképre tussal berajzolta a békeszerződésben körvonalazott magyar határokat. E térkép segítségével tudott a béke delegáció vezetője bizonyos érdeklődést kiváltani a „négy nagy” előtt. Két nappal később a delegáció hazautazott Magyarországra. Teleki megszólalásaiban kiemelte, hogy a határok teljességgel irreálisak, városokat vágnak ketté; olyanok, mint amilyeneket a britek húztak Afganisztánban.

Február 11-én a delegáció visszatért Párizsba, és igyekezett a színpalak mögött is tenni a békefeltételek megváltoztatásáért. Apponyi újbóli meghallgatását elutasította a békekonferencia, csak a 18 válaszjegyzék átadására szorítkozhattak a küldöttek. Így február

végén a delegátusok nagy része dolgozatlanul hagyta el Párizst. Ezek a jegyzékek, amelyek összeállítását szintén Teleki koordinálta, már hangsúlyosabban foglalkoztak az önrendelkezés és a nemzetiségek problémájával, jóllehet a Magyarország történelmi egységére történő hivatkozás itt is előfordult.

A negyvenegyedik életévét taposó fődelegátusban ekkor is, később is

megvolt a készség, hogy diplomáciai műveleteihez ne a hagyományos csatornákat, hanem saját bizalmi embereit vegye igénybe. Így kerülhetett sor az 1920 tavaszán–nyarán zajló magyar–francia titkos tárgyalásokra, amelyek során a magyar fél gazdasági előnyök felkínálásáért cserébe területi engedményeket szeretett volna elérni. Ezek a tárgyalások Teleki tudtával és külügyminiszteri intenciói alapján zajlottak, bár roppant pesszimista volt a békeszerződéssel kapcsolatban: „Húsvétra hazamennék – írta mesterének, Lóczy Lajosnak. – *Hogy mivel, az még nem bizonyos, de alig van némi kilátás is arra, hogy ne a legrosszabb változatlan békével. És talán mégis alá fog kelteni a kormánynak ezt írni, mert éhen vész Pest, és az oláhok a Tiszáig bejönnek újra. Én ugyan ezen áldozatokat is meghoznám, de a legtöbbet nem.*” ♦

Ablonczy Balázs

AZ ORSZÁG ÉLÉN

TELEKI ELSŐ KORMÁNYA

A trianoni békeszerződés aláírása után nyilvánvalóvá vált, hogy a Simonyi-Semadam-kormány napjai meg vannak számlálva. A csaknem másfél hónapig elhúzódó kormányválság és Bethlen István kormányalakítási kísérletének kudarca után, július közepén Horthy Miklós Telekit designálta miniszterelnöknek.

Bethlen valószínűleg úgy vélte: ha a helyzet tisztázódik, nyugodtabb belpolitikai körülmények között állhat az ország élére. A helyzet megítélésében Bethlen nem volt egyedül: mind a német, mind a francia diplomácia budapesti képviselője úgy látta, hogy Teleki miniszterelnöksége csupán az átmeneti állapotot hosszabbítja meg néhány héttel-hónappal.

Teleki mégis maradt, és kilenc hónapon keresztül meglehetősen szerencsével kormányzott. Legalább négyszer akarták megbuktatni, egyszer új kormányt alakított, leszerelt, békített, alkudozott és színlelt.

Egy vesztes háború önmagában is elég munkát adott volna a konszolidáció felé törekvő országnak. Magyarország drámai mértékű megcsonkítása, a menekültáradat, az infláció, a tragikus méreteket öltő ellátási zavarok és a különítményesek garázdálkodásai mellett még az idegen megszállást és a magyar belpolitikába közvetlenül beavatkozó antant gyámködését is el kellett tűrnie a lakosságnak és a kormánzatnak. Az adott helyzetben bele kellett nyugodni ebbe a tragikus következményekkel járó békébe, sőt ratifikálni kellett a nemzetgyűlésben.

A KORMÁNYPROGRAM

Teleki 1920. július 19-én hirdetett kormányt. Kezdetben magának tartotta fenn a külügyek irányítását is. Július 22-én mondta el kormánya programját a Parlamentben. A külpolitikáról szólva kifejtette, hogy a kormány a magyarlengyel jó kapcsolat talaján áll, s egyúttal kérte a nagyhatalmaktól a Vörös Hadsereg ellen küzdő és éppen akkor kritikus helyzetben lévő Lengyelország megsegítését. Megemlítette: az országnak érdeke, hogy a nagyhatalmakkal és a környező országokkal egyaránt normális gazdasági kapcsolatokat építsen ki. Megemlékezett az éppen folyamatban lévő francia–magyar gazdasági tárgyalásokról. Megismételte áprilisi nézeteit, melyek szerint a „*nagyhatalmakban most már lesz megértés aziránt, hogy változtatni kell*”.

Áttérve a belpolitikai ügyekre kijelentette, hogy elsődleges célja „*a jogrend helyreállítása és teljes biztosítása*”. Az értetlenkedvéért még megerősítette: „*bármely irányból jövő*” rendzavarási kísérlettel szembeszáll. Azt is megemlítette, hogy számára nem „*az európai jóakarát megszerzése lesz a cél*”, mert a külföld „*az állítólagos fehérterror kérdésében is tökéletesen hamisan lát*”. Békülékenynek mutatkozott a munkáskérdéssel, illetve a szakszervezetekkel kapcsolatban, ez utóbbiakat minél hamarabb „*át kell adni a jóléti érdek-képviseleti munkának*” és a gazdasági önszerveződésnek. A földreformról Teleki szerint a lehető leg hamarabb döntést kell hozni, és ügyelni kell arra, hogy végrehajtásánál „*elsősorban a nemzetfenntartó elemek vételessenek tekintetbe*”.

Későbbi megnyilvánulásából tudható, hogy ő „*nemzetfenntartó elem*” alatt elsősorban a középbirtokosságot értette. Mindenekfelett takarékoságot

hirdetett: az állami hivatalnokok számának csökkentését, a felesleges hivatalok felszámolását, a közbeszerzések fokozottabb ellenőrzését, a dologi kiadások mérséklését, a minisztériumi autók számának csökkentését (ennek felvetése a válsághelyzet legbiztosabb jele volt a Horthy-korszakban). Egyszeri nagy vagyonadót képzelt el. Teljhatalommal kívánta felruházni a pénzügyminisztert a pénzügyi igazgatás és a takarékosági intézkedések terén.

A nemzetgyűlés először a kormányzói hatalom kiterjesztéséről hozott döntést. A Ház-feloszlatás mellett a kormányzó kegyelmezési jogot is gyakorolhat, és az Országgyűlés előzetes megkérdezése nélkül dönthet a hadsereg határokön kívüli alkalmazásáról. Huszonegy évvel később Horthy e törvénycikkre hivatkozva indította útnak a magyar honvédséget a Szovjetunió ellen – parlamenti felhatalmazás nélkül.

A korszak bírálói a miniszterelnökség első ténykedései közül a botbüntetés visszaállítását róják fel a miniszterelnököknek. A magyar jogrend büntetőügyekben 1871-ben törölte el a testi fenytésnek ezt a fajtáját. A büntetés újbóli jogszabályba emeléséről 1920-ban két törvény is rendelkezett, s ezeket – szemben a szakirodalom állításaival – igenis alkalmazták, elsőként Rentka István zsebmetszőn hajtották végre 1921 januárjában.

A KÜLÖNÍTMÉNYEK ELLEN

A Teleki-kormány egyik legfontosabb problémája volt a különítmények, az elburjánzott paramilitáris alakulatok, illetve az utcai zsidóverők megfékezése. 1920 nyarán többször ért támadás zsidó polgárok, tőzsdei alkuszok által látogatott budapesti kávéházakat: az egyik ilyen esetnek két halálos áldozata is volt. A történeteket nemzetközi és belföldi felháborodás kísérte, a bűnösöket elfogták és súlyos börtönbüntetésre ítélték. Az atrocitások azonban összel sem értek véget, sőt a békeszerződés ratifikációjának (1920. november) közeledtével egyre szaporodtak. A jogtalan utcai igazoltatások, egyetemi ütlegek mellett zsidónak minősített egyesületek székházának lefoglalása is előfordult.

A pohár november elején telt be: 9-én éjjel 15-20 férfi az Aradi utca és a Nagykörút sarkán bántalmazott egy járókelőt, a megtámadott segítségére siető közrendt pedig halálosan megsebesítették. A kormány elég indokot talált a cselekvésre: este a rendőrség

katonai segítséggel körülvette a Britania, a Berlin, a Deák Ferenc és a Savoy Szállót. A razzia során Nádossy Imre rend őrfőkapitány, Sávoly János tábornok, Sréter István és Ferdinándy Gyula mellett megjelent Teleki is. Négy katonát és huszonhat polgári személyt tartóztattak le a szállodákban.

Hajnalanban a katonaság körülvette a mátyásföldi Ehmann-telepet, ahol építőalakulatok és menekültek mellett a Babarczy-Hir-különítmény tagjai is be voltak kvártélyozva. Lövöldözés tört ki, és a katonaság lelőtt négy különítményest. Mivel a letartóztatottak között ÉME-tagok (Ébredő Magyarok Egyesülete) is voltak, a miniszterelnök az összes 1918 októbere után létrejött egyesületnél alapszabály-reviziót rendelt el, és ideiglenesen felfüggesztette a gyülekezési jogot. Az ÉME budapesti szervezetét – működési szabálytalanságokra hivatkozva – felfüggesztette. A kerületi előjáróságok az újbóli engedélyezés után sem szolgáltatták vissza az ÉME vagyontárgyait. A miniszterelnök hasonló razziákat ígért vidéken is, és kiterjesztette a rögtönbíráskodást a novemberihez hasonló cselekmények elkövetőire. A rögtönbíráskodás módosításáról szóló törvényjavaslatot már másnap beterjesztette az igazságügy-miniszter.

Teleki a későbbiekben feloszlatta a különítményeket. Héjjas Ivánét formálisan már 1920 nyarán, a Babarczy-különítményt 1920 novemberében, Rácz Kálmán huszárszázadosét valamivel később. Azokhoz a csoportokhoz, amelyek vezetői Horthyra gyakorolt befolyásuk és alakulataik hadrendbe tagoltsága miatt érinthetetlennek számítottak (Prónay, Ostenburg), ekkor még nem nyúltak, de mozgásterüket minden lehetséges módon szűkíteni igyekeztek. Prónay nem is siklott el elől: két évtizeddel később írt emlékiratában csak úgy sorjáznak a szitkok a „szabadkőműves erdélyi grófok” (Teleki, Bethlen, Bánffy) ellen. Telekinek nyilvánvalóan a kormányzó jóváhagyásával foganatosított intézkedései hozzájárultak ahhoz, hogy a közbiztonság megszilárduljon az országban.

ELSZIGETELTSÉGBEN

A kormány külpolitikáját szemügyre véve látható, hogy a frissen hatalomra került Teleki-kabinetnél elszigeteltebb helyzetben lévő európai kormány nem volt 1920-ban. Az egyre szűkülő külpolitikai mozgásteret Teleki és külügyminisztere, Csáky Imre is érzékelte. Az

egyoldalúnak ítélt francia orientáció miatt számos támadásban volt részük a magyar belpolitikában – főként a kulisszák mögött. Ugyanakkor ez az irányultság nem volt egészen őszinte Teleki részéről – ezt később bizalmas közlésekben meg is erősítette. *„Én soha nem fűztem vérmes reményeket az ún. francia orientációhoz, s 15 hónap előtt a helyzet kényszerűsége folytán mentem bele egy látszólag francia orientációba”* – írta 1921 nyarán. Ahhoz azonban, hogy megindulhasson az újrakezdés, magyar követségeket lehessen felállítani, és legalább esély legyen a falak ledöntésére, a kormánynak eleget kellett tennie az utolsó nagyhatalmi követelésnek: ratifikálnia kellett a trianoni békeszerződést, s ebben a politikai elit meghatározó része egyetértett.

Csáky Imre külügyminiszter 1920. október 26-án nyújtotta be a békeszerződést a nemzetgyűlésben. Tárgyalására november 13-án került sor. Az ülésen Teleki vádindítványt kért maga ellen az 1848. évi III. törvény alapján. A vádindítványt a nemzetgyűlés elutasította. Elfogadták ugyanakkor Pallavicini György javaslatát, hogy a Parlament épülete mellett lobogó országzászlót eresszék felárbocra mindaddig, amíg a békeszerződés igaztalanságait nem orvosolják. Másnap a Teleki-kormány bejelentette lemondását a kormányszónak, amelyet Horthy nem fogadott el. November 15-én, harmadszori olvasatban – a részletes vita voltaképeni mellőzésével – a nemzetgyűlés elfogadta a békeszerződést. Másnap egy

alpári szócsata során kiderült, hogy negyvennél több képviselő nem szavazta meg a törvényt. A kormánypárt felgyelmezett többsége azonban elfogadta a javaslatot.

Magyarország egyik legégetőbb problémája a földkérdés volt. Világosan látszott, hogy a status quo ante visszaállítása nem lehetséges, jóllehet formailag ez történt, amikor a Friedrich-kormány első intézkedéseinek egyike, a 4607/1919-es miniszterelnökségi rendelet a földek köztulajdonba vételének megszüntetéséről intézkedett. 1920-ban Magyarországon 2 118 145 lakos, azaz a keresők csaknem 57%-a élt a mezőgazdaságból. E hatalmas tömegeből hétszázezer ember, tehát körülbelül 33% semmilyen földbirtokkal nem rendelkezett. A kérdéssel mind szociális, mind politikai szempontból foglalkozni kellett, hiszen ekkora tömeget a felemelkedés esélyétől tartósan elzárni nem lehetett. A Teleki-kormány konszolidációs politikájának fontos része volt a nemzetgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat a *„földbirtok helyesebb megoszlásáról”*, amely nagyban hozzájárult a vidéki Magyarország átmeneti megnyugvásához.

A KIRÁLYKÉRDÉS

Legkomolyabb feladatai közül kettőn, a békeszerződés elfogadtatásán és a földreform megszavazásán túlesett a kormány, amikor december elsején a nemzetgyűlésben váratlanul leszavazták Korányi pénzügyminisztert. Az ő lemondását követte az egész kabineté. Valójában azonban a királykérdés ki-

AZ ELSŐ TELEKI-KORMÁNY, 1920

Ülő sor: Haller István vallás- és közoktatásügyi, Korányi Frigyes báró pénzügy-, Rubinek Gyula kereskedelemügyi, Teleki Pál gróf, Ferdinándy Gyula belügy-, Nagyatádi Szabó István közélelmezés-ügyi tárca nélküli miniszter. Álló sor: Sokorópátkai Szabó István tárca nélküli kiskazda, Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi, Sréter István honvédelmi, Tomcsányi Vilmos Pál igazságügyi- és Bleyer Jakab, a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere

éleződése robbantotta fel a kormánypártot, és elhúzódozó válságba lökte a magyar politikai életet.

1921. február 3-án, a kormánypárt értekezletén 58:62 arányban leszavazták a miniszterelnököt, aki a gyűléstől a királykérdés további elodázását kívánta. A gyűlésen részt vevők határozatba foglalták, hogy a kormánypárt a szabad királyválasztás alapján áll. Az előző napon történtek hatására másnap a nemzetgyűlésben Vasadi Balogh György kiskazda képviselő felszólította Telekit, hogy nyilatkozzon a királykérdésben. Teleki azonnal válaszolt: *„azon az állásponton állok ma is, hogy ez a kérdés jelenleg a parlamenti diskussziókból [...] kikapcsoltassék.”* Az előző napi vereség után ezúttal a nemzetgyűlés hatalmas többséggel, 109:17 arányban elfogadta Teleki választát.

A szavazás és a végletesen kiélezett álláspontok ekkorra világossá tették: a kormánypárt szétesett. Teleki ezért még február 4-én – 37 társával együtt

– kilépett a pártból, és hozzáfogott, hogy az egységes kormányzó párt romjain új kormánykoalíciót alakítson ki. Február 10-én a kisgazdapárt tisztújító értekezlete elfogadta Teleki koalíciós ajánlatát. Ugyancsak február 10-én újjáalakult a KNEP is. A február 11-én kezdődő tárgyalásokon azonban mindkét párt, a kisgazdák és az egységes kereszténypárt is ellenezte az egységes kormányerő újbóli létrejöttét, ezért úgy állapodtak meg, hogy pártszövetség formájában, koalíciós alapon támogatják a változatlan összetételű kabinetet. Az egységes kormányzó párt tehát felbomlott, és pártszövetség vette át a helyét.

Az elmozdulások nyilvánvalóvá tették, hogy hacsak nem történik hamarosan valami nagy horderejű esemény, új választásokat kell kiírni, mert az államfő személyével kapcsolatos következő felvetés nyomán megbénul a törvényhozás és a kormány munkája. A nagy horderejű esemény végül is IV. Károly húsvéti hazatérési kísérlete volt, amely azért lepett meg mindenkit, mert régóta számítottak rá.

Megállapíthatatlan, hogy IV. Károlyt milyen szóbeli vagy írásbeli megegyezés bírhatta rá, hogy 1921. március 24-én reggel spanyol kertészének útlevelével felszerelve, egy hátizsákkal, fekete szemüvegben, festett bajusszal felkerekedjen a svájci Pranginsból, hogy visszafoglalja Magyarország trónját. A fennmaradt francia és angol diplomáciai dokumentumok nem tartalmaznak utalást arra, hogy a két nagyhatalom támogatta volna IV. Károly kísérletét. Olaszország is egyértelműen

Habsburg-ellenes álláspontot foglalt el. Franciaország viselkedése adta a legtöbb okot a gyanúra.

IV. Károly állítólag rendelkezett Aristide Briand francia miniszterelnök ígéretével arra, hogy kormánya támogatja a Habsburg-uralom helyreállítását Magyarországon. Sőt emisszáriusaik révén – az idős Zita királyné szerint – „szóbeli egyezményt” is kötöttek, amelyben Franciaország katonai és gazdasági segítségnyújtásra, határmódosításokra és a kisantant féken tartására tett ígéretet. Ha létezett is ilyen megállapodás, ami nem valószínű, értéke nem volt. Károly mindenestre hinni akart a francia támogatásban, és ebben a tudatban indult el Magyarországra.

Utazásának részletei Bécsig homályban maradtak. 1921. március 25-én késő este megjelent gyerekkori játszótársá, a megdöbbsent Erdődy Tamás gróf bécsi, Landskrongasse 5. szám alatti lakásán. A király közölte, hogy két napja csak szalámit és száraz kenyeret evett, s étkezést, valamint szállást kért. Másnap, bár nagyszombat volt, Erdődy megszerezte a magyar vízumot. Pinkafőnél lépték át a határt, és a király még március 26-án este megérkezett Mikes János püspök szombathelyi palotájába.

TELEKI KÉSEDELME

Némely feldolgozások gúnyosan említik, hogy az uralkodó érkezésének időpontjában, úgymond „véletlenül”, a püspöki palotában volt húsvéti lelkigyakorlaton Vass József miniszter, Teleki Pál pedig a közeli Iváncon, Sigray Antal birtokán tartózkodott. Közvetett bizonyítékok alapján bizonyosak lehetünk ab-

ban, hogy egyikük sem tudott az uralkodó érkezéséről – hasonlóan az egész magyarországi legitimista vezérkarhoz. A magyar legitimisták vezére, ifj. Andrássy Gyula például egy nappal a király hazatérése után polgári kastélyának fürdőszobájában, reggeli toalettközben értesült az eseményről. Teleki Iváncon töltötte a hétvégét családjával. A szalonkavadászattal színesített víkendet részt vett az amerikai főmegbízott, Ulysses Grant-Smith is. Nehezen képzelhető, hogy Teleki ilyen politikai kalandra magával viszi családját, és úgy intézi, hogy egy, a restaurációval szemben ellenséges ország képviselője is jelen legyen.

Teleki és Sigray még az éjszakai órákban Szombathelyre sietett. Egy szemtanú még azt is feljegyezte, hogy miután konstataulta, nem rossz viccről van szó, Teleki – jellegzetes mozdulat – jobb kezével megvakarta a bal fülét, ami nála a fejtörés és a kényelmetlen helyzettel való szembesülés csalhatalan jele volt. Kevésbé anekdotikus beszámolók szerint a miniszterelnököt nagyon feldúlta a koronás király megérkezése. *„Teleki megdöbbsent, egy polgárháború lehetőségéről beszélt, és csak nagyon nehezen tudott uralkodni magán”* – írta róla Lehár Antal ezredes, a nyugat-magyarországi magyar haderő parancsnoka, tántoríthatatlan legitimista.

Mindnyájan azt tanácsolták az uralkodónak, hogy siessen Budapestre, és a kormányzóval folytasson tárgyalásokat a hatalomátvételtől. Abban állapodtak meg, hogy másnap reggel Teleki előbb elindul, és felkészíti Horthyt az uralkodó megérkezésére, a király pedig másfél órával később megy utána. Már

Sötét árnyék – A numerus clausus

A zsidóság visszaszorításának igénye elsősorban a „szellemi proletariátus” felszámolásának jelszavával jelent meg a közéletben, és a zsidó orvosok, ügyvédek magas arányával indokolták. Az 1919. augusztus–szeptemberi budapesti egyetemi tanácskozásokon fogalmazták meg az egyetemi hallgatók beiratkozási korlátozásának követelését. Ebben az orvoskar járt az élen, ám a hittudományi és a jogi kar állásfoglalása adott a kérdésnek határozottan faji-felekezeti jelleget. A kultuszminiszteri poszton ekkor a keresztényszocialista Haller István állt, akinek kulcsszerep jutott a numerus clausus törvény meghozatalában. Ebben az időben megszorodtak az atrocitások az egyetemeken: a bajtársi szövetségek tagjai zsidókat vertek, vagy a zsidó hallgatókat nem engedték belépni az egyetemre. Ez a rituálé a húszas–harmincas években sokszor ismétlődött.

Ilyen előzmények után készítette elő a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a törvény tervezetét, amelyet 1920. augusztus 13-án a Nemzetgyűlés elé terjesztett, és szeptember 22-én, az egyetemi

tanév kezdete előtt el is fogadták: 1920. évi XXV. törvénycikként került be a Magyar Törvénytárba. Eszerint az ország minden nemzetiségének az összlakosságban elfoglalt arányban kellett/lehetett képviseltetnie magát az egyetemi és főiskolai hallgatók között.

A törvény betervezésével azért is kellett sietni, mert a politikai életben ennél lényegesen radikálisabb javaslatok is megjelentek. Bár a *„tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaság-tudományi karára és a jogakadémiákra való beiratkozásról”* szóló törvényjavaslat egy szóval sem említette a zsidóságot, mindenki tisztában volt a javaslat lényegével: ezt már a nemzetgyűlési viták is pontosan megmutatták és a törvény végrehajtási rendelete is nyilvánvalóvá tette. A törvény szándéka nem a német vagy a szerb hallgatók korlátozása volt, hanem a zsidóké, ezt Haller miniszter is megerősítette: *„Nagyon természetes dolog, hogy ez igen erősen fogja érinteni a túlprodukciónak legerősebb koefficiensét: a zsidóságot is.”*

cius 27-én reggel a miniszterelnök Pestnek vette az irányt. Sofőrje azonban eltévedt, majd az autó defektet kapott. E késlekedés valószínűleg nem volt szándékos, azonban gyanúra adott okot. A király mindenestre nem tartotta be a megállapodást a másfél órával későbbi indulásról, és erősebb tőrakocsijával Budapestre indult. Autóját a későbbi neves sivatagi kutató és még későbbi filmhős, Almásy László Ede vezette. Károly egy óra körül ért Budapestre, ahol azonnal a Várba hajtatott. Az első megdöbbenés után az ebédőasztaltól riasztott Horthy vasárnap délben, körülbelül fél kettőkor fogadta a királyt.

A két és fél órán át zajló megbeszélésen elhangzottakat később a két résztvevő eltérően adta elő. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a kormányzó a kisantant várható támadására hivatkozva próbálta távozásra bírni a királyt. Amikor Károly a francia garanciákat említette, Horthy kétségbe vonta Briand jóhiszeműségét, egyúttal azonban biztosította az uralkodót rendületlen hűségéről. Látva, hogy a kormányzó nem enged, a király négy óra körül elhagyta a palotát, és visszaindult Szombathelyre. A király március 28-án beteget jelentett, és közölte, hogy nem hagyja el Szombathelyt.

A késve befutó Telekit a kormányzó azonnal visszaindította, deputációba a királyhoz. Károly többször lemondásra szólította fel Horthyt, aki nem engedelmeskedett. A botrány nemzetközivé terebélyesedett. A szomszédos államok március 29-én tiltakoztak a puccskísérelt ellen, sőt a későbbiekben Csehszlovákia és Jugoszlávia az esetet

casus bellinek tekintette, és részleges mozgósítást rendelt el. A nagyhatalmak megértőbbnek mutatkoztak a kormánnyal szemben: március 28-án az angol, az olasz és a francia főmegbízott megvitatta a helyzetet, és úgy döntöttek, hogy érélyes fellépésre nincs szükség, sőt ők igyekeztek másnap megnyugtanni a magából kikelt jugoszláv követet. Többszöri nekirugaszkodás után és az antanthatalmak, valamint az utódállamok nyomása alatt a volt uralkodó hagyta magát meggyőzni, s április 5-én elhagyta az országot. Búcsúztatására nagy tömeg gyűlt össze a városban. A kíséretében lévők nyilván eldöntötték magukban: a következő kísérletet jobban előkészítik.

TELEKI LEMONDÁSA

Teleki kormányának lemondása hetek óta benne volt a levegőben, a király viszszerelési kísérlete csak alkalmat adott a távozásra, hiszen világossá tette a két kormányzó párt közti ellentétet a magyar politikai élet egyik legkényesebb kérdése, az államfő személye körül. A további fejlemények aztán felszínre vették a többi problémát is: a földreform végrehajtását, az internálásokat, a kiscgazda befolyás növekedésének megítélését. Teleki végül egy óvatlanul kiadott kormányzói hadparancs, egy ügyetlen külügyminiszteri nyilatkozat és a két kormánypárt zsarolásai miatt került olyan helyzetbe, hogy lehetetlené vált posztján maradnia. 1921. április 14-én felajánlotta lemondását – nagyjából ötödik alkalommal miniszterelnöksége alatt –, amelyet a kormányzó ezúttal már elfogadott.

A konszolidáció alapjainak lerakása Teleki kormányzására tehető: a jogbiztonság megszilárdítása, a különítményesek visszaszorítása, a gazdasági stabilizáció kísérlete figyelemre méltó tett volt. Külpolitikailag a Teleki-kormány katasztrofális örökséget hagyott hátra – nem a saját hibájából. A megtett út a teljes elszigeteltségből a teljes súlytalanságba vezetett. Az ország – nagyhatalmi érdektelenség közepette – egységbe kovácsolta maga ellen a kisantant országait.

A külföldi megfigyelők részben elismeréssel adóztak Teleki teljesítményének. A brit főmegbízott szerint, bár Teleki „addig táncolt a politikai élet bozotvaélén, amíg nézői belefáradtak produkciójába”, nem szabad elfelejteni, hogy számos kellemetlen helyzettel került szembe, és Európa egésze hálával tartozott neki azért a határozott kiállásért, amellyel Károly Svájcba történő visszatérését szorgalmazta. Teleki bukását végül is az okozta, hogy a királykérdésben folytatott kétkulacos politikájával elveszítette a politikai elit és a kormányzó bizalmát – vélte a német követ.

Teleki belefáradt a hivatalviselésbe. Mivel Bethlen személyében – ahogy a miniszterelnökség munkatársainak mondta – „második éjje” érkezett a kormány élére, könnyű szívvel adta át a kormányrudat. A kabinetből való kiválás révén érzett felszabadultságot később is hangsúlyozta: amikor azon az áprilisi délelőttön legyalogolt a Várhegyről, s átment a Lánchídon, haza a József térre, úgy érezte magát, mint az érettségiző diák, „aki először jár sétapálcával”. ♦

A törvény teremtette új helyzet kedvezményezettje egyértelműen a hagyományos középosztály volt. A törvény olyan dodonai módon volt fogalmazva, hogy míg a húszas években éppenséggel a diákhianyval küzdő vidéki egyetemeknek kedvezett és lehetőséget adott viszonylag sok zsidó diák felvételére a pécsi és szegedi karokra, a harmincas években ugyanez tette lehetővé a korábban csak az orvosi vagy a jogi karra jellemző, jóval szigorúbb elbíránást. Ugyanakkor tehetséges fiatalok ezreit kényszerítette külföldre, akik tudásukat jobbára külföldön kamatoztatták.

A miniszterelnök ugyan nem vett részt a nemzetgyűlési vitában, mert betegséggel küszködött ebben az időben, de visszatérte után soha nem emelt kifogást a javaslat ellen. A korszakban keletkezett beszédeiben egyetértőleg beszélt róla, sőt, amikor 1928-ban a törvény enyhítésére került sor, felsőházi tagként harcosan kiállt az eredeti törvény mellett. Második miniszterelnöksége idején pedig büszkén hivatkozott a jogszámbélyra: „*Én hoztam a numerus clausust, én tiltakoztam a törvényhozás másik Házában, amelynek akkor tagja voltam, annak megszüntetése, hatóságának tompítása ellen, de ugyancsak én oszlattam fel a »Britanniát« is 1920-ban*” – mondta erről 1939 februárjában a Parlamentben.

Teleki antiszemitizmusa nem valamiféle ösztönös, régóta lapangó ellenszenv kifejezése volt. Nem keresett magának ifjúkori sérelmeket, és nem is terelte a kérdést például közgazdasági síkra. Miközben 1918 előtti életéből nem ismerünk antiszemita gesztust, megszólalást (egy magánlevél rosszízű kitételétől eltekintve), sőt társaságában, érdeklődésében sok olyan elem van, amely baloldali gondolkodóhoz, sőt akár a *Huszádik Század* köréhez köti őt, már 1919 folyamán felbukkant írásaiban-beszédeiben a zsidóság faji alapú kirekesztésének szükségessége. Úgy vélte, az „asszimilálhatatlan” zsidósággal Magyarországra a „destrukció” elemei érkeztek a 19. században, és ebben az értelmezésben 1918–1919 forradalmi a zsidóság politikai hatalomátvételi kísérletei voltak.

Későbbi erős szociális reformterveinek kiegészítő eleme volt a diszkriminatív fellépés, amely aztán második miniszterelnökségének zsidóellenes törvénykezésében bukkant fel újra – legalább 1940-ig náci nyomás nélkül, belső indíttatásból. Teleki írta a második zsidótörvény előszavát (preambulumát), és miniszterelnöksége idején kezdődtek meg a harmadik zsidótörvény munkálatai is, s az ezeket kísérő rendeletek sokasága is mind ebbe az irányba toltá politikáját.

A Törökország számára előkészített sèvres-i békeszerződés a három szandzsákból álló moszuli vilajetet, amelynek földjében jelentős olajkincset sejtettek, Iraknak ítélte. Törökország azonban nem írta alá a békediktátumot, és fegyveres harcot kezdett az ország területét megszállva tartó, első sorban görög, olasz, kisebb részben francia és brit csapatok ellen. Erre a küzdelemre utalt Teleki, amikor a természetföldrajzi tényezők fontosságát emelte ki a fegyveres küzdelemben. Eszerint Magyarországnak nem volt „anatoliai sivataga”, amely mögé visszavonulhatott volna, hogy újjászervezze erőit a harcra. A küzdelem sikeres volt, az antant a Törökországgal kötendő béke felülvizsgálatára kényszerült.

Az 1923 júliusában megkötött lausanne-i béke nyitva hagyta a muzulmán lakosságú, de nem török többségű területek sorsát: első sorban a moszuli vilajetet, amelyről a törökök semmiképpen nem akartak lemondani. A brit és török fél abban állapodott meg, hogy ha a közvetlen tárgyalások a moszuli vilajet sorsáról kilenc hónapon belül nem vezetnek eredményre, akkor a felek a Népszövetség elé viszik az ügyet.

A törökök azzal érveltek a terület megtartása mellett, hogy a brit statisztikák hamisak, a vilajet lakosságának többségét kitevő kurdok, csakúgy, mint a jelentékeny kisebbséget képviselő kaldeusok, együtt akarnak élni a törökökkel, és a terület semmiféle történelmi kapcsolatban nem áll Bagdaddal. A britek ezzel szemben kitértek arra, hogy a kurdoknak eszük ágában sincs együtt élni a törökökkel, s a terület jelentős számú arab lakosáról ugyanez elmondható.

Mivel a közvetlen tárgyalások nem vezettek eredményre, az ügy 1924 augusztusában a Népszövetség tanácsa elé került, amely októberben kihelyezett brüsszeli ülésén meghúzta az iraki-török demarkációs vonalat, amely nagyjából egybeesett a volt moszuli vilajet északi határával. Ez lett az ún. „brüsszeli vonal”, amely a végleges határ kijelöléséig elválasztotta a két országot. A vonalat különböző okokból mind a két fél elutasította. A végleges határvonal helyszíni vizsgálatát a Népszövetség Tanácsa egy háromtagú bizottságra bízta. Ennek a bizottságnak lett tagja Teleki Pál.

Teleki nevét Royall Tyler Budapesten ténykedő népszövetségi szakértő vetette fel, aki személyesen is jó viszonyban volt a gróffal. Teleki örömmel vállalta a feladatot. A bizottság tagja lett még Al-

Ablonczy Balázs

KÜLDETÉS MOSZULBAN

A volt Török Birodalom moszuli vilajetének sorsa már a háború alatt foglalkoztatta a nagyhatalmokat. A háború alatt kötött titkos szerződés értelmében Franciaország fennhatósága alá került volna a terület. 1917-ben azonban a szovjet kormány nyilvánosságra hozta az addig titokban tartott szerződést, és az arab világ felháborodása miatt e tervről le kellett tenni. A háború után úgy döntött a szövetségesek Legfelsőbb Tanácsa, hogy Irak népszövetségi brit mandátum lesz, azaz a távlatilag beígért függetlenségig Nagy-Britannia fog gondoskodni a frissen létrehozott királyság igazgatásáról.

bert Paulis belga katonatiszt, gyarmati vállalkozó, elnöke pedig Carl Einar Thure af Wirsén svéd diplomata, bukaresti követ. Tekintélyben és súlyban azonban egyikük sem vetekedhetett Telekivel – a földrajzi tapasztalatokról már nem is szólva.

A népszövetségi delegáció a kíséretében levő titkárokkal, tolmácsokkal és nemzetközi tisztviselőkkel 1924. december 25-én indult el Isztambulon, Ankarán és Damaszkuszon át Bagdadba. Telekin minden bizonnyal nagy örömet szerzett, hogy az út utolsó szakaszán, a sivatagban a résztvevők még autóversenyt is rögtönöztek. Itt Teleki azzal sokkolta Fejszál iraki királyt, hogy a hivatalos fogadáson cserkészegyenruhában jelent meg, Jaszín pasának, az iraki miniszterelnöknek pedig kijelentette, hogy a világnak ebben

a felében nem számít a nemzeti hovatartozás, egyedül a vallási identitás a fontos. Az iraki kormányfő nyelt egy nagyot, és a frissen létrejött országok vezetőinek jellegzetesen túlzó módján közölte, hogy ez egy török álláspont, mert Irakban először mindenki iraki hazafi, s csak azután síita vagy szunnita.

A britek gyanakvását is kiváltotta Teleki, mivel megérkeztekor egyáltalán nem zárta ki a népszavazás kiírását – ami vendéglátói szemében gyanúsán egyezett a török állásponttal –, de a tartomány megosztását sem tartotta kizártnak. A konfliktusoknak ezzel még korántsem volt vége: Teleki összeveszett a bizottság egyik francia titkárával. A britek szemében gyanúra adott okot az is, hogy Telekit Isztambulban és Ankarában többször is magas rangú helyi politiku-

sokkal, illetve közismerten angolgyűlölő személyiségekkel látták együtt. S mint ha ez nem lett volna elég, a delegáció másik titkára, az olasz Marcello Roddolo szabályos titkos hadjáratot viselt Teleki ellen, akit a turanizmustól kezdve a törökországi magyar gazdasági érdekekért való lobbizásig minden elképzelhetővel megvádolt brit tisztviselő előtt.

Teleki reputációját az sem növelte, hogy Moszulba érkezésekor – a delegáció útját biztosító brit tisztviselők és katonatisztek intése ellenére – a török fődelegátussal, Dzsevad pasával kiszökött egy értekezletről, és elindult felfedezni a várost. A szándék önmagában dicséretes is lehetett volna, ám a török katonatiszt szabályos uniformist viselt, s a két idegennek nemsokára jelentős tömeg eredt a nyomába. Teleki később azt állí-

totta, hogy a moszuli bazár vásárlói és kereskedői csak üdvözölni akarták őket. A helyi brit közigazgatási felügyelő szerint viszont határozottan verési szándékkal vették őket üldözőbe. Akárhogy is volt, a karhatalom nem teketóriázott: a tüntetőket brutálisan szétverte, ami ellen a magyar delegátus élénken tiltakozott, s tiltakozását a bizottság munkáját ismertető jelentésben is rögzítette – saját verziója kíséretében.

Mihelyst azonban beindult a helyszíni munka, a lakosok, helyi tisztviselők, kereskedők kikérdezése a moszuli vilájetben, a botrányok csillapultak. A három delegátus több mint másfél hónap alatt 800 embert interjúvolt meg. Munkája nyomán Teleki bizonyos elismerést vívott ki magának a brit tisztviselők körében – főleg, amikor megtudták, hogy

a népszavazás gondolatát elvetette. Elismerték, hogy a bizottság másik két tagja teljesen a hatása alá került, hiszen a magyar gróf volt a legaktívabb és a legkövetkezetesebb hármójuk közül, és szíves, elfogulatlan munkát végzett a viszonyok feltérképezéséért.

Küldetésének vége felé Telekinek is a fülébe juthatott, hogy Bagdadban és Londonban megrendült a belé vetett bizalom. Ez nyilván riasztóan hatott számára, s ezért bizalmasan megkérte barátját, Rubido-Zichy Iván londoni magyar követet, hogy adja értésére a brit külügyminisztériumnak: hajlandó a brit szempontokat a legmesszebbmenően figyelembe venni. Rubido-Zichy, érezhető kinnal, eleget is tett a kérésnek. Vonakodása érthető volt: brit tárgyalópartnerei egyáltalán nem respektálták szempontjait, és némi kárörvendően közölték vele, hogy nem tudnak segítséget adni neki ebben az ügyben. Belső használatra még azt is hozzátették, értik ugyan Teleki gróf igyekezetét reputációjának helyreállítására, de a magyar politikus „nem gondolhatja komolyan, hogy válaszolunk kérdésére, hacsak nem olyan együgyű – ami elég valószínűtlennek tűnik”. Sőt, volt olyan, aki még ennél is tovább ment: „Teleki gróf egy kicsit ideges”, ami nem is csoda, mert „iraki módszerei elárulták a tapintat és a figyelmesség hiányát”. Azt azonban mindannyian elégedetten nyugtázták, hogy Teleki megváltoztatta kezdeti elképzeléseit a moszuli kérdés rendezésének módjáról.

A bizottság a terület Iraknál hagyása és a „brüsszeli vonal” véglegesítése mellett foglalt állást jelentésében, amit a Népszövetség Tanácsa elfogadott – a török fél már kevésbé. A brit (iraki)–török megegyezés végül kétoldalú tárgyalások nyomán született meg. Hiába volt azonban a bizottság javaslatainak (és Nagy-Britannia érdekeinek) megfelelő döntés, hiába a jelentés nemzetközi tudományos elismerése, Teleki mégsem volt elégedett. A munka körül kialakult politikai és nemzetközi vita, illetve Genfben a magyar kisebbségek ügyében tapasztalt érdektelenség arra indította, hogy Budapesten a nemzetgyűlés plénuma előtt vesse fel a Népszövetségből való kilépést. Moszul maradókat a térségről szóló könyv írásának gondolatával, s egyetemi előadásaiba furtonfurt beleszótt iraki tapasztalatait, és a cserkész-tábortüzeknél is gyakran hallhatták történeteit. Végül az ő második kormányzása alatt lépett ki Magyarország a Népszövetségből. ♦

Blonczy Balázs

A CSERKÉSZMOZGALOM

ÉLÉN

Teleki Pál meglátogatja
az országos vízicserkésztábort
a Népszígyeten

Számos tevékenysége közül talán a cserkészlet az, amely a legszorosabban összefonódott Teleki nevével. Ez nem véletlen. Teleki már életében valóságos kultusz tárgya volt a cserkész-sajtóban és a csapatoknál.

Emlékét újságcikkek és rituálék tömege, országos cserkészriadók, emléktúrák, brosúrák tették maradandóvá, sőt 1941-ben hegycsúcsot is elneveztek róla a Kelemen-havasokban.

Azok, akik részt vettek a korban cserkésznagy hatalomnak számító Magyarország egyik legdinamikusabb ifjúsági mozgalmában, természetesen ápolják emlékét. Az emlékezés természeténél fogva voltaképpen homályban marad Teleki cserkésztevékenységének valódi tartalma.

A magyar cserkészmozgalom kezdetei a háború előttre nyúltak vissza. Ám a háború alaposan megtépázta a sorokat, s 1919 késő nyara–kora ősze a háború és a forradalmak után az újrakezdés és az átstrukturálás időszaka volt. A sokoldalú tevékenységhez vagy az induló leventemozgalom konkurenciájának kivédésére nem volt elegendő Horthy Miklós fővédnöksége és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jóindulata. A cserkészszövetség legfőbb szervének, az Országos Intéző Bizottságnak egyik ülésén merült fel, hogy az immár 15 ezer főt számláló magyar mozgalomnak is szüksége lenne egy olyan központi személyiségre, mint amilyen Baden-Powell Angliában – aki 1920 óta a világ főcserkésze is volt. Fodor Ferenc – aki ekkor már Teleki adjunktusa volt a közgazdasági karon – hozta szóba Teleki Pál személyét. Telekinek az volt a feltétele, hogy ne válasszák, hanem kinevezzék a posztra, ebben az esetben „hajlandó egész munkásságát a cserkészzetnek szentelni”.

A hajdani miniszterelnöknek nem ez volt az első találkozása a cserkészettel: fia, Géza tagja volt a piarista gimnázium cserkészcsapatának. Az Országos Intéző Bizottság 1922. május 19-én Teleki személye mellett döntött. Az

ügy olajozottságára jellemző, hogy kérésük egy héttel később már a minisztertanács elé került. A vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése szerint a főcserkészi méltóság betöltője „az államfőtől élethossziglan vagy legalábbis igen hosszú időre kinevezett méltóság”, aki „a legfelsőbb kinevezés adta nimbusszal megerősödvé a tekintély elvét képviseli a cserkésztestületben, és a magyar cserkészmozgalmat itthon és külföldön egyaránt a leghathatósabban képviselheti”.

A főcserkész belföldön és külföldön képviselte a cserkésztestületet, s a Cserkész Nagytanács elnökeként a „cserkészmunka leghatalmasabb társadalmi támogatója” és a szövetség munkájának legfontosabb irányítója volt. Teleki azonban betegsége miatt nem sokáig tölthette be tisztét. 1923. március 22-én kérte a kormányzótól felmentését. A politikust „tisztületbeli főcserkésznek” nevezték ki, utóda pedig a kissé szintelen gróf Khuen-Héderváry Károly lett.

RÖVIDNADRÁGOS ELIT

Teleki szemében a cserkésztestület magától értetődő, ám egyik legfontosabb eleme volt nemzetnevelői elképzeléseinek,

amelyeket a korszerű hazafogalom (magyarság és Európa szüntelen kölcsönhatása és az ebből fakadó következtetések), a kötelesség és a műveltség kialakításának imperatívuszával lehet talán a legpontosabban leírni.

A korszerű hazafogalom megteremtése érdekében – egyik személt folyamatosan Nyugat-Európán tartva – modern és legfőképpen friss eszmékkel igyekezett megismertetni a gondjaira bízott fiatalokat. Ez a nevelés azt az elitnek szánt csoportot vette célba, amely nemzetközi kitekintéssel bírva, a világból az ország számára használható tapasztalatokat hazahozva segít megvalósítani a reformot, amely a magyar társadalom konzervatív szellemű, de mégis alapos átalakítását célozza. A Magyar Cserkészszövetség az angolszász minta alapján, de – főleg 1919 után – valláseserkölcsi alapokon építkezve, erős nemzeti neveléssel igyekezett formálni a középiszkolás ifjúságot.

Teleki a cserkészmozgalmat soha nem tömegmozgalomnak képzelte el,

Teleki Pál egy cserkészszünnepségen, mellette gyóntatópapja, Witz Béla plébános, 1930-as évek

ami később, a harmincas években számos konfliktust okozott a szövetségben belül. A legjobb éveiben 50 ezer feletti igazolt taggal és csaknem ezer csapattal rendelkező elit szervezet a magyar ifjúságnak csak töredékét képviselte, s vezetőinek kifejezetten ellenére is volt, hogy nagyobb tömeg áramoljon be a szövetségbe. Bár léteztek iparos-, tanonc- vagy munkáscsapatok is (ezek fontosságáról maga Teleki is beszélt néha), a cserkészcsapatok zömének középiskolai diákok voltak a tagjai, azok, akik érettségi után szinte automatikusan a középosztály tagjaivá váltak, s idővel és a remények szerint a magyar társadalom irányítói kerültek ki közülük.

Teleki nemzetnevelési elgondolásainak második fontos eleme a kötelesség mint önmagában megálló érték. Kötelesség Magyarország (a revízió képviselője, széles európai látókör), az egyház (tisztá cserkészies élet) és Európa (következetes antibolsevizmus) iránt.

Nemzetnevelési elveinek harmadik – az első kettőből következő – eleme a műveltség szerepének hangsúlyozá-

sa volt. A megfelelő tudásszint megszerzésében nem az iskolát tartotta az egyedüli terepnek, az élet minden területét átfogó, életkorhoz nem kötött nevelés volt az ideálja. Ellene volt minden túlságosan szakosított oktatásnak, a „papirosképzés” ostromozása kedvenc vesszőparipáinak egyike volt. A gyakorlatot hangsúlyozta, nem a diplomát. Mindenütt átfogó, több tudományterületből merítő modellt követett. Sok poszton helytálló, művelt, Európáról és Magyarországról (persze az ő Európájáról és az ő Magyarorszájáról) gondolkodó ember volt az ideálja, aki keresztény erkölcsi alapon áll, elutasítja a bolsevizmust, a nemzetnek és hagyományának védelmét a legfőbb parancsként képviseli, s a kötelesség ethosza áthatja minden tettét.

A cserkészzet ezt az embertípust szállította vagy szállíthatta tömegesen Telekinek. A jövőző társadalomformáló férfiu, akik készen állnak a vezetésre, de vezethetők is, és egymással felcserélhetők. Kisgyerekkortól, részint játékos keretek közt megszerzett tudásuk, tapasztalatuk később alkalmassá teszi őket arra, hogy bármilyen „papirosképesítettel” szemben megállják a helyüket. A cserkészférfiak használhatóságát egy praktikus, ám sokat-

mondó hasonlattal világította meg: a cserkészzet „*az a faiskola, ahová mindenki eljön csemetefát kérni, s az egyik gyümölcsfát visz, a másik díszcserjét, a harmadik tölgyfát, a negyedik erdőt telepít.*”

Az igazi társadalomnevelő lehetőséget azonban az öregcserkészzetben látta, annak megszervezését szorgalmazta már a húszas évek végétől. Ezt a célt szolgálta a 1931-től megjelentetett *Fiatalkor Magyarországon* című folyóirat és a köréje gyülekező fiatalok megszervezése. A tiszteletbeli főcserkész gyakran publikált a lapban, főleg a folyóirat első éveiben. A periodika szerkesztői, Szabó Zoltán, Boldizsár Iván, Kovács Imre – Fodor Ferenc és kezdetben Sík Sándor eszméi irányítása mellett – már nemzedékként tételezték magukat, és állást foglaltak a társadalmi reform mellett. Amikor e csoportokat mozgásba hozta, Teleki hite szerint sohasem formákat kutatott vagy hozott létre, hanem a mélyáramokat vizsgálta: nemzedéket, erőt és célokat keresett. Ellene volt mindenféle – ahogy ő mondta – „egyesületességek”, kikelt az „*alapszabálygyártás és -módosítások*” ellen. Sőt ellene volt annak is, hogy a cserkészzet jogállását, feladatkörét jogszabályban rögzítsék, mert „*nem a forma a lényeges.*”

Teleki Pál a budapesti cserkésznapon, 1939

NEMZETI NAGYTÁBOR

A magyar szövetségnek 1924-ben sikerült látványosan kitörnie a nemzetközi elszigeteltségből, amikor részt vehetett a dániai világtalálkozón (dzsemborin), ahol a gondosan kiválogatott és a csurgói táborban felkészített magyar csapat fényes sikert aratott a sportversenyeken. A külföldön elért siker, a rohamosan izmosodó hazai cserkészlet és a hirtelen kitágult horizontok arra indították a mozgalom hazai vezetőit, hogy nagy nemzeti seregszemlén mu-

tassák be a magyar közvéleménynek és a nagyvilágnak a csapatok által megtett utat. Nemzeti Nagytábort terveztek, amelyen 8000 cserkész (a mozgalom akkori tagságának mintegy negyven százaléka) adhat számot a cserkészlet jellem- és társadalomformáló erejéről, s mutathatja be tevékenységét. A seregszemle megszervezése kötötte le a magyar cserkészlet csaknem minden erejét az 1925-ös évben. Telekire elsősorban mint a végső döntések (helyszín kiválasztása stb.) meghozójára számítottak, s nem elhanyagol-

ható szerepet játszott az anyagi támogatás felhajtásában. Igyekezett a nagybancok, könyvkiadók pénztárcáját a cserkészlet számára megnyitni – korlátozott sikerrel.

A nagytábor helyszínének az újpesti Szűnyog-szigetet jelölték ki (ma Népsziget). Az 1926. júniusi zöldár azonban néhány nappal a tábor kezdete előtt elöntötte a szigetet, és azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy visszavonulása után a sár és a pangó vizek mellől kirajzó szúnyogok elviselhetetlené teszik a táborozók életét. Villámgyorsan kellett a már előkészített tábort átköltöztetni a szomszédos, jórészt fátlan, homokos megyeri dombokra. Teleki is lelkesen segített a cipekedésben, s egy szava sem volt a spártai körülményekre. A tábor a nagyközönség szemében valódi siker volt: annak ellenére, hogy a budapesti liberális és szociáldemokrata ellenzék és sajtója jó esetben is csak fanyalogva nyilatkozott az 1926. július 9. és 23. között lezajlott eseményről, nagyszámú látogató kereste fel a megyeri tábort, és széles körben vált ismertté a cserkészlet munkája. Teleki már kevésbé volt elégedett az eredménnyel: sokallta a látogatóknak tett engedményeket, kárhóztatta a fejtelenséget és a versenyszellem elburjánzását a „cserkésziesség” rovására.

A magyar mozgalom nemzetközi elismerését jelentette, hogy 1928 májusában Magyarországra látogatott Baden-Powell, a világ főcserkésze. A budapesti cserkészkerület csapatai az Üllői úti Ferencváros-stadionban fogadták „Bi-Pi”-t, aki nagyon meg volt elégedve a látottakkal, s kijelentette: „Az egész világ tudja, milyen kiválóak a magyar cserkészek.” Telekit alaposan meglephette, hogy az idős katonatiszt, aki Bécsből hajóval érkezett a magyar fővárosba, egyszerű civil ruhát viselt, míg Teleki – mint az ünnepi alkalmakkor kezdett szokássá válni – cserkésze egyenruhában jelent meg a hajóállomáson. S bár Baden-Powell brit ismerőseinek is úgy nyilatkozott, hogy nagyon elégedett volt látogatásával, Telekinek pedig különösen meleg hangú levélben mondott köszönetet a fogadtatásért, indulása előtt udvariasan, ám igen határozottan elutasította, hogy rokonszenvezően nyilatkozzon a magyar revíziós követelésekről. A világ főcserkészetét kellemetlenül érintette, hogy az Üllői úton a magyar cserkészek Nagy-Magyarországot is bemutatták élőképben.

E látogatással még hangsúlyosabbá vált a magyar részvétel a következő évben esedékes angliai dzsemborin. A Birkenhead melletti Arrowe Parkban rendezett 1929-es világtalálkozóra végül több mint 800 fős magyar delegáció utazott ki. Teleki – a magyar részvétel főszervezője – nem volt könnyű helyzetben. Talán Baden-Powell budapesti tapasztalatai alapján, talán a Rothermere-kampány keltette helyzetben a Nemzetközi Cserkésziroda kérte a magyar szövetséget: a nemzetközi rendezvényen semmilyen kontextusban ne említsék a magyar revízió ügyét, ne is tegyenek utalást rá, sem szóban, sem írásban, sem képben. A magyar közönség azonban – több-kevesebb joggal – úgy vélte, hogy ilyen alkalmat vétek volna elmulasztani a Trianonban esett méltánytalanság megismertetésére.

Teleki a cserkészisztiztek lapjában 1929 júliusában cikket tett közzé, amelyben igyekezett a vezetők fejébe verni: „*Feladatunk nem az, hogy a magyar sorsot mutassuk be, de az, hogy a magyar életet éljük a táborban. A sorsunk nem mindenkit érdekel. A távolalót legtöbbször hidegen hagyja, túl sok ismétlésnél ránk un, sőt szimpátiáját is veszíthetjük. [...] Írásban, képben, szóval sem szabad Trianon, az integritás vagy a revízió gondolatkörét feltárunk.*” Úgy tűnt, hogy a cserkészisztiztek megértették a tiszteletbeli főcserkész elvárásait. Ám mégsem így történt. A magyar csapat tagadhatatlan sikere ellenére Telekinek jó néhány kellemetlensége és bosszúsága származott a birkenheadi dzsemboriból. A tiszteletbeli főcserkész élvezte, hogy ugyanúgy sátorban lakik, mint a táborozó diákok, részt vett a versenyeken, ugyanúgy bakancsot pucolt, ázott az esőben, és hallgatta a skót dudások működését, mint bárki más.

A magyar csapat angliai táborozásához és főként az utána következő londoni tartózkodáshoz lord Rothermere 130 ezer pengővel járult hozzá. Emellett a magyar revízió támogatójának olyan nagyvonalú gesztusokra is futotta, mint nyolcszáz ezüst- és aranyóra kiosztása a magyar cserkészek és tisztjeik között. Az órák hátlapján a következő szöveg volt olvasható: „*Nehogy Londont elfeledd. Rothermere.*” Teleki visszautasította a cserkészisztizteknek szánt aranyórákat, azzal, hogy cserkész és cserkész között nincsen különbség, s nekik is ugyanolyan ezüstholmit kért, mint az egyszerű résztvevőknek.

Telekit komoly szemrehányások is érték a nemzetközi cserkészmozgalom vezetősége részéről. Hubert S. Martin, a Nemzetközi Cserkésziroda igazgatója (civilben egyébként a brit külügyminisztérium tisztviselője) felrótta a magyaroknak, hogy határozott ígéretük ellenére igenis kifejtettek irredenta propagandát a dzsemborin: a lobogókon szerepeltek az elcsatolt országrészek, és magyar cserkészek revíziós témájú képeslapokat osztogattak a résztvevőknek. Teleki az utóbbit egyéni akciónak minősítette, s azért nem vállalt felelősséget. A Teleki ellen irányuló intrika később sem szűnt meg a testületben: főleg Marty gróf, francia képviselő emlegette rosszállóan a magyar cserkészek részvételét irredenta rendezvényeken. Észrevételeinek a mozgalom brit vezetői is helyt adtak, bár később kissé már bánták első reakcióik hevesességét. Az az eredmény, amelyet a magyar cserkészlet – és személy szerint Teleki – ez alkalommal elért, mérgezett gyümölcs-

nek bizonyult: a volt miniszterelnököt beválasztották ugyan a cserkészmozgalom legfőbb irányító szervébe, a kilenc tagú nemzetközi tanácsba, s ez nagymértékben emelte a magyar mozgalom tekintélyét, a tanácson belül azonban a német cserkészlet ügyeinek intézését bízták rá. Németországban viszont csaknem másfél tucat cserkészszövetség létezett, amelyek összefogása szinte lehetetlennek bizonyult.

A GÖDÖLLŐI DZSEMBORI

A német problémát megoldotta helyette a történelem – hamarabb, mint gondolta volna. Magyarország pedig elnyerte az 1933-as cserkész-világtalálkozó (dzsembori) megszervezésének jogát.

Károlyi Gyula miniszterelnök a dzsembori kormánybiztosává nevezte ki Telekit 1932 nyarának elején. Kiépítették a táborparancsnokság szervezetét, amelyben Teleki helyettese Sík Sándor lett, a vezérkari főnök pedig Farkas Ferenc katonatiszt, Farkas Gyula irodalomtörténész testvére. Jelenléte és hatékony működése meghatározó volt a dzsembori későbbi sikerében, és megalapozta Farkas felemelkedését a mozgalomban. A magyar társadalom előtt 1933. június 17-én az országos „Teleki Pál jamboree-riadóval” népszerűsítették az eseményt, a napilapok előkelő helyen közölték a táborozással kapcsolatos híreket, a Teleki szerkesztőbizottsági elnöksége alatt működő *Nouvelle Revue de Hongrie* különszámot szentelt az eseménynek, miként a *Magyar Cserkész* és a *Fiatal Magyarság* című lapok is idegen nyelvű cikkekben tudósítottak az előkészületekről. Az egész ország készült arra, hogy vendégül lássa a tizenötezer külföldi cserkészét.

A dzsembori a magyar cserkészmozgalom rendkívüli eseménye lett. Az ország életében is különleges alkalomnak számított: Magyarországra irányult a nemzetközi közvélemény figyelve, és ezúttal nem a politika kapcsán. E tekintetben a dzsembori jelentősége csak az 1938-as Eucharisztikus Kongresszuséhoz mérhető. S bár a táborozás során akadtak problémák: a mohamedán cserkészek disznóhúst kaptak uzsonnára, a táborban ipari méreteket öltött az egyébként tiltott „csendzsölés” (ruhák, használati tárgyak csereberéje), a sok látogató nélkül vásárvá tette az 1933 augusztusának első felében rendezett eseményt, a találkozó összességében mégis két-

ségtelen siker volt. A dzsembori után még egy gond lekerült Teleki válláról: 1933 júniusában Németországban feloszlatták a cserkészetet.

Teleki, aki a huszonötezer cserkészt felvonultató rendezvényen Baden-Powelléhez hasonló népszerűséget vívott ki, s a szervezésben játszott szerepéért megkapta a nemzetközi mozgalom leg-rangosabb Ezüst Farkas kitüntetését, nem volt elégedett. A gödöllői pre-montrei gimnáziumban lévő parancsnoki szobájában furcsa pesszimizmussal nyilatkozott a sajtónak. Sok tapintatlanságot tapasztalt a nézőközönség részéről, sokallotta a vásári hangulatot, az üzletvárossal, a tábor fő bevételi forrásával kapcsolatban hangoztatta, hogy tízszer annyi volt az üzlet, mint amennyit ő szeretett volna. Cserkészszempontból nem sikerült annyira jól a táborozás, mint tervezték, de az országnak kétségtelen sikert jelentett.

A dzsemborinak Teleki életében is jelentős szerepe volt: későbbi beszédeiben is sokszor hivatkozott arra, hogy az esemény szervezési részét néhány tucat cserkésztszettel és néhány száz cserkésszel gyakorlatilag munkadíj nélkül bonyolította le. Gödöllő azt a – meglehet csalóka – tapasztalatot hozta számára, hogy áldozatvállalással, az egy célért összefogó egyének megszervezésével fel lehet váltani a nehézkesen mozduló, drágán és körülményesen működő állami szervezeteket.

VITÁK ÉS BOTRÁNYOK

Teleki szereplése ezzel természetesen nem ért véget a cserkészetben. Részt vett nemzetközi cserkészkonferenciá-

TELEKI PÁL A CSERKÉSZETRŐL

Hogy miért sikerült az, hogy huszonkét fiúból rövid idő alatt kétmillió fiú legyen, amely szám nemcsak átmeneti, mert azt hiszem, hogy ez után a jamboree után mindenütt óriási tömegek fognak jelentkezni, s egyik állam is a másik után fog jelentkezni – például ezelőtt három héttel ismertük el St. Domingo közép-amerikai néger állam cserkészétét –, ennek talán két nyitja van. Mindkettő arra vezethető vissza, hogy az a forma, amelyet Baden Powell a mozgalom megszervezésére megtalált, megfelel a fiú lelkiületének, s ha azt mondom, hogy

„fiú”, akkor ezalatt minden fiút értek Magyarországtól és Angliától Trinidadig és Hátsó-Indiáig mindenütt.

Az egyik momentum az, hogy a mozgalom önkéntes. Nincs semmi kényszer, mindenki akkor lép be és akkor lép ki, amikor akar. Különböző államokban ez meglehetősen különböző ideig is tart. Vannak cserkészetek, ahol az átlagos időtartam, ameddig egy cserkész megmarad cserkésznek, öt-hat év, mint pl. nálunk vagy a legtöbb európai államban. Amerikában viszont, ahol nagyon sok a cserkész, kissé gyorsabban élnek

ebben a tekintetben is; ott az átlagos időtartam valamivel meghaladja a másfél évet.

Minden önként történik. Mi parancsolunk, de az a parancs mégsem parancs. Sohasem igazi parancs – és ha mint cserkész valahová kimegyek, a parancsnok vagy őrsvezető nem szokott nekem tisztelettel jelenteni, és azt hiszem, más cserkészparancsnoknak sem, hanem: szeretettel jelenteni. Minden, amit a fiú csinál, önként történik, önként annyiban, hogy rávezetjük és kedvvel csinálja. Tudja, hogy ezt azért kell csinálnia, mert erre saját szabad

kon, és aktív szerepet vállalt a magyar mozgalom életében is, jóllehet már feltűnt az a „nemzetvédelmi irányzat”, amely veszélybe sodorta a mozgalom eredeti küldetését. A dzsembori Magyarországon is megnövelte a mozgalom népszerűségét, amelynek taglétszáma rohamosan emelkedett. A régi szerkezet már nem minden esetben volt alkalmas a megnövekedett létszámú tagság befogadására, s ezért strukturális reformok váltak szükségessé. Teleki ebbéli nézeteinek már 1933 végén hangot adott: úgy vélte, racionalizálni kell a nehézkesen működő szervezetet, s ennek mikéntjéről is megvolt az elképzelése: *„Tíz terv közül jobb a legrosszabbat sok beszéd nélkül, energiával és közös akarattal végrehajtani, mint a legjobb három felett hónapokig vitatkozni és töprengeni.”*

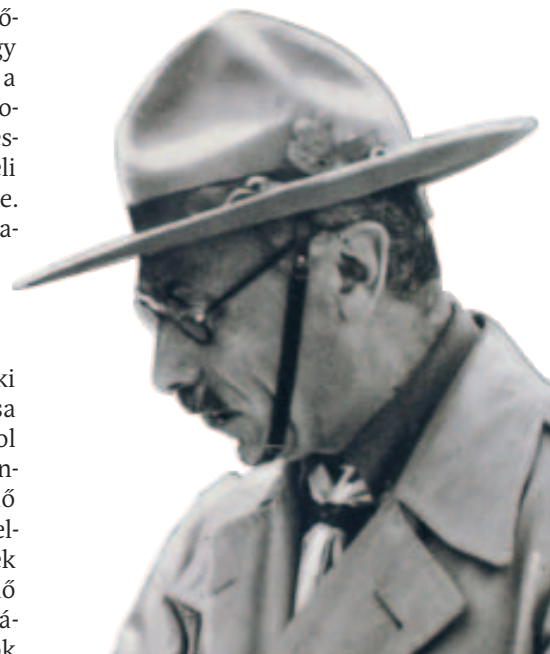
A mozgalom válsága azonban elmélyült: Teleki elégedetlen volt az öreg-cserkész-mozgalom teljesítményeivel, néha kirohanásszerűen szidta a parlamentesdit, az „alapszabályosdit” az Országos Intéző Bizottság ülésein. Hiányolta az országos központ munkájából „a cordialitást” is, amely nélkül a hely szelleme nem olyan, mint régen. A külügyi csoport vezetőjének írott levelében felrótta a cserkészlet nemzetközi kapcsolatait intézőknek, hogy például méltatlanul kezelték a Magyarországra érkezett lengyel cserkészdelegációt. *„Ez mind a legsajátabb megfigyelésem a legkisebbtől a legnagyobb dolgokig. És akárhogy visszavonul az ember, megesisik h[ogy] valami kibugygyan.”* Utalt arra, hogy az „egyletesdi” és a fokozódó harc a szövetség berkeiben eléggé szkeptikussá tette őt a jövőt illetően. A koncepcionális ellenté-

tek hamarosan hatalmi harcot és belvilongásokat idéztek elő a cserkészszövetségben. A vita egyik állomása az volt, hogy 1936-ban Teleki dühében lemondott tiszteletbeli főcserkész címéről. Igaz, kérésre visszavette, s a háború előtti utolsó világtáborozáson, a hollandiai Vogelenzangban ismét a magyar küldöttség és a nemzetközi cserkészvezetőség tagjaként szerepelt.

Azonban ez a dzsembori sem múlhatott el botrány nélkül: Habsburg Ottó meglátogatta a cserkészeket, végigkalauzoltatta magát az osztrák, a román, a francia és liechtensteini táboron, és betért a magyar küldöttséghez is. Megjelenésekor – az egyik szélsőjobb oldali lap némileg tendenciózus beszámolója szerint – néhány magyar cserkész rázendített a Kossuth-nótára. Ottó állítólag csak mágnásfiúkkal találkozott. Az *Összetartás* nevű szélsőjobb oldali lap felrótta Telekinek, hogy a magyar küldöttség bemutatóján a Baden-Powellnek szánt gabonakoszorút a királyi hercegnek nyújtotta át, este pedig a csapat muzsikusaival éjjeli zenét adott a látogató tiszteletére. Amikor kérdőre vonták volna a búzacoszorú és a fogadtatás miatt, a gróf felháborodottan közölte, hogy ilyen tónus után ő a magyar táborba be nem teszi a lábát.

Az őt ért támadások ellenére Teleki a politikába való visszakanyarodása után is számított a cserkészetre, ahol csak tudta, segítette munkáját. Állandósultak a cserkészlet nemzetnevelő erejére tett utalásai, s a mozgalom elterjedtsége, eredményei joggal tették őt büszkévé. Bár a katonaság erősödő térfoglalását a mozgalom irányításában nem tudta megakadályozni, sok

olyan feladatra használta fel „fiait”, amelyeket nem akart az államigazgatásra bízni. A cserkészlet volt talán a legnagyobb szabású alkotása: a mozgalom meghonosításához nem volt köze, de elterjesztésének módja, fejlődésének iránya, nevelőmunkájának célja nagyban tükrözte elképzeléseit. Teleki megítélése a korabeli közvéleményben leginkább cserkésztevékenységének függvénye volt. Az 1941 utáni „Teleki-kultusz” létrehozásában a cserkészszövetség fontos szerepet játszott. Ha megkérdezték volna tőle, hogy mi a nemzetnevelésben a hozzá legközelebb álló terület, minden bizonnyal a „fiúk mozgalmát” említi. Elsősorban azért, mert ott elért presztízsével a szövetségben senki nem vetekedhetett. ♦

ELŐADÁS AZ ORSZÁGOS KASZINÓBAN

akarataiból vállalkozott, s ebben nagyon nagy érték van.

A másik momentum az, hogy a cserkészlet alkalmazkodó. Vannak törvényeink, amelyek nagyjában és egészében az egész világon ugyanazok. Törvényeinkben és fogadalmunkban benne van az Istenben, hazához való hűség, benne van a természet szeretete, benne van az embertársak szeretete, az embertársak védelme, a nekik való segítségnyújtás stb., de még ezekben sem kötjük magunkat a teljesen rideg formákhoz. Az egyes nemzeteknek ezek a tör-

vényei fogalmazásukban bizonyos különbséggel bírnak, úgyhogy a cél egyforma marad, de a fogalmazás olyan, hogy a célt az illető nemzet lelkiületéhez a szóban is közelebb hozza. Még a számban sem ragaszkodunk mindenhez, mert az amerikaiak törvénye tíz szakasz helyett tizenkét szakaszból áll.

A cserkészletben nincs doktrína, hanem – azt mondhatnám – a doktrína helyett inkább a megfontolásra helyezzük a súlyt. Arra törekszünk, hogy soha semmit se döntsünk el princípiumok és doktrínák alap-

ján, hanem azokat a kérdéseket, amelyek elének kerülnek, lassú meditálás és megfontolás után lehetőleg konszenzussal, kapacitálás után oldjuk meg. Ugyanez a szabály a tisztek közt is s a fiúkkal szemben is.

Ez a momentum az, amelynek ereje talán a mozgalom sikeréhez vezetett. A mozgalom sikeréhez vezetett az is, hogy mindazt, amit csinál, játszva csinálja, de mégis mindig komoly céllal.

(Dr. gróf Teleki Pál előadása. 1929. december 10. Az Országos Kaszinó évkönyve 1929. évről. Bp. 1930.)

Kubassek János

TELEKI, A FÖLDRAJZTUDÓS

Régen köztudott igazság, hogy „minden ember kétszer hal meg”. Először akkor, amikor megszűnik a szíve dobogni. Másodszor akkor távozik a világból, amikor elfelejtik, amikor egyénisége, életműve, emlékezete elhalványul vagy végképp megszűnik. Ez az igazi halál. Teleki Pál egyik munkatársa, Fodor Ferenc földrajzprofesszor találóan írta: *„Nem hisszük, hogy Teleki Pált eléri ez a szellemi halál, hogy egy ilyen nagy magyarnak, a legmélyebb magyarnak is át kell mennie emlékezete elmúlásába is.”* Munkásságának legfontosabb területe, a geográfia mégis homályban maradt, pedig tudományos életműve maradandó érték.

A reflektorfényben álló politikus személyisége szinte teljesen elhomályosítja a szerényen, csendesen, de annál eredményesebben dolgozó tudós alakját. Ezért fontos, hogy térképészeti és földrajzi munkásságának nemzetközileg megbecsült teljesítményeiből felvilantsunk néhány mozaikot.

Teleki Pál földrajzi érdeklődésének kialakulásában meghatározó volt Teleki Sámuel (1845–1916), aki utazásával Afrika utolsó fehér foltját törölte le a térképről. Teleki Sámuel nevét 646 méter magas, működő vulkán őrzi Kelet-Afrikában, ahol glaciális eredetű völgyet, tavat és menedékházat is elneveztek róla a Kenya-hegységben. Az 1886–87-es tudományos expedíció fedezte fel a Rudolf és a Stefánia-tavat, s a vállalkozás földrajzi, néprajzi, botanikai, zoológiai eredményeit Teleki Sámuel útítársa, az osztrák Ludwig von Höhnel német, angol és magyar nyelven megjelent útirajzai világhírűvé tették. Az Afrika-kutatás legjelentősebb magyar eredményeként tarthatjuk számon Teleki Sámuel útját.

A PÁLYAORIENTÁCIÓ

Teleki Pál gyakran vendégeskedett nagybátyja sáromberki kastélyában, ahol gazdag néprajzi gyűjtemény, lándzsák, maszkok, dobok, pajzsok, edények idézték fel a távoli, ismeretlen Afrika egzotikus világát. A hatalmas könyvtár és a híres földrajzi felfedező színes elbeszélései keltették fel a fogékony lelkű kamasz fiú érdeklődését a felfedező utazások és távoli világrések iránt. Samu gróf részletesen ecsegtelte a szájátva hallgató úrfinak a maszájokkal, turkánakkal, szamburukkal való találkozásait, az izgalmas elefánt- és orrszarvúvadászokat.

Teleki Pál először Sáromberken vette kézbe azokat az angol, német, francia földrajzi folyóiratokat, melyek a korabeli úti beszámolókat tartalmazták egy-egy expedíció eredményeiről. Szülei javaslatára a budapesti Piarista Gimnáziumban letett érettségi vizsgáját követően, 1897-ben jogi tanulmányokat kezdett. A földrajz iránti érdeklődése másodéves hallgató korában mélyült el, majd Lóczy Lajos – az Ázsia-kutatás világhírű tudósa – előadásait hallgatva jegyezte el magát a geográfiaival. Még nem volt húszesztendő, amikor 1898. december 15-én a Magyar Földrajzi Társaságban nagy figyelmet keltő szakelőadást tartott, *Korszákok az ázsiai felfedező utazások történetében* címmel (a következő évben nyomtatásban is közreadták a *Földrajzi Közlemények* hasábjain).

Teleki Pál 1901–1902-ben a mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémián is vendéghallgató volt, majd

1903-ban *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez* címmel megírta doktori értekezését. Nagy hatással volt rá a földrajzi szintézisalkotás génusza, Alexander von Humboldt, akinek műveit később is gyakran idézte előadásában. Lóczy Lajos és másik tanára, Cholnoky Jenő felismerte tehetségét, kimagasló képességeit és rendkívüli szorgalmát. Olvasottsága, tájékozottsága nyilvánult meg abban, hogy számos német, angol, francia nyelven megjelent könyvről közölt részletes recenziókat a *Földrajzi Közlemények* hasábjain.

Figyelmét korán felkeltették a régi térképek. Különösen érdekelte Ázsia felfedezésének története. Elhatározta, hogy a kelet-ázsiai földrajzi felfedező utazások térképemlékeinek felkutatásával, összegyűjtésével és bemutatásával lép ki a hazai és a nemzetközi porondra. *Atlasz a Japán-szigetek cartographiájának történetéhez* című, 1909-ben megjelent művével nagy nemzetközi sikert aratott. A francia Jomard-díjjal kitüntetett alkotás többsztrendő kutatás után született meg. Teleki a saját költségén járta be Bécs, Firenze, Párizs, Hága könyvtárait, hogy a témáját érintő térképeket tanulmányozza. A Japán-szigetek térképi ábrázolását feldolgozó mű fontos hozadéka volt Quast és Tasman elfeledett hajónaplójának feldolgozása. Az 1909. évi genfi nemzetközi földrajzi kongresszus Teleki Pált beválasztotta a régi térképek tanulmányozására alapított bizottságba. A munka értékének fokmérője, hogy 1966-ban Japánban hasonló kiadásban újból megjelentették! Teleki Kogutowicz Manóval és Kogutowicz Károlyval közölt atlaszai széles körben hoztak elismerést az ifjú tudósnak.

Teleki Pál legtöbbször emlegetett térképalkotása a híres „vörös térkép”, a „Carte Rouge”, mely egyszerűen, ugyanakkor meggyőző módon ábrázolja a Kárpát-medence etnikai viszonyait. A térkép módszerének lényege az, hogy a népsűrűséget mindenütt egyenlőnek feltételezve, a népességszámmal arányos nagyságú területet színezznek ki oly módon, hogy minden négyzetmilliméter egy adott népességszámot jelöl. Papp-Váry Árpád értékelése szerint „a szerkesztés során az 1 mm² = 100 fővel érték bizonyult a jónak. Ennél az ábrázolásmódnál a városok nagyobb népességszámú, a tényleges településeknél nagyobb területet töltenek ki, a kisebb lélekszámú körzetekben viszont felületek maradtak üresen. Az üres körzeteket a hegyvidékekre, tényleg ritkán

lakott övezetekké összevonva jó, a nemzetiségek tényleges elhelyezkedését szemléltető, áttekintő térkép készíthető. [...] térképén a magyarokat vörös, a németeket narancs, a szlovákokat zöld, a románokat lila szín jelölte. A magyarlakta területek határozott kiemelkedése után kapta a munka a »vörös térkép« elnevezést.

A térkép tudományos szempontból teljesen korrekt, a tényleges helyzetnek megfelelően, szakmailag támadhatatlan módon tükrözi az egyes népek térbeli elhelyezkedését. Nem igaz az elmúlt évtizedek azon állítása, hogy eleve tendenciózus munka, amelynek célja az ország területi integritásának megvédése. A térkép igazságától és nemzetközi hatásától félve Románia még a harmincas évek derekán is támadó cikkeket jelentetett meg ellene.”

Teleki tudományos felkészültségét, tárgyilagosságát a Népszövetség úgy ismerte el, hogy 1924-ben felkérte, legyen részt annak a nemzetközi szakértői bizottságnak a munkájában, mely a Törökország és Irak közötti határvonal megállapítására tett javaslatot.

A BÉKE IRODA TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE

Az elveszített első világháborút követően minden felelősen gondolkodó magyar politikusnak szembe kellett néznie a várható béketárgyalások kihívásaival.

A béke-előkészítés rendkívüli felelősségében magyar részről nagy terhet vállalt Teleki Pál. A Kárpát-medence állami egységének feldarabolására irányuló törekvések nem voltak ismeretlenek. Teleki úgy vélte, a Kárpát-medence vízrajzi egységének megőrzése lehet az a fontos természetföldrajzi érv, mely talán hathatósan gátolhatja meg a földarabolási szándékok megvalósulását. Világossá vált számára, hogy az új, mesterségesen, a pillanatnyi erő- és érdekviszonyok függvényében meghúzott határokkal az összezsugorodó Magyarország folyóvizeinek szabályozása megoldhatatlan problémákat zúdíthat ránk. Különösen a Kárpátokból eredő Tisza és a Maros áradásai jelenthetnek közvetlen veszélyt, ezért Magyarország vízrajzi szempontból teljesen kiszolgáltatottá válik szomszédainak, elsősorban Romániának. A trianoni döntéshozók azonban nem a tudományos érvek ütköztetésében, értékelésében

keresték a megoldást. Teleki ezt követően fogalmazta meg a „győztesek Európájáról” és a „legyőztek Európájáról” írt gondolatait.

A GAZDASÁGI FÖLDRAJZ HAZAI ELŐFUTÁRA

Teleki Pált igen fiatalon, 1911-ben választották meg a Magyar Földrajzi Társaság főtítkárává. Rendszeresen nyomon követte a hazai szakirodalmi publikációikat, gyakran írt kritikát a megjelenő szakkönyvekről. Polemikus szemléletmódja élete végéig megmaradt. Nem ismert tekintélyigazságokat, csak tényigazságok és érvigazságok előtt hajolt meg. Tudományos szemléletmódjában mindig az összefüggéseket kereste, mindig az okok és következmények kölcsönhatásában vizsgálta a földrajzi jelenségeket.

Egyik közeli tanítványa, Kádár László, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hajdani földrajzprofesszora 1978-ban – e sorok szerzője előtt – paleogeográfiai és tudománytörténeti speciálkollégiumán a diákok szűk köre előtt így fogalmazott: „Teleki nagyon fontosnak tartotta az analitikus kutatásokat, de ezeket soha nem tekintette öncélnak. Az eredményeket mindig építőköveknek használta egy nagyobb szintézis megfogalmazásához. A szintézisalkotás mestere volt. Nagyon erősen hatott rá Lóczy Lajos, aki a természeti földrajz és a földtan terén az oknyomozó módszerek hazai úttörőinek számított. Amit Lóczy a természeti földrajzban kezdeményezett, azt Teleki Pál folytatta a gazdasági, a politikai és az emberföldrajz terén. Ma úgy is fogalmazhatnánk, hogy ő volt az alkalmazott földrajz és a tájöldrajz hazai előfutára.”

Teleki szemléletmódjának kialakulásához jelentős mértékben hozzájárult az a tanulmányút, amelyet az Amerikai Földrajzi Társaság meghívására tett 1912-ben az „Újvilág”-ban. Az amerikai geográfusok társaságuk fennállásának 60. évfordulója alkalmából jubileumi konferenciát és transzkontinentális szakmai tanulmányutat szerveztek a világ legkiválóbb földrajztudósainak, hogy bemutassák hazájukat. Teleki hajdani tanárával, Cholnoky Jenővel vett részt ezen az utazáson, ahol a különböző éghajlatok és talajtípusok által

meghatározott mezőgazdasági termelési övezeteket a helyszíneken ismerhették meg.

Telekire nemcsak a természeti tájak szépsége hatott, hanem megismerkedett a tájhasznosítás legmodernebb eljárásaival, az ipari termelés szervezeti egységeivel, felkeresett termelőüzemeket, gyárakat, működő bányákat. Megismerte a foglalkozását és lakóhelyét a piaci igények szerint gyorsan változtató amerikai embert. Az amerikai városokban tapasztalta, hogy a különböző negyedek kialakulásánál milyen fontosak az etnikai gyökerek, az olasz, a görög, a kínai városnegyedek lakói nem hagyják elveszni otthonról hozott nyelvi, kulturális értékeiket, étkezési szokásaikat. Az Európából kivándorolt, megélhetést kereső milliók sorának közvetlen tanulmányozása nagy hatással volt rá. Ez az utazás érlelte gazdasági geográfussá.

Amerika gazdasági földrajzáról ő tartott első ízben rendszeres, tudományos igényű előadásokat a budapesti közgazdaság-tudományi karon. Az amerikaiak is nagyra becsülték személyét, s első miniszterelnöksége után meghívást kapott az Egyesült Államokba, hogy tartson előadásokat a Williamstown Egyetemen. A Magyarországról tartott előadás-sorozatnak akkora sikere volt, hogy a New York-i Macmillan Kiadó 1923-ban angol nyelven, *The Evolution of Hungary and its Place in European History* címmel 312

oldalas könyvben adta közre. Teleki pedig *Amerika gazdaságföldrajza* címmel jelentette meg munkáját Budapesten. Rónai András így írt e könyvekről: „Belső értékben mindkét mű a gazdasági és politikai földrajz egy-egy gyöngyszeme. Ha Teleki Pál semmi egyebet nem írt volna később, mint ezt a két művet, nevét a magyar földrajzi irodalom úttörő nagyjai között emlegethetnénk.”

Az sem feledhető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia székfoglalójaként megjelent másik nagy művében, *A földrajzi gondolat története* című könyvében olyan tudománytörténeti, biológiai, történelmi, filozófiai felkészültségről tesz tanúbizonyságot, amilyenlennel igen kevés kortárs szakember büszkélkedhetett. A tudományok közötti hídépítés, mai szóval interdiszciplinaritás igénye egész későbbi munkásságán végigvonuló vezérfonal volt.

A POLITIKAI FÖLDRAJZ PROFESSZORA

Teleki Pál – emberi, szakmai tekintélye miatt – első miniszterelnöksége után is nagy befolyásnak örvendett az állami döntéshozók köreiben. Szeretgázó kapcsolatrendszerét felhasználva olyan intézményeket hozott létre, amelyekben munkatársai a korabeli tudományos élet élvonalának megfelelő munkafeltételek között dolgoz-

Teleki Pál és Csáky István a 2. bécsi döntés napján, 1940. augusztus 3.

Teleki Pál és Cholnoky Jenő a Földrajzi Társaság vacsoráján

ta a földrajzi jelenségeket, a történelmi folyamatokat, a politikai eseményeket. Rendkívüli tájékozottsága, széles körű műveltsége gyakran zavarba ej-

tette vitapartnerreit. Képes volt egy nap 14-15 órát dolgozni, több száz oldalnyi hivatali jelentést, újságcikket, tanulmányt 3-4 nyelven átolvasni úgy, hogy személy- és helynevek, gazdasági adatok százait jegyezte meg.

S bár életútjának legnagyobb közfigyelmet, olykor heves vitákat kiváltó eseményei a politikához kötődnek, nem tagadható, hogy valójában nem érezte jól magát a közélet színpadán. Nem ő kereste a posztokat, a megbízásokat, de ha felkérték egy-egy fontos közfeladatra, nem hátrált meg a teendők elől. A pártmegbeszélések fárasztották, a hivatali intrikáktól irtózott, s a parlamenti csatározások gyakran elkeserítették. Az egyetemi katedrán, kollégái és a diákok között viszont jól érezte magát, mert úgy vélte, hogy ezen a fórumon tudja leghatékonyabban képviselni a nézeteit. Minden vitapartnerét – korra, rangra és tudományos beosztásra tekintet nélkül – egyenrangúnak tekintette.

TUDOMÁNSZERVEZŐ GEOGRÁFUS

Mindig nagy terheket vett a vállaira, és munkatársaitól is rohamtempót követelt. Rengeteget olvasott, a naprakész informálódást a tudományos munkában elengedhetetlen követelménynek tartotta. Minden irányú nyitottsága, tájékozódási igénye példává vált. Igaz, az sem feledhető, hogy az egyetemi oktatók óraterhelése akkoriban sokkal csekélyebb volt, mint manapság, és több idejük jutott kutatásra, publikálásra.

A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Karán – ahol létrehozta a Keleti Intézetet, a hajdani Keleti Akadémia utódát – is legendás volt a munkabírása. Hajdani kollégája, Germanus Gyula személyes elbeszéléséből tudom, hogy előadásait megelőzően Teleki Pál gyakran késő éjszakáig bent volt az egyetemen, és az éppen aznap beérkezett külföldi szakfolyóiratokat jegyzetelte, hogy másnapi előadásain a legfrissebb információkkal egészíthesse ki mondanivalóját.

Különösen fontosnak tartotta a Balkánra irányuló kutatásokat, mert tud-

hattak. Számos jelentős kutatóintézetet alapított. A Szociográfiai Intézet, a Táj- és Népkutató Intézet, valamint az Államtudományi Intézet keretein belül a korszak legkiválóbb tudósai dolgozhattak. A Központi Statisztikai Hivatal épületében Rónai András professzor vezetésével dolgozó szakemberek a közép-európai államok földrajzi, népességi, gazdasági helyzetét kísérték figyelemmel, és rendkívüli adatbázisra tettek szert, mely a későbbi terület-visszacsatolások tudományos előkészítéséül szolgált. Az első és a második bécsi döntést békés úton, a tudományok érveivel érvényesítették, nem a fegyverek szavával.

Teleki Pál nagy figyelmet fordított a nemzetiségi kérdésre, a kisebbségek problémájára. Nemzetiségi térképeit mindig hiteles illusztrációként használta földrajzi gondolatainak alátámasztására és kiegészítésére. Ezt még a román propaganda szolgálatába állított Somesann professzor is kénytelen volt elismerni. A politikai földrajz professzoraként a nagy világkérdéseket olyan geopolitikai összefüggésekben vizsgálta, melyek kortársai szemében újszerűek és egyedülállóak voltak.

Abesszínia lerohanásakor egyetemi előadásán briliáns érveléssel fejtette ki, miért nem lehetséges Líbia és Etiópia között olasz fennhatóság alatt álló természetes folyosót nyitni. Az általa jól

ismert Szudán és a brit gyarmatbirodalom természeti erőforrásait, közlekedési útvonalait elemezve bizonyította az olasz gyarmatszerző törekvések életképtelenségét. A Kairó–Kartúm–Capetown vonalról és az angolok afrikai uralmáról adott politikai földrajzi fejtegetései a térséget kiválóan ismerő földrajztudós véleményeként jelezték, hogy az afrikai érdek-összeütközések beláthatatlan világproblémává válhatnak.

De nemcsak az olaszok afrikai terjeszkedésének kudarcát jósolta meg, épp ilyen látnoki erővel fejtette ki, hogy az általa nagyra becsült Japán kínai agressziója nem vezethet eredményre, és a pillanatnyi sikerek sem homályosíthatják el a törvényszerű végkifejletet. Kína és Japán tényleges ásványkincseit, energiahordozóit és népességtartalékait tette mérlegre az egyoldalú japán katonai sikereket hangoztató vélekedésekkel szemben. Ez a látásmódja megmaradt a későbbiek során is, amikor a központi hatalmak és az angolszász világ szembekerülésének következményeit vizsgálta. Őt nem vakították el Németország pillanatnyi katonai sikerei, az eseményeket sokkal mélyebb összefüggésekbe ágyazva vizsgálta.

Soha nem érdekelték a tekintélyelvű deklarációk. Mindig kíváncsi volt egy-egy törekvés hátterére, összetevőire, s azok végső célját keresve analizál-

Teleki Pál
vörös térképe, 1910

ETHNOGRAPHICAL MAP
OF HUNGARY
BASED ON
DENSITY OF POPULATION

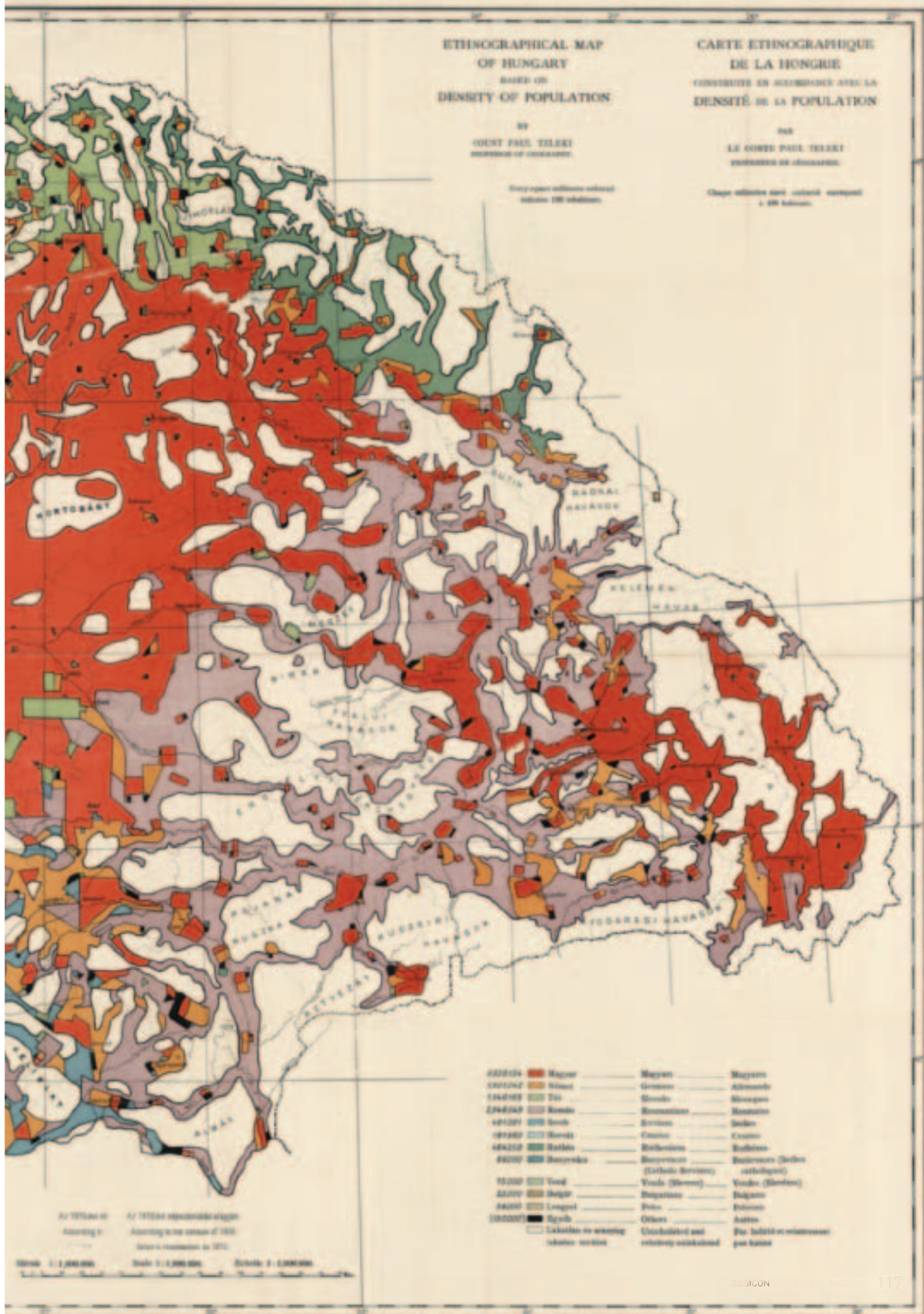
CARTE ETHNOGRAPHIQUE
DE LA HONGRIE
CONSTITUÉE EN ACCORDANCE AVEC LA
DENSITÉ DE LA POPULATION

BY
COUNT PAUL TELEKI
MINISTER OF CULTURE.

PAR
LE COMTE PAUL TELEKI
MINISTRE DE CULTURE.

Every square millimetre colored
represents 100 inhabitants.

Chaque millimètre carré coloré représente
100 habitants.

242004	Magyar	Magyar	Magyar
194042	Slovák	German	Allemands
174018	Tal	Slovak	Slovaques
274048	Római	Romanian	Roumains
441201	Szerb	Serbian	Serbes
481207	Szerb	Croatian	Croates
484212	Bosnyak	Bosnian	Bosniens
44100	Bosnyakok	Bosnyakok (Catholic Slovaks)	Bosnyakok (Serbs Catholic Slovaks)
10100	Yidd	Yidd (Slovak)	Yidds (Slovak)
22100	Székely	Slovakian	Slovakians
44100	Levél	Polish	Polonais
100000	Székely	Others	Autres
	Colorless or white	Uncolored and	Non colored or uncolored
	white areas	white areas	per base

As 1910 and As 1910 and independent origin
According to According to the census of 1910
Scale 1:1,000,000 Scale 1:1,000,000 Scale 1:1,000,000

ta jól, hogy hazánk ezernyi szállal kötődik ehhez a térséghez. Úgy vélte, a magyar kereskedelem fejlesztése szempontjából nagyon fontos a Mediterráneum, azon belül a Balkán-félsziget. A szerb geográfusokkal szoros személyes, baráti kapcsolatokat ápolt. Amikor az első világháború idején a jégkorszaki klímaingadozások világhírű kutatójáról, Milutin Milankovicsról megtudta, hogy fogságba esett, a Magyar Tudományos Akadémia közbenjárásával sikerült kiszabadítania kollégáját a hadifogolytáborból, és megfelelő körülményeket teremtett számára, hogy tudományos munkáját, számításait nyugodt körülmények között folytathassa.

Nagy gondot fordított arra, hogy legtehetségesebb tanítványai a legjobb nyugat-európai egyetemeken szerez-

hessenek ismereteket. Az Országos Ösztöndíjtanács elnökeként tette lehetővé, hogy a legfelkészültebb ifjak Berlin, Párizs, Göttingen, Heidelberg, Zürich, München legjobb szellemi műhelyeiben vehessenek részt posztgraduális képzéseken. A geomorfológus Bulla Béla így kerülhetett Berlinbe, Büdel professzor mellé, Mendöl Tibor pedig Párizsban ismerhette meg a francia település-földrajzi iskola eredményeit. A két kiváló geográfus együttes művének, *A Kárpát-medence földrajzának* új kiadása jelzi, hogy a kötet értékei és szemléletmódja fölött ma sem járt el az idő.

Jó barátság fűzte Cvijc Jovánhoz, aki Belgrádban egyedülálló emberföldrajzi, etnográfiai iskolát alakított ki. Cvijc Jován tanításait gyakran idézte:

„A földrajzi értelemben vett táj lelke az ember; akinek nemcsak háza, falvai, városai, megművelt földjei vannak, hanem közössége, költészete is.” Teleki Pál tette lehetővé, hogy 1917-ben, amikor Magyarország hivatalosan hadban állt Szerbiával, Budapesten nyomtatásban megjelenhessenek Cvijc Jován módszerét bemutató írások, a Balkán-félsziget emberföldrajzi régióira vonatkozó kutatások. A művet *A szerbek anthropogeographiai tanulmányai a Balkánon* címmel adták ki.

Teleki Pál rendszeres résztvevője és meghívott előadója volt a különböző nemzetközi tudományos konferenciáknak, tanácskozásoknak és a földrajzi világkongresszusoknak. Még a szakmában is alig-alig tudják, hogy milyen szer-teágazó és a legváratlanabb helyzetek

MI A FÖLDRAJZ?

TELEKI PÁL A TÁJFOGALOM JELENTŐSÉGÉRŐL

A földrajz ezen a helyen és egyáltalán az egyetemeken nem topográfia, nem helyismeret. Nem is a politikai, gazdasági, közgazgatási vagy társadalmi élettel összefüggő (annak öntudatos éléséhez alapvetően szükséges) területi ismereteknek szolgáltatója. Ezeket készen kell hozni a középiskolából, épp úgy, mint a megértésükhöz, értékelésükhöz szükséges történelmi és természetrajzi ismereteket. Aki nem hozza ezeket magával, az nem művelt ember és nem egyetemre való.

A földrajz nem is egyszerűen geomorfológiai, klimatológiai vagy más természeti, avagy társadalmi földrajzi adatok, ismeretek szolgáltatója. A geomorfológiai ismeretek ugyan nagyfontosságúak lehetnek a mérnök látkörének és tudásának kibővítésére is, különösen ha öt Magyarország határán túl való vállalkozásra, munkára is akarjuk képesíteni. A bécsi műszaki főiskolán, valamint Amerikának sok műszaki főiskoláján vannak is geomorfológiai tanszékek. Az egyetemi mezőgazdasági, technikai és más diszciplínákkal kapcsolatban a földrajz mindenképp gazdagítja az ismereteket az összefüggések terén. A közigazgatási és társadalomtudományokban való elmélyedéssel párhuzamosan gazdagíthatjuk a politikai és gazdaságföldrajzi ismereteket. Egyetemünkön a hallgatóság egy részének didaktikai készséget is nyújtunk a földrajzi ismereteknek a középiskolákban való tárgyalására. Mindez érték és mindezek ismereti tégladarabok lesznek az átfogóan gondolkodó számára is, mégis a földrajz egyetemi feladatát, különösen éppen a 20. században, másban is és főleg másban látom.

Mi a földrajz? A magyar szó, ha gondolkodva ejtjük ki, oly világosan megmondja. A földrajz a földfelszín leírása, rajza, amely képpé színesedik, ha a valóság felé törekedve, szabadulni igyekszik a méretek és adatok rideg halmazából. Hosszú évekkel ezelőtt már a földfelszín élettannának, fiziológiájának neveztem a földrajzot egyetemünk katedrájáról. Ez persze hasonlat. Márpedig minden hasonlat egyoldalú szemszögből való, reflektorszerűen éles a természetnek kiegyensúlyozott, szerteszerű világosságával szemben. Fiziológiának, élettannak azért nevez-

tem, mert a fizikai tudományok tárgyainak egész nagy körére hiányzik az „élet” szónak és fogalomnak egyenértékese.

A földfelszín kérge sokféle anyag sokféle összetételéből áll – anyagokból, elemekből, amelyekkel a föld belsejében, más bolygókon és égitesteken és az űrnek égitestrendszerünket körülvevő, tartalmazó, előttünk ismert részében találkozunk. A földkéreg a föld anyagaiból, a föld belsejéből és más égitestekről vagy az űrből jövő hatások alatt keletkezett, alakul és változik. Kis, de talán nem lényegtelen részben földönkívüli anyagok is járulnak hozzá és befolyásolják az életet. A földfelszínen biológiai és emberi élet folyik. Ez az élet földi és mégis mindenrendű földöntúli hatások nélkül létre nem jövő, továbbfolyni nem tudó élet. A földrajz tárgya, adatai földiek, de kérdései az egész mindenséget felelelők. A földrajznak az analízis csak segédessz-köze, a tárgykörökre bontás csak egyik módszere, mankója, amely nem a földrajzi gondolkodás mivoltából fakad, hanem az emberi elme végességéből és a 19. századbeli tudományok általános rendszerező módszeréből.

A földrajz a föld felszínének gazdag, bonyolult, térben és időben változatos valóságát elemeire bontva vizsgálhatja ugyan, de nem elemeiben szemléli azt, hanem az egész földfelszíni élet helyileg változó, jellegzetes egyéni megjelenési formáiban, képeiben, a tájakban.

Ez annyit jelent, hogy a földrajztudomány nem törvényszerűségeket kereső, ilyeneket megállapító részeiben, az úgynevezett általános földrajzban a legvalódibb, hanem a regionális földrajz tájleírásaiban, tájmagyarázataiban. Elméleti önjellemzésében a földrajztudomány régóta, de a legutolsó évtizedekben különös nyomatékkal hangoztatta is, hogy ő nem analitikus, hanem szintetikus tudomány. Ez a megállapítás helyesen differenciál sok és különösen a földrajzzal kapcsolódó sokféle tudománnyal szemben, de mégsem fejezi ki a teljes valóságot. A szintézis emberi elmemunka. Tartalmát emberi ismeretünk határozza meg, az korlátozza. A földrajz tárgya, a táj, emberi végesség által nem korlátolt teremtés.

(Budapesti Szemle, 1937. november).

ben gyümölcsöző személyes kapcsolatokat alakított ki így a magyar földrajztudós. Debrecenben a Herder-díjas néprajzprofesszor, Gunda Béla – Teleki Pál egyik hajdani tanítványa – hívta fel a figyelmemet arra, hogy Teleki a Szovjetunió geográfusaival is kapcsolatot tartott. Jól ismerte, elismerően idézte Obruscsev munkáit, és nagyra értékelte a másik, tragikus sorsú orosz geográfusnak, Vavilovnak a természetett növények eredetéről szóló kutatási eredményeit. Vavilov készítette el az Afganisztán mezőgazdaságát bemutató monográfiát, melynek eredményeit Teleki is hasznosította munkájában.

A látszólag csekélynek tűnő, földrajzi vonatkozású események sem kerültek el a figyelmét. Amikor Romániában rendelkezést adtak ki arról, hogy a román hatóságok a magyar helységneveket a sajtóban csak román formában használhatják, nagyon elkeseredett. Az 1936-os esztendő nyarát Erdélyben töltötte, és nem hivatalosan számos magas beosztású politikussal találkozott. Ezekről a találkozásairól igen szűkszavúan számolt be, de az köztudomású, hogy Iuliu Maniu román parasztpárti politikus és Nicolas Titulescu volt román külügyminiszter is többször meglátogatta, akikkel hosszas eszmecserét folytatott. A találkozások eredményeként a rendeletet a román hatóságok rövidesen visszavonták. Teleki meg tudta győzni tárgyalópartnereit, s ez a

képessége a későbbiek során is gyakran megnyilvánult.

A tudományszervezés fontos posztjának tekintette az Eötvös Kollégiumot, melynek 1920-tól kezdve kurátora volt. Számos szegény sorsú fiatal szellemi horizontját tágította ez a patinás intézmény. Teleki Pál sokaknak szerzett ösztöndíjat, intézett el támogatásokat terepkutatásokhoz, külföldi tanulmányutakhoz, kiadványok megjelentetéséhez.

Mindig az értéket kereste, s legfőbb mércéje a minőség, a teljesítmény volt. Egyik tanítványa, a később a lisszaboni diplomáciai poszton dolgozó Ujpe-tery Elemér egyik találkozásunkon megjegyezte, hogy Teleki a diákok vizsgáztatásánál, kiválasztásánál nagyon jó szemmel ismerte fel a tehetségeket, s ha ez szorgalommal, igyekezettel párosult, akkor tanítványait messzemenően segítette a képességeik szerinti érvényesülésben. Ugyanakkor nem szerette a protekciót és a protezsáltakat. Aki az érdemtelenek pártfogásával vagy hivatali tekintéllyel próbált meg nyomást gyakorolni rá valamilyen posztra vagy ösztöndíjra kijelölt személy ügyében, azt félreérthetetlenül elutasította. A protekciót a hivatali élet rákfenéjének tartotta, a tudomány terén pedig küzdött ellene, amikor csak tudott.

Stein Aurélt, a brit szolgálatban dolgozó világhírű Ázsia-kutatót gyakran vendégül látta József nádor téri palotá-

Teleki Pál a földrajzi társaság vacsoráján

jában, s barátságuknak számos tanújelet adta. Stein Aurélt Teleki Pál javaslatára választották meg 1926-ban a Kőrösi Csoma Társaság tiszteletbeli tagjává. A kasmíri Srinágárba, Stein Aurélhoz címzett személyes levelében így fogalmazott: *„Tisztelettel értesítjük, hogy a Kőrösi Csoma Társaság első közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta. A Kőrösi Csoma Sándor Társaság keletkutatással foglalkozik, s ennek főleg azon területeit műveli, melyek a magyarságot történeténél és helyzeténél fogva érdeklik. A keletkutatás e területén az Ön kiváló munkásságát a magyar körök mindig élénk figyelemmel kísérték, ennek eredményeit nagyra becsülték, s kutatásaikban sikerrel felhasználták.”*

Nem véletlen, hogy Érden, a Magyar Földrajzi Múzeum kertjében egymás szomszédságában kapott helyet a tragikus sorsú földrajztudós, Teleki Pál és az Afganisztánban 1943-ban elhunyt felfedező-utazó, Stein Aurél bronz mellszobra. Vészterhes korszakokon és kontinenseken átívelő, több évtizedes barátságukat jelzi e két műalkotás. Mintha az utókornak üzennének... ♦

A szerző geográfus, a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója

TELEKI SZEMÉLYISÉGE

A MINISZTERELNÖK HÉTKÖZNAPJAI

A fennmaradt fényképek tanúsága szerint a húszas évekbeli súlyos betegsége után ráncai elmélyültek, arca lesaványodott, bár ebből a meggyötört arcból is világított a szürke szempár, amelyet a most már állandóan hordott csontkeretes pápaszem is felnagyított. Kevesen állták ezt az átható tekintetet. Ez az arc gyakran szaladt gúnyos-cinikus mosolyba, amelyet a felhúzott váll és a széttárt karok tettek hangsúlyosabbá. Teste, ha lehet, még szikárabb lett, s az orra mellett a száj sarkáig lefutó két mély barázdá jelezte az átélт szenvedéseket.

Telekit Illyés Géza sebészprofesszor műtötte meg 1922 decemberében, pontosan akkor, amikor hírek terjedtek el arról, hogy Bethlen István miniszterelnök – Bánffy Miklós külügyminiszter idegösszeomlása és lemondása után – őt szánja a külügyi tárca élére. A család tudomása szerint még a fronton szerzte azt a vesegyulladás, amely az évek során súlyosbodott, s végül egyik veséjének kivételéhez vezetett. A megmaradt vese sem működhetett jól, mert ettől kezdve Telekiné élete utolsó tizenkilenc évében naponta háromszor kellett katétereznie magát, akárhol is volt.

GESZTUSOK ÉS PILLANTÁSOK

Ha unatkozott, nem nagyon ügyelt arra, hogy ez testtartásán ne látszódjon. Ilyenkor elterpeszkedett a fotelban vagy akár a dékáni székben is, és lelecsukódó pillái mögül figyelt az éppen beszélőre. Ha az jóval alacsonyabb rangú vagy beosztású volt, elalvási szándékát szóban is jelezte. Ha gondolkodott, igyekezett, hogy ez mások számára is nyilvánvaló legyen: ajkait előrehúzta, bal keze két ujjával állát összeszorította, arcát hüvelyk- és mutatóujjával benyomta és szótlanul maga elé meredt. Egy-egy gesztusa olyannyira híressé vált, hogy a külföldi megfigyelők előtt sem volt titok: amikor jobb fülét dörzsöli bal kezének hüvelyk- és mutatóujjával, nem mond igazat. Azonban ha jókedve volt, arca, ez a „hüség vizslaarc” ezer ránca szaladt, hátravette a fejét, és őszintén rázta a neve-

Azok, akik Teleki Pált közelről ismerték, okvetlenül megszerették. A távolból már korántsem mindenki volt vele így. Dinamizmusa néha kotnyeleskedésnek tűnt, sarkos véleményei cinizmusnak, és szüntelenül szétindázó mondatai csak a beavatottak számára voltak élvezhetőek. Mégis: talán egyetlen olyan politikusa sincs a két világháború közötti Magyarországnak, aki annyira benne lenne a történeti köztudatban, mint éppen ő. A harmincas években cingár alakja megszokott jelensége volt a budapesti Belváros életének, ahogy József nádor téri palotájából az egyetemre, az Országos Kaszinóba vagy éppen a Hazai Takarékpénztárba sietett.

tés. Így tett például a gödöllői dzsembori végnapjaiban, amikor egy – nyilván tréfakedvelő magyar cserkészek által félrevezetett – angol kiscserkész úgy köszönt el tőle: „Te vén sivar!”

Maga is szívesen részt vett mindenféle ugratásban, tréfában. Karikatúrákat rajzolt (ha kellett, magáról is), verseket írt, és férfitársaságban előszeregettel gyakorolta azt a vaskos humort, amelynek gyöngyszemeitől még egy huszárkáplár is elpirult volna. Betegsége, az orvosi felügyelet és a kínos, megalázó napi procedúrák ellenére teljes életet élt: evezett, vívott, hármásával szedte a lépcsőket, megosztotta a cserkészekkel spártai szállásukat, s ha kellett, ő is a patakban fürdött. Erős dohányos is volt: számtalan fényképen látható, amint cigarettázik, de igazán a szivart kedvelte: a tizes évek végén naponta kettőt szívott.

Testi bajai mellé lelkiek is járultak: időről időre legyőzhetetlen depresszió, végtelen pesszimizmus vett erőt rajta, s ezek a periódusok 1923 után egyre sötétebbek és hosszabbak lettek. 1929-ben, egyik ilyen mélypontján végrendelkezett is, s arra kérte titkárát, családját, hogy a legegyszerűbb szertartás keretében temessék el, és senki ne kísérje. A cserkészsövetségnek írott, nem datált, de ugyanakkor keletkezett kártyáján azt kérte a vezetőktől, hogy „a gyász minden jelét mellőzzék”. Legáltalább két idegösszeomlásáról tudunk,

de se szeri, se száma ismerősei, barátai előtt tett baljóslatú, saját közeli halálát előrevetítő kijelentéseinek.

Napi ügyes-bajos dolgaiban a kissé csibészes, örökké kedélyes, az évek során köpcösödő magántitkár, Incze Péter volt segítségére. A hadifogságból hazatért, a SZEFHÉ-ben forgolódo öregdiák joghallgatót a húszas évek elején vette maga mellé. Incze a kiválasztottjaiban rendszeresen családó Teleki számára jó döntésnek bizonyult. Az ügyes magántitkár bonyolította a levelezést, kézben tartotta a Telekiné kezéből gyakorta kifolyó konyhapénzt, irányította a személyzetet, és bár jogi tanulmányait sohasem fejezte be, Teleki egyenlő partnerként kezelte.

CSEKKEK ÉS SZENVEDÉLYEK

Telekiné három költséges szenvedélye volt: a könyvek, az autók és az, hogy Budapesten néha furcsán ható angolos sportruháit Bécsben csináltatta. Akárki tévedt be a József nádor téri kis palotába, az első dolog, ami fel tűnhetett neki, a könyvek nagy száma volt. Autóra nem mindig tellett: első miniszterelnöksége után el kellett adnia hatalmas túrakocsiját, mert annyira megterhelték a tisztséggel járó anyagi kiadások. 1928-ban már biztos rendelkezett automobillal, azzal járta körbe a Bükkben lévő cserkésztáboro-

kat. 1935-ben viszont újfent azt panasolta egy levelében, hogy „*nincs pénzem autóra, taxikra*”. Egyebekben rendkívül puritán módon élt: számára nem jelentett gondot a harmadosztály a vonaton, a poloskás szoba, a pocsek élelmezés.

Háza berendezése is ezt az egyszerűsége törekvést tükrözte, az ebédülő dísztelensége például kifejezetten nyomasztóan hatott a látogatókra. Bár a háznak nem ő volt az ura, hanem özvegy édesanyja. Özvegy Teleki Gézáné szerepe a családon belül megkérdőjelezhetetlen volt: fia nemcsak hogy minden elindulásakor beugrott hozzá, hanem külföldi távollétei esetén mindennap sürgönyözött neki. A megkülönböztetett tisztelet jele volt, hogy özvegy Teleki Gézáné jelenlétében a házban csak németül folyhatott a szó, ebédnél ő ült az asztalfőn, s az étkezés ritmusa is az ő ízléséhez alkalmazkodott. Ha letette a villát, vége volt az ebédnek. Uralmát nem mindenki viselte jól: menyé például kifejezetten tartott tőle.

Teleki Gézáné hatalmának fellépésén túl volt még egy nagyon prózai oka is: az ő jövedelme a harmincas

években több volt, mint fiáé és menyéé együttvéve. Házai, részvényei még a harmincas években is jómódot biztosítottak neki és családjának. Az 1932-es virilistajegyzék szerint özvegy Teleki Gézáné 41 363 pengő jövedelem után 3960 pengő adót fizetett, míg fia 29 260 pengő jövedelem után 2040 pengőt. Igaz, Teleki Pál még a nevének 308 734 pengő vagyona (véltetően ingatlanok) után a 364 pengő vagyoadót is lerőta. Az édesanyja által birtokolt házakat is Teleki kezelte: erre utal az a vérbeli könyvelő precizitással megírt beadvány, amelyben Bethlen István miniszterelnöknek a ház- és üzletberekkel kapcsolatos gondokat összegezte 1924-ben.

Teleki fizetése elég kusza alakult a húszas évek első felében. Egyetemi tanárnaként csak az V. fizetési osztályra volt jogosult, viszont mint nyugalmazott magyar királyi miniszterelnököt az I. fizetési osztály illette meg. A jelentékeny különbséget Horthy kormányzó külön kérésére személyi pótlékkal hidalták át, ám ezt egy 1923-as miniszterelnöki rendelet megszüntette. Ez igen kedvezőtlenül érinthette, mert ebben az időszakban az egyetemen sem tanított, így a hallgatók által fizetett vizsgadíjaktól is elesett. 1926-ban rendezték a státusát: az I. fizetési osztályba sorolták, és 1924-ig visszamenőleg megkapta a két kereset közti különbözetet. Ez még azokban az inflációs időkben is jelentős összeget tett ki: négyszázötvennégymillió-hatszáznyolcvan koronát kapott kézhez 1926 őszén, s a havi fizetése a négyszeresére emelkedett: hétmillió-kétszázezer koronáról harmincmillióra. A pengő bevezetését követő bérrendezés ismét visszaminősítette a státusát, majd – mivel szerzett jogokról volt szó – 1927. november 1-jétől ismét az I. fizetési osztálynak megfelelő fizetést kapta.

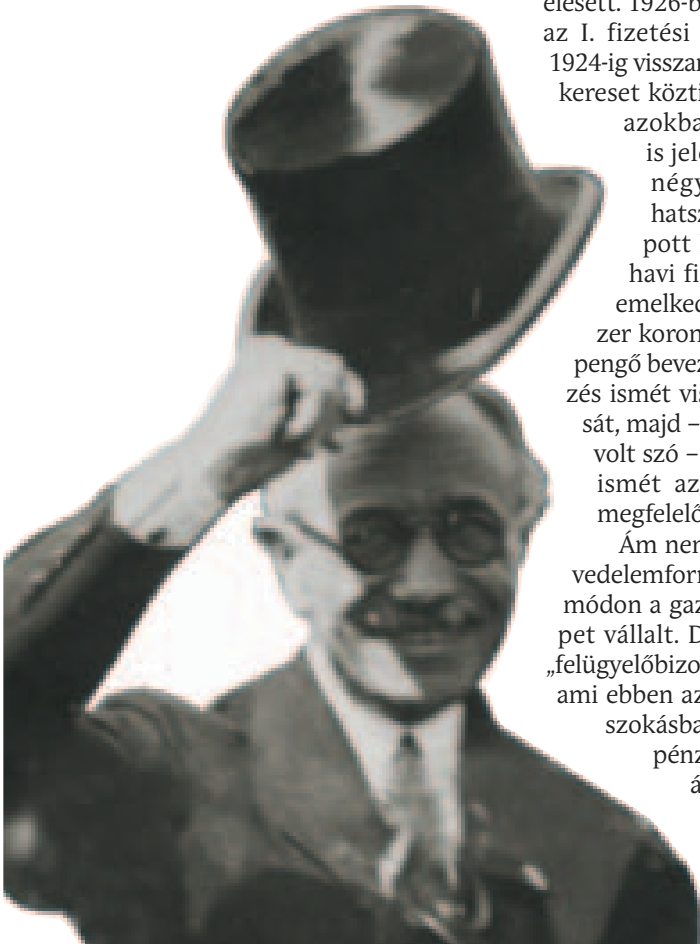
Am nem ez volt az egyetlen jövedelemforrása: a korban szokásos módon a gazdasági életben is szerepet vállalt. De nem szeretett volna „felügyelőbizottsági grófnak” látszani, ami ebben az időszakban egyébként szokásban volt. A legjelentősebb pénzintézetek közé számító, ám hangsúlyozottan keresztény középosztályi ügyfélkört kiszolgáló, szolid üzletpolitikával működő Pesti Hazai Első Takarékpénztárt és annak fiókjait is az ő pénzintézetével kötötte ki jelenlétével. A Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagja volt 1925-től, a pénzintézet leánybankjának számító Hazai Bank Rt. igazgatósági tagja már 1921-től, a Hazai Bank tulajdonában lévő építési vállalat, a Magyar Ways és Freytag Rt.-nek pedig elnöke 1929 után. Valamennyi állásáról lemondott 1938-ban, amikor kultuszminiszter lett. Pénzintézeti jelenléte az általa irányított szervezeteknek is hasznos volt: a takarékpénztár támogatta a cserkészszövetséget, és a Hazai Bankon keresztül bonyolították a gödöllői világtalálkozó élelmezésével kapcsolatos pénzügyi tranzakciókat.

Szerteágazó kapcsolatai és gyakori utazásai miatt mégis komoly anyagi terhek nyomasztották Telekit. Nemcsak saját és édesanyja ügyeit kellett felügyelnie, hanem egész családjára szorulóinak, élehetlenjeinek vagy éppen szükségét szenvedőinek állást, keresetet találnia, segítséget nyújtania. Vagyonukat, megélhetésüket veszített unokaöcsöket segítette újra elhelyezkedni, vagy éppen küzdött azért, hogy cikküket publikálják, esetleg állampolgárságuk legyen. Teleki Tibor koronőrrel, a család gyömrői ágának képviselőjével együtt elnököltek a minden évben megtartott családi gyűléseken, amelyek során, ha kellett, kíméletlen szigorral lépett fel a rossz útra tévedt családtagokkal szemben. S mintha mindez nem lett volna elég a terhekből, ott volt még az erdélyi birtok is.

Szerteágazó kapcsolatai és gyakori utazásai miatt mégis komoly anyagi terhek nyomasztották Telekit. Nemcsak saját és édesanyja ügyeit kellett felügyelnie, hanem egész családjára szorulóinak, élehetlenjeinek vagy éppen szükségét szenvedőinek állást, keresetet találnia, segítséget nyújtania. Vagyonukat, megélhetésüket veszített unokaöcsöket segítette újra elhelyezkedni, vagy éppen küzdött azért, hogy cikküket publikálják, esetleg állampolgárságuk legyen. Teleki Tibor koronőrrel, a család gyömrői ágának képviselőjével együtt elnököltek a minden évben megtartott családi gyűléseken, amelyek során, ha kellett, kíméletlen szigorral lépett fel a rossz útra tévedt családtagokkal szemben. S mintha mindez nem lett volna elég a terhekből, ott volt még az erdélyi birtok is.

NYARALÁS ITTHON ÉS OTTHON

A pribékalvi birtoktestből a román földreform 50 hold parkot és 16 hold szántóföldet hagyott meg – úgyhogy inkább költeni kellett rá, és eltartani a nyaranta csaknem kéttucatnyi emberről álló személyzetet. Bethlen Istvánnal ellentétben Teleki 1922-től rendszeresen hazatért Erdélybe, s a nyári hónapokban jó néhány hetet eltöltött ott. A maga vezette, Szatmáron bérelt autóval körbejárta a rokon családokat, részt vett a zsúrokon, a Trianon után beszűkült erdélyi társasági élet eseményein. A kastély a birtokban maradt, és a nyári hónapokban ott töltött hetek jelentették az igazi kikapcsolódást számára. Festett a parkban, fényképezett, lovagolt, teniszezett, olvasott, s ha olyan kedve támadt, füvet kaszált. Esetleg hóna alá fogta a puskát, és egy-egy szárcsával tért meg a körútjáról. Ma-

gyarországon is szeretett vadászni, s ha hívták, szívesen flintát fogott.

Pribékfalván minden vasárnap végigsétált az allén, és a kastély közvetlen szomszédságában lévő görög katolikus templomban misét hallgatott. A templom felújítására – mint jó kegyúr – jelentős összeget áldozott a húszas években. Mise után románul beszélgetett a gazdákkal. Hitéletéről egyébiránt csak szórványos információkra vagyunk utalva, ezek azonban mind egy irányba mutatnak: Telekit élete utolsó két évtizedében rendkívül bensőséges, mélyen átélt hit jellemezte. Otthoni nyaralása sem lehetett azonban mindig felhőtlen, mert a román sziguranca szemmel tartotta a volt magyar miniszterelnököt.

A szükséges kikapcsolódás azonban nyáron is kevesebb volt számára a kelleténél. Év közben és nyáron is számtalan esetben kellett hivatalos vagy félhivatalos minőségben külföldre utaznia. Egy, a harmincas évek elején készült közgazdasági kari összefoglaló szerint 1921 és 1931 között Teleki egymaga több konferencián, hivatalos úton, tanácskozáson vett részt, mint a kar összes többi oktatója együttvéve. Előfordult, hogy egyszerűen annyit mondott, „erre a pihenésre feltétlenül szükségem van”, de többször volt beteg, ősszel rendszerint influenzás. Kormány megbízások, a dzsemborira készülődés vagy nemzeti tudományos érdekek is szerepeltek szabadságolási kérelmei között.

Nyári vagy húsvéti szabadságai alatt sokszor nyaralt görög rokonainál Triesztben, Gerasdorfban (Bécsújhely mellett) vagy Marseille-ben, illetve egy szomszédos településen, Cordillon-sur-Mer-ben. Gyakran járt Berlinben sógor-nőjénél. München, Hamburg, London és Párizs is sűrűn szerepelt úti céljai között: hol nyaralásképpen, hol pedig tudományos ügyek miatt. A svájci Kandersteg a nemzetközi cserkészszervezet intézőbizottságának üléseit látta vendégül. Úgy tűnik, hogy a Keleti-tengert valamiért különösen szerette: ott pihent 1924-ben, 1930-ban, 1931-ben, 1933-ban és 1934-ben is. Az Egyesült Államokban 1935-ben és 1937-ben is járt, ahol a Carnegie Alapítvány rendezvényein vett részt. Első alkalommal a Columbia Egyetem díszdoktorává is avatták. Később, már miniszterként, miniszterelnökként volt Horthy Miklós vendége Kenderesen és Gödöllőn.

1924 nyarán csaknem harminc diák és tanár kíséretében bejárta a balti országokat és Finnországot. Telekinek

Teleki Pál és felesége

gyermekkorára legszebb tengerészalmaidézte a rozoga ladikokon megtett veszedelmes út, kormányzás a lapp folyók vad zúgóin. Ugyanúgy cipekedett, evezett, merte a vizet a hajóból, mint diákjai, a túra időszaki lapját, a *Lappot* karikatúrákkal látta el, mesélt a tábornok mellett, és szakavatott szemmel mérte fel a tájat.

Tudományos vagy magánemberi érdeklődésből leginkább Franciaországba és Görögországba utazott. 1928-ban Athén, Mükéné, Nauplion, Delphoi, Argosz és Thesszália bebarangolása után Krétát is felkereste, hogy a knósszoszi ásatásokat láthassa. 1933 őszén tett ibériai körútja is „érdek nélküli” turistaút volt. Az utazásnál az autót preferálta, de leginkább a vonatot „ünnepelte” (az ő szavajárása): miniszterelnöksége idején leginkább a Lél motorvonat vezetőfülkéjében szeretett utazni, ahol kényelmetlen padon kuporogva hosszú beszélgetéseket folytatott a masiniszttával. A hajón nemcsak rosszul volt, hanem félt is. „*Igaz-e, hogy minden második hajó elsüllyed?*” – aggodalmaskodott a krétai átkelés miatt. Repülőtől való féltelme pedig második miniszterelnöksége idején beosztottai körében is legendás volt.

Útjaira gyakran feleségével kettesben utazott, ritkábban lányát, Majcsit

is magával vitte, s míg a nők „comissióztak”, ő múzeumokat, képtárakat látogatott. Gyermkeivel való viszonya különben is fura volt: Bassola Zoltán, aki másfél évig nevelősködött a József téri házban, mind Gézát, mind Máriát eléggé magára hagyott gyerekeknek látta. Míg a lányt édesanyja legalább néha társaságba vitte, s igyekezett bevezetni a nagyvilági életbe, addig a kamaszkor minden sztereotip tünetével megvert Géza csak a jégkorongozásban talált örömet, és elég magányosan élt a házban.

EGY NAP

Teleki korán kelő volt, feleségéről viszont ezt nem lehet elmondani. Erre a politikus maga volt kénytelen figyelmeztetni görögországi útjának önkéntes útítmarsallját, Procopius Béla athéni magyar ügyvivőt: „*Azonkívül kérek, a program, amint átfutottam, egy teljesen kizárt momentumot tartalmaz: a feleségemmel reggel hét órakor nem fogsz elindulni sehonnan. Igen örülhetünk, ha fél tízkor elindulhatunk.*” Teleki rendszerint külön szobában is aludt. Otthon már hét óra körül

talpon volt, tornázott, reggelizett, átfutotta a lapokat.

A lapszemle után indult dolgait intézni a városba. Egyetemi előadásai rendszerint 10 órakor kezdődtek, 1925-ben például hétfőn nem tanított, akkor egyéb ügyeivel foglalkozott. Igyekezett úgy intézni, hogy egy és három között ne legyen elfoglaltsága. Ilyenkor hazatért a József térre, és együtt költötte el ebédjét családjával. Az ebédlőasztalnál özvegy Teleki Gézáé visszavonulása idején angolul

folyt a szó. A házhoz szerződttetett angol társalkodónő, Mrs. Dallas tartotta edzésben a családtagok nyelvtudását. Ebéd után Teleki ledőlt pihenni, hogy bepótoljon valamennyit a rendszerint rövid éjszakai pihenésből. Ismerősei tudták, hogy négy-fél ót után lehet keresni telefonon. A szunyókálás után vagy visszatért az egyetemre, vagy más társadalmi, politikai feladatai után nézett. Néha több helyen kellett felbukkannia, és ezzel még nem volt vége a napnak: esténként társas vacsorákra ment, s nemritkán még ezután is volt tennivalója, látogatókat fogadott vagy írt.

Sokoldalú társadalmi vagy revíziós foglalatosságából adódóan számos vendége volt a Teleki-palotának: Budapestre akkreditált diplomaták, cserkészvezetők, tanártársak, tanítványok, rokonok, külföldi utazók, s meghívásukban nem érvényesült társadalmi különbség. A látogatók csaknem egyöntetűen nyilatkoztak róla: megnyerő, kedves házigazda volt, rendkívüli műveltségű tudós, aki belefeledkezett egy-egy monológjába. Ha ki is mozdult a házból esténként, azt nem a művelődés miatt tette. A mozit nem kedvelte, színházba inkább a felesége járt, ha néha el is kísérte, azt inkább a jó modor demonstrálása végett tette. Sokat olvasott, de hogy ebben mennyi volt a szépirodalom, azt bajosan lehet megtudni. Időskorában is nagyon szerette Karl May indiántörténeteit, amit politikustársai gyermektegnak tartottak. Jóval éjfél után feküdt le, de nem aludt jól. Az éjszaka csendjében a téren álló köztéri óra ketyegése idegesítette,

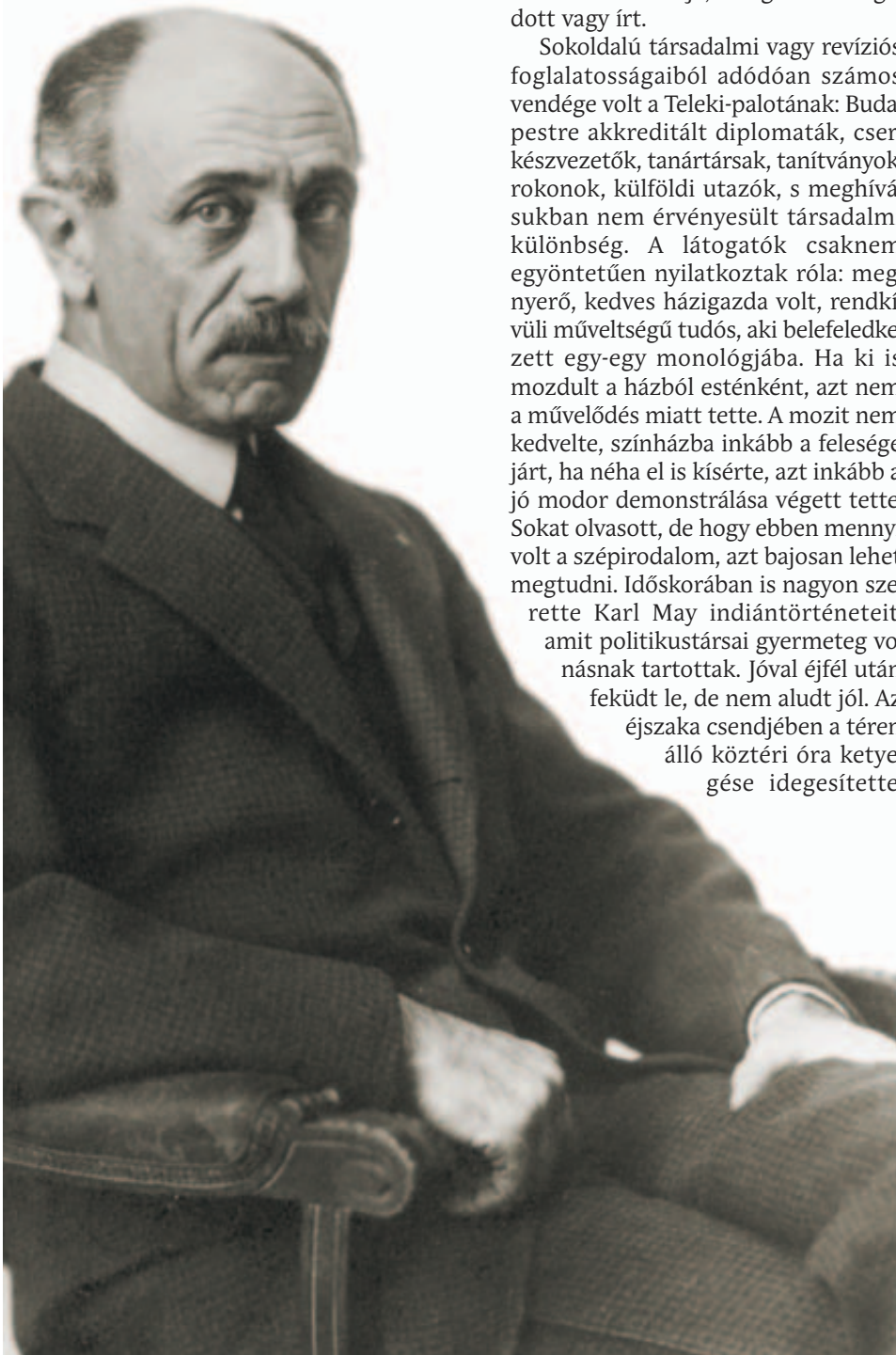
írt is a főpolgármesternek, hogy a szerkezetet szereltesse le.

TANÁR ÉS TANÁRTÁRS

Az egyetemnek nagy szüksége volt Telekire. A kar dékáni hivatalának irataiból kitérjük, hogy főleg akkor fordultak hozzá, amikor például a Külügyminisztériummal kellett tárgyalni a kar egyik büszkeségének tekintett külügyi, majd később közigazgatási szakosztály jövőjéről. Tekintélyének kézzelfogható jele volt a minden évben ismétlődő rituálé a kül- és belföldi ösztöndíjak odaítéléséről. Teleki csak igen keveseket ajánlott, de kiválasztottjai csaknem minden esetben megkapták a kért ösztöndíjas helyet. Cs. Szabó László így jutott ki Párizsba, Sibelka-Perleberg Artur az Egyesült Államokba, tanársegédje, Glauser Lajos Karlsruheba. Ha valaki megnyerte a bizalmát, vagy kiállta a próbát, akkor Teleki akár anyagilag is támogatta: Sibelka-Perleberg például megkapta Teleki tanári fizetését kiutazásának költségeire. Áldozatkészsége nem csak a diákokra terjedt ki: Teleki saját szakkönyveivel alapozta meg a kar Gazdaságföldrajzi (később Földrajzi) Intézetének könyvtárát.

Tanárnak elsőrangú volt, előadónak azonban roppant gyenge. Nehézkesen fejezte ki magát, és élete végéig rossz szónok maradt. Körmondatai közben kínosan hosszú szüneteket tartott, s oly sokáig kereste a megfelelő kifejezést, hogy hallgatói néha szinte megsajnálták. Ilyenkor suta mosoly ült ki ajkára, s idegesen húzogatta angolosan nyírt bajuszának szálait, vagy mellényét igazgatta. Sokszor elkalandozott, elég monoton hangon beszélt, és megvolt az a rossz szokása, hogy az előadásra szabott idő leteltével is folytatta fejtegetéseit. Akiket viszont megfogott a sok térképpel, vetített képpel, rajzzal illusztrált, néha adomák kíséretében elmondott és aktuálpolitikával átszőtt előadás, azok elszánt hívei lettek.

Ha diákjainak Kínáról beszélt, elvitte őket a Kelet-Ázsiai Múzeumba, ahol Felvinczi Takáts Zoltán tartott számukra órát. Rendszeresen megjelent a földrajzi tanszék hallgatóinak Mikulás-napi összejöveteleén, és ha oldottabb lett a hangulat, szívesen megtáncoltatta lány hallgatóit. Az egyetemen nem szerette, ha kegyelmes úrnak szólították – pedig mint volt miniszterelnöknek kijárt neki ez a megszólítás. Tudományos életben szereplő embernek adott névjegykár-

tyjáról rendszeresen lesatírozta a „gróf” titulust, és az indexet is csak a vezetéknevével írta alá. A telefonban kurtán és határozottan mutatkozott be a vezetéknevén. Néha viszont nagyon barátságosan volt. Ilyenkor lefoszlott róla a tudatos magatartásként felvett közvetlenség, és ráförmedt az őt „tanár úrnak” szólító instanciájára: „*Miért nem mindjárt Pali bácsi?*”

Diákjai balszerencséjére vizsgázta-tóként elvárta, hogy vizsgázói kitalálják, mire gondol, és pontosan az ő gondolatmenetét kövessék. Aki a vizsgán rossz térképhez nyúlt (vagy egyáltalán nem nyúlt térképhez, csak belevágott a tételbe), az máris repült. Gyakran a hozzá közel állókat is meggyötörte. Ha valaki butaságot mondott, Teleki lassan feltolta szemüvegét a feje búbjára, és nagy, átható, sűrű szemével rámeredt az egyre jobban vörösödő vizsgázóra, aki már sejtette: ez nem az ő napja.

A Szerb utcai kicsiny tanszék lett az egyik kiindulópontja annak a nagyszabású informális hálónak, amelynek révén Teleki a magyar közélet és kultúra különböző pontjaira kormányozta tanítványait és pártfogoltjait. Először csak személyes tekintélye vagy az általa vezetett szervezetek befolyása volt ezen emberek támasza. 1939 és 1941 között Teleki a politikába próbálta átmenni ezt a hálózatot, ami csak részben sikerült neki. Padányi-Gulyás Béla később miniszterelnöki és IBUSZ-megbízott lett Kárpátalján, Cs. Szabó László a finnországi magyar önkéntesek kiutazását készítette elő Párizsban 1939-ben, Újpétery (ekkor még Ulakity) Elemér és Szegedy-Maszák Aladár diplomata lett. Kovács Imre részt vett a Teleki által kezdeményezett falukutatásban, Rónai András Telekit helyettesítette a tanszéken, és később irányította az Államtudományi Intézetet. Márffy-Mantuano Judit, aki Lady Listowel néven ismert angol újságíró lett, néha félhivatalos üzeneteket vitt Budapestről a Foreign Office-ba. Első tanársegédeként egyike, Szentiványi Domokos diplomata lett, majd 1939-től a Miniszterelnökség tájékoztatáspolitikai osztályának vezetőjeként a külföldi propagandát irányította. Teleki asszisztensei, Kádár László és Koch Ferenc az 1945 utáni magyar földrajzi élet prominensei lettek. Más tanársegédeként nem volt ilyen szerencsésük: Glaser Lajos, Hantos Gyula és Elek Péter tragikusan korán hunyt el, 1944–1945-ben. ♦

ILYENNEK LÁTTÁK

PADÁNYI-GULYÁS BÉLA

A politikai élettől visszavonult Teleki több társadalmi szövetség elnökségében szerepelt, de azt hiszem, arra volt a legbüszkébb, hogy az ország főcserkészének címét viseli. Most meglepetésemre a régi barátsággal érdeklődött életem folyása iránt, amíg a lépcsőn felfele mentünk, s váratlanul beinvitált a Harmincad utcára néző dolgozó-

szobájába. Jól ismertem már ezt a keskeny szobát, melynek egyik falát a mennyezetig borították Teleki könyvei, az íróasztalon és különböző székeken halomban feküdtek a gépelt jelentések, külföldi tudományos szemlék abban a barátságos rendtelenségben, ami a szellemi alkotó dolgozószobáját olyan meghitté teszi. Nem volt főúri palota ez a Tele-

ki-ház, külsejében egyszerű budapesti bérházhoz hasonlított, de belül nemes lakkal borított antik bútorokról, a karosszék finom angol bőrhuzatáról, egy-egy dísztárgyról, régi óráról vagy a falon függő családi képekről látta az ember, hogy lakói arisztokraták.

(*Padányi-Gulyás Béla: Vallomás egy elsüllyedt világról. München, 1975, Auróra Könyvek, 120. o.*)

SIBELKA-PERLEBERG ARTUR

Társalgó típusú tanár volt. Feltételezte hallgatóiról, hogy olyan intelligenciafokon, nem tudásfokon, állnak, hogy ha ő valamit egy magasabb rendű fogalmazásban ad elő, úgy azt azok megértik. Kitűnő humora volt. Remek adomákkal [...] fűszerezte mondanivalóját, amely – természetesen – komoly tudáson alapult. A tanítványai nagyon szerették.

(*Sibelka-Perleberg Artur-interjú. Készítette Nagy Csaba 1988-ban. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 87. sz., 20. o.*)

TÜDŐS KLÁRA

Úgy szerettem azt a ráncos, furcsa vizsla képét, barázdás, boltozatos, bölcs homlokát, azt a lelkes kis cserkészt, aki minden bölcsessége mélyén megbújt, és öreg korában is megmaradt [...] Három órára volt jelezve a miniszterelnök beszé-

de. – Vártunk! – Beszélt már ez is, az is, amaz is, de Teleki csak nem jött. Feri kildött, hogy telefonáljak, s tudjam meg, mi van, mert Teleki sosem várat magára. Ahogy kimentem a telefonhoz, látom ám, hogy a vékony kis ember harmasával kapkodja a lépcsőket, maga mögött hagyva messze a kíséretét. Szaladtában rám kiáltott: Elaludtam, s a szamarak nem költöttek fel! – Aztán máris be a terembe, fel a pódiumra. Addig szuszoghatta csak ki magát, amíg a bokréta kitörő örömmel harsányan megéltjezte. Aztán beszélt hozzájuk egy órát az ő nyelvükön úgy, hogy a szanyi legényektől a kun gazdáig minden bokrétás a szívébe zárta a kis pápaszemes tanár urat, aki arra volt büszke, hogy tud kaszálni és el tudja járni a szatmárökörítőiak eszeveszett csárdását. Már attól féltem – ahogy belemelegedett –, hogy kirúgja maga alól a széket és be is mutatja, hogy csakugyan tudja. Én láttam kaszálni és táncoltam vele, hát tanúsíthatom, hogy igazat mondtam.

(*Tüdős Klára: Rongyok. II. köt., Magyar Tudományos Akadémia Kéziratára, Ms 10907/II, 205–206. o.*)

Szabó Péter

TELEKI és WERTH

A KORMÁNYFŐ ÉS A VEZÉRKAR FŐNÖKÉNEK ELLENTÉTE

Teleki 1939. február 22-én elmondott programbeszédében kihangsúlyozta: „A magyar külpolitika legfőbb célkitűzése a nemzet életfolyamának biztosítása és jogos követeléseinek megvalósítása békés eszközökkel.” Az ország külkapcsolatai tekintetében ugyan a Berlin–Róma tengelyre kívánt támaszkodni, de semmiféle elkötelezettséget, függőséget nem akart a két ország irányában felvállalni. Az önerőből megvalósítandó területi revízió elkötelezettje volt. Határozottan kiállt a Lengyelországhoz fűződő hagyományosan jó kapcsolat fenntartása mellett, és szorgalmazta a szomszédos államokkal való megegyezést is. E külpolitikai célkitűzéseit – a helyzetek hozta kisebb módosítások kivételével – lényegében egész miniszterelnöksége alatt igyekezett megvalósítani. A honvédelmi vezetéssel azonban meggyúlt a baja, a kormányzói támaszt és bizalmat élvező honvédelmi miniszter és a Honvéd Vezérkar főnöke ugyanis sajátos öntörvényűséggel értelmezte hatáskörét és kötelességét.

A magyar politikai és katonai vezetés összhangja és együttműködése a fontos bel- és külpolitikai célok elérése érdekében az első és a második világháború időszaka alatt is csak kis részben valósult meg. A legjelentősebb és feloldhatatlan nézetkülönbségek a második Teleki-kormány alatt, 1939 februárja és 1941 áprilisa között törték a felszínre.

A KÁRPÁTALJAI HADMŰVELETEK

Az 1938. szeptember 29-i hatállyal a Honvéd Vezérkar főnökévé kinevezett Werth Henrik gyalogsági tábornok hatásköre és kötelessége eredetileg a honvédség háborús alkalmazására, illetve az arra történő felkészítésére terjedt ki. Mivel közvetlenül a kormányzó rendelkezett felette, illetve közvetlen előadási joga is volt nála, abban bízott, hogy Horthyt kellő érveléssel – akár a politikusokkal szemben is – megnyerheti törekvéseinek. Különleges helyzetéből kifolyólag felhatalmazva érezte magát a királyi haderő ügyeit illető bel- és külföldi tárgyalásokra, kapcsolatok önálló létrehozására, sőt szóbeli megállapodásokra is.

Teleki és Werth első nézetkülönbsége Kárpátalja nagyobbik részének birtokbavétele kapcsán adódott. Jóllehet a magyar lakosság aránya a kárpátaljai területen mindössze 10%-ot tett ki, Teleki úgy vélte, e visszavenni kívánt történelmi országrésznek – ásványkincsei, hegy- és vízrajzi adottságai miatt és stratégiai helyzete (Lengyel–magyar közös határ) okán – kulcs szerepe lehet a magyar külpolitikában. A kormány 1939. évi külpolitikai törekvései középpontjába ezért a németek támogatólagos jóindulatának megnyerését állította, azt remélve, hogy hozzájárulásukkal megtörténhet Kárpátalja birtokbavétele. A német politikai és katonai vezetés eleinte minden egyoldalú fegyveres akciótól óva intette a magyar kormányt. Sztójay Döme berlini követ jelentései és félhivatalos német megnyilvánulások nyomán azonban a magyar politikai és katonai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a csehszlovák kérdés bármikor kiéleződhet, és készen kell állni a cselekvésre.

Werth számára érthetetlen volt, hogy a kormány mindezen hírek, jelentések és következtetések okán miért nem rendeli el a szükséges katonai előkészületeket. Javasolta Telekinek a len-

gyel szabads csapatokkal való szorosabb együttműködést, továbbá egy olyan, tényleges tisztékéből és legénységéből álló illegális alakulat felállítását, amely – mozgósítás és a külföld figyelmének felkeltése nélkül – bármikor készen állhat Kárpátalja meglepetésszerű birtokbavételére. Teleki e javaslatot megvalósíthatatlannak ítélte, és a csehszlovák helyzet március 10-től felgyorsuló változása ellenére későn határozta el magát a cselekvésre.

Ilyen előzmények után Hitler március 13-i üzenete, hogy a magyar kormány szabad kezet kap Kárpátalja elfoglalására, készületlenül érte a honvédséget. Az általános lelkesedés közepette Werthnek határozott fenntartásai voltak a tekintetben, hogy a honvédség sebtében és részlegesen mozgósított alakulatai a rendelkezésre álló rövid idő alatt elérik-e a menetkészültséget, és számolt némi cseh ellenállással is.

A politikai vezetés, élén Teleki Pál miniszterelnökkel és Csáky István külügyminiszterrel, nem osztotta a Honvéd Vezérkar főnökének aggodalmát. Attól tartottak, ha nem cselekszenek azonnal, az ukránok kieszközlik Hitler-nél az önálló Kárpát-Ukrajna megalakítását. Mindezek mellett – a katonai vezetéssel együtt – bizonytalanok voltak abban, hogy a bekövetkező kárpátaljai eseményekre Románia hogyan fog reagálni. Werth Henrik gyalogsági tábornok nem kis aggodalommal adta ki parancsát a hathetes kiképzésben részesített sorállományú honvédalakulatok azonnali felvonulására a keleti határra.

A honvédség 1939. március 15. és 18. közötti kárpátaljai hadművelete és a március 23. és 28. közötti határkiigazító „magyar–szlovák kis háború” katonai szempontból kockázatos vállalkozás volt. Sikere a szerencsének és a csapatok teljesítményének köszönhető. A kormány és a katonai vezetés összhangjának teljes hiányát tapasztaló Werth nem ok nélkül szólította fel Telekit: *„Kérem jövőbeni politikai célkitűzéseit oly időben velem közölni, hogy a katonai előkészületek tervszerűen és megbízhatóan részemről megtehetőek legyenek.”*

A kormány politikáját is befolyásolni szándékozó Werth fellépése meglepte Telekit, számára az volt a természetes, hogy a honvédelmi ügyeket a kormányban a honvédelmi miniszter képviseli, s általa juthat el hozzá a honvédség felső vezetésének véleménye, kívánsága és kritikája. Ez a helyzet és

viszony azonban a későbbi időszakban sem változott, ráadásul Werth számos hívet szerzett magának a németorientált külpolitikát és elkötelezettséget elvető, illetve a katonai vezetés politikai befolyását mérsékelni kívánó Telekivel szemben.

A FEGYVERES SEMLEGESSÉG KÉRDÉSE

A miniszterelnöknek és körének fegyveres semlegességi politikai elmélete nemcsak a különböző szélsőjobb oldali politikai csoportok, hanem a Honvéd Vezérkar főnöke számára sem volt elfogadható. Werth nem tudta elképzelni, hogy ha térségünkben háború alakulna ki, melyben a szomszédaink részt vennének, semlegességünket a békekötéskor területekkel jutalmaznák. Ő úgy vélte, a bekövetkezendő háborúban részt kell vennünk, minden bizonnyal a németek oldalán, támogatottság nélküli, önálló, fegyveres fellépésre a honvédség optimális felfegyverkezése esetében sem lehet képes.

1939 második felétől a magyar politikai és a katonai vezetés több ízben kereste az alkalmat Románia magyarlakta területeinek visszaszerzésére, jóllehet e revíziós törekvés megvalósításában álláspontjuk gyökeresen különbözött. Elképzelése realizálásához mindkét fél a kedvező alkalmat várta, mely Németország 1939. évi aktivizálódásakor el is érkezett.

Az első lehetőség a második világháború kezdetét jelentő német–lengyel konfliktus kiéleződésekor adódott. A politikai és katonai vezetés egyaránt úgy vélte, hogy a lengyelekkel szövetséges Románia valószínűleg mozgósítja hadseregét, ami ürügyül szolgálhat majd a magyar honvédség ellenlépésére. A román erők lekötése közvetett úton támogathatja a tervezett lengyelországi német hadműveletet, s a Honvéd Vezérkar főnökének értelmezése szerint alkalmat kínálhat arra is, hogy a mozgósított magyar csapatok egy önálló vagy a német hadsereggel összehangolt vállalkozás során benyomuljanak Erdélybe. Mivel a két kisebb ország szövetségét Németország a közöttük fennálló feszültség fenntartásával, illetve annak kihasználásával látta biztosítottnak, a magyar–román háború kirobbanását – ígéretes és zsarolások révén – a második világháború szinte teljes időszakában megakadályozta.

A magyar politikai és katonai vezetés álláspontja az erdélyi revízió kérdésében a háború kirobbanásával fenyegető helyzetben egyre határozottabban eltávolodott egymástól. Mivel a németek és a nyugati hatalmak közötti összecsapás elkerülhetetlennek látszott, Teleki Pál az eddiginél is óvatosabban igyekezett fenntartani Magyarország semlegességét. Külpolitikai céljaihoz a német túlsúlytól tartó olasz szövetséges támogatását próbálta megnyerni, és az erdélyi revízió önerőből történő megvalósítása érdekében erőteljesebb katonai felkészülést szorgalmazott.

A Honvéd Vezérkar főnöke kezdetől fogva nem értett egyet a miniszterelnök álláspontjával, politikájával. Több esetben a kínáló lehetőségek elszaasztása miatt támadta kormányát. Minden lehetőséget kész volt kihasználni Erdély visszaszerzéséért, akár a szovjet csapatokkal közös hadműveletet is Románia ellen. 1939. december 12-én kelt memorandumában a besszarábiai terület hovatartozása miatt feszültté vált szovjet–román viszony kiéleződésére számítva azt javasolta, hogy a román hadsereg lekötöttsége esetén a honvédség vegye birtokba egész Erdélyt.

Werth Henrik javaslata nem találkozott a kormány álláspontjával, amely csak Románia katonai és politikai összeomlása s a magyar kisebbség helyzetének teljes ellehetetlenülése esetén látott lehetőséget a beavatkozásra. Werth egyrészt a németekkel történő együttműködésre, másrészt a nyugati hatalmakkal szerinte még mindig szoros kapcsolatokat ápoló román politikára építette revíziós terveit. Meg volt győződve arról, hogy a nyugaton meginduló német hadművelet német–román konfliktust indukálhat, melynek kiaknázása Magyarország számára elengedhetetlen. Csakhogy a román politika kezdeti kétkulacsos vonalvezetését egyre inkább a tengelyhatalmakkal való szorosabb együttműködés váltotta fel.

Telekit aggasztotta, hogy a kormány célkitűzéseitől egyre inkább eltérő katonapolitikai vonal van kialakulóban. Tartott attól, hogy a katonai vezetés a radikalizálódó szélsőjobb oldalt felbátorítja ellene, s ez a konfliktus a szemben álló szomszédos országok számára támadási felületet nyújt, rontva a revíziós esélyeket. Viszont az 1939. évi események kapcsán azt is tapasztalta, hogy a semlegesség megóvása

egyre kevésbé egyeztethető össze a revíziós lépések megtételével. A honvédség ereje elégtelen Erdély birtokbavételéhez, az csak nagyhatalmi beleegyezéssel és támogatással valósulhat meg, ez azonban már ütközne szándékaival.

Werth több ízben kinyilvánította – többek között 1940. április 15-i emlékiratában is –, hogy Németország melletti határozott kiállás és cselekvés nélkül az ország nem számíthat revíziós sikerre. A nyugat-európai német hadműveletek kimenetele számára nem volt kétséges. Teleki Horthynak írt április 18-i levelében a következőképpen reagált erre: *„Hass oda, hogy a katonák ne politizáljanak. Az a nézetem, hogy nem biztos, hogy Németország győz és éppen a mai pillanat nem alkalmas, hogy teljesen és lelkesen mellé álljunk fegyveresen. A holnap vagy a holnapután reánk cáfolhat. Ha eddig jól megúsztuk, ne rontsuk el esetleg az utolsó pillanatban nehéz helyzetünket. Politikai akciónk, azt hiszem, jó volt, erről letérni veszélyes.”*

HÁBORÚS KONFRONTÁCIÓ ROMÁNIÁVAL

Hitler 1940. májusi nyugat-európai hadjáratát követően, amikor Románia Németország felé történő egyre határozottabb közeledése miatt Erdély fegyveres visszaszerzésének lehetősége ismét bizonytalan időre kitolódott, magyar szempontból újabb kedvezőnek ítélt esemény történt a térségben. A Szovjetunió június 26-án – az 1939. évi Ribbentrop–Molotov-paktumban rögzítettek megvalósítása jegyében – jegyzékben szólította fel Romániát a besszárabiai és bukovinai területek átadására. A magyar kormány – bár a szovjetekkel való közös cselekvéstől elhatárolta magát – elhatározta, hogy szintén területi igényeinek teljesítését követeli Romániától. Miután Románia a szovjet követelésnek engedett és a vitás kérdések megtárgyalására előzetes tanácskozást ajánlott, a kormány – a június 27-én összeült Legfelső Honvédelmi Tanács hozzájárulásával – elrendelte a honvédség mozgósítását. Július 10-ig befejeződött az 550 ezres mozgósított állomány felvonulása és elhelyezkedése a román határ közelében.

A magyar politikai és katonai vezetés azt remélte, hogy a szovjet követelés kielégítését követően Romániában általános, a hadseregre is kiterjedő politikai válság következik be, s akár bal-

oldali megmozdulásokra is sor kerülhet. Mindezt a magyar követelés megtagadása esetén arra lehetne felhasználni, hogy a honvédcsapatok az ott élő magyarság védelmében bevonulhassanak Erdélybe. A katonai vezetés arra is számított – mivel a szovjet lépésre feltehetően a németek tudtával és beleegyezésével került sor –, hogy a területi követeléssel kapcsolatos tárgyalások iránti hasonló magyar igény felvetését, sőt azok katonai lépésekkel történő alátámasztását Németország minden bizonnyal támogatni fogja.

A magyar területi igények realizálása azonban Németország részéről továbbra sem nyert kellő támogatást és jóváhagyást. A külügyminiszteri szintű üzenetváltások nyomán kétségtelenné vált, hogy Németország mindenféle magyar fellépést ellenez Romániával szemben, emiatt a tekintélyes magyar erők mozgósítását veszélyes lépésnek tartja. Mindez a július 10-i magas szintű német–magyar tárgyaláson egyértelművé vált. Hitler mindent elkövetett, hogy a magyar küldöttség tagjait a Románia elleni fegyveres fellépés gondolatától eltérítse. Közölte, hogy a honvédség erőit nem tartja elégségesnek a mennyiségi és minőségi fölényben lévő román hadsereggel szembeni sikeres hadművelet lefolytatásához, s balsiker esetén Németország nem tud segítséget nyújtani. A tárgyalás végül engedékenyebb ígéreteivel zárult, nevezetesen támogatni fogja a magyar–román tárgyalásos megoldást, ennek érdekében lépéseket tesz a román politikai vezetésnél, s ha szükséges, a döntőbíráskodást is vállalja.

A Münchenből hazatért s várakozásaiban csalódott magyar politikai vezetés a kialakult helyzetet igyekezett optimistán megítélni. Teleki úgy vélte, hogy a tárgyalásos megoldás kierőszerelését, illetve annak befolyásolását elősegítheti a mozgósított és a román határra koncentrált magyar erők jelenléte. A vitás területi kérdések rendezését elutasító román magatartás esetén már ő is a kényszerű katonai beavatkozást tartotta az egyedüli megoldásnak. A magyar kormányfő remélte, hogy a szemben álló hadseregeket még az Erdélyért folytatott hadműveletek kezdetekor a tengelyhatalmak fegyvernyugvásra szólítják fel, s a román kormányt egyezkedésre kényszerítik. Másik oldalról – a magyar–román katonai erőviszonyok ismeretében – már a Honvéd Vezérkar főnöke is inkább a tárgyalásos megoldásban bízott.

TELEKI LEMONDÁSI SZÁNDÉKA

Teleki a határkérdés tárgyában összehívott, 1940. augusztus 14. és 24. közötti magyar–román tárgyalások előtt tisztában volt azzal, hogy ha a tárgyalások eredménytelenül fejeződnek be és ezt követően nem hagyja jóvá a katonai megoldást, ellehetetlenül a hazai közvélemény és ellenlábasai előtt. Bízott a kétoldalú tárgyalások sikerében, a Hitler által ehhez megígért támogatásban, de nem helyeselte a román kormány által felvetett döntőbírói közreműködést.

Werth is reménykedett a tárgyalásos megoldásban. A közben megerősödött, túlerőben lévő és a határ mögött felvonnult román haderő ellen indítandó, bizonytalan kimenetelű hadművelet elrendelésére csak a legvégső esetben szánta volna el magát. Telekivel ellentétben azonban a döntőbíráskodást sem vetette el. Ezt a később nagy vihart kiváltó véleményét Fütterer német katonai attasé előtt ki is nyilvánította. Ennek kitudódásakor Teleki beadta lemondását Horthynak. Be kellett látnia, hogy a kormányzót könnyű meggyőzni a Werth és a katonai vezetés által képviselt és célravezetőnek tartott stratégia helyességéről. Németország sikerei és megkerülhetetlensége a térség politikájára is meggyőző erővel hatottak.

Lemondási szándékáról Horthynak címzett szeptember 1-jei, személyes hangvételű levelében egyebek mellett az alábbiakat írta: *„Nem szóltam, mert mindig éreztem, hogy azt méltóztatsz hinni, hogy Werthtel szemben személyes antipátiát érzek. Méltóztass elhinni, hogy lelkiismeretesebben fogom fel feladatomat, semhogy ilyen szempontokat hazám ügyeibe belekevernék. Csak azok szoktak ilyen tenni, akiknek ambícióik vannak. Nekem nincsenek. Ha sajnállok elmenni ma, ez csak azért van, mert aggódom az országért. Ezért tartottam ki máig is, és tettem [túl] magamat mindezekben a nehézségeken. Ezért hagytam is a dolgokat ily sokáig mindinkább elfajulni, azaz elfajulni maradni. De ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben. Márpedig kötelességemnek tartottam hazámat és kormányzómat, kikhez baráti szálak is fűznek, e helyen szolgálni és kitartani. Ma azonban a feladatok megnöttek, és azt az erőt már nem érzem magamban, hogy ezeknek a feladatoknak ilyen tisztázatlan és bizonytalan helyzetben nekivágjak.”*

Werth Henrik
gyalogsági tábornok

Telekit ekkor még sikerült megtartani miniszterelnöki pozíciójában, jóllehet a birtokba vett észak-erdélyi és székelyföldi területen bevezetett és három hónapig tartó katonai közigazgatás működése újabb konfliktust szült közte és a Honvéd Vezérkar főnöke között. Kettőjük állandósult rossz viszonya jelentős mértékben megnehezítette a katonai közigazgatás munkáját, és kölcsönös vádaskodásokat szült. A kormány megbízottak arra panaszkodtak, hogy a katonai parancsnokok általában a melléjük beosztott polgári közigazgatási előadók véleményét semmibe véve hozzák meg rendelkezéseiket, a katonai vezetés viszont a kormány és a minisztériumok által delegált közigazgatási tanácsadók szak-

értelmét és megbízhatóságát bírálta, sőt megvesztegethetetlenségüket is kétségbe vonta.

Werth több ízben kijelentette és rendeletben is rögzítette, hogy a katonai közigazgatás alatt álló területen sem a kormány, sem pedig a minisztériumok nem intézkedhetnek önállóan, szándékaikat minden esetben „utasítás formájában” közölik a katonai vezetéssel. Többször előfordult az is, hogy a katonai közigazgatási feladatok megítélésében és végrehajtásában a kormány és a katonai vezetés eltérő álláspontot képviselt. Ellentétes szándékok mutatkoztak a katonai közigazgatás polgári személyzetének kiválasztásában, a dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar menekültek állami alkalmazásba

helyezésében, valamint a polgári közigazgatási előadók, szaktanácsadók szerepének elbírálásában.

MEGSZŰNŐ MOZGÁSTÉR

A következő év tavaszán történt események véglegesen megakadályozták Teleki revíziós célkitűzésének valóra váltását. Az általa képviselt politikát a nemzeti függetlenség sérelme nélkül már nem lehetett folytatni. Miután Belgrádban 1941. március 27-én brit segítséggel megdöntötték a tengelyhatalmak háromhatalmi egyezményéhez csatlakozó Cvetković-kormányt és Hitler a Jugoszlávia elleni hadműveletben való magyar katonai részvételért cserébe magyar területi követelések teljesítését helyezte kilátásba, a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálásában s a térség stabilizálásában közreműködő Teleki számára megszűnt a mozgástér: Werth számára viszont kitágult.

Miután az újabb revíziós lehetőség reményében Horthy engedélyezte a német–magyar vezérkari tárgyalások megkezdését, Teleki újból bejelentette lemondását. A miniszterei kérésére mégis pozíciójában maradt Teleki az 1941. április 1-jén összeült Legfelső Honvédelmi Tanácson a kényszerű katonai részvételt illetően még el is tudta fogadtatni az általa kigondolt feltételeket, megszorításokat. Nevezetesen azokat, hogy a katonai beavatkozás csak a jugoszláv állam felbomlása után, Horvátország önállósulása esetén valósulhat meg, előrenyomulás a történelmi határokon túl nem történhet, a katonai előkészületekről és a magyar–német hadvezetés tárgyalásain létrejött meg egyezésekről a végső döntést Horthy hozza meg, a honvédség erői pedig nem kerülhetnek német alárendeltségbe.

Teleki azonban a magyar–német viszony szorosabbra fűzését nem tudta feldolgozni. Kudarcaként értékelte, hogy nem sikerült visszatartania Horthyt a Németországgal való fenntartás nélküli együttműködés kinyilvánításától. A Jugoszlávia elleni hadműveletben való elkerülhetetlen katonai együttműködés és az emiatti brit diplomáciai fenyegetések között vergődő és az ország helyzetét kilátástalannak látó Teleki 1941. április 3-án hajnalban öngyilkosságot követett el. ♦

A szerző hadtörténész, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa

Nyári Gábor

A WASHINGTONI VONAL

Teleki Pál kísérlete egy emigráns kormány létrehozására

Amikor Teleki Pál 1939 februárjában másodjára foglalhatta el a kormányfői pozíciót, már biztos volt benne, hogy ki fog törni a világháború, és azt is pontosan tudta, hogy Hitler el fogja veszíteni. Ezért külpolitikájának legfőbb célkitűzése a független és önállóan cselekvő magyar politika megőrzése és megerősítése volt. Kormányzása alatt Teleki mindvégig számolt azzal a lehetőséggel, hogy a – korlátozott – magyar függetlenség megtartására egy, a nyugati szövetségesek által elismert emigráns kormány létrehozása lenne a megfelelő lépés.

„**N**em volna-e ajánlatos, gondoskodni arról, hogy mindkét eshetőségre a nyugati szövetséges országokban legyen egy közismert nevű magyar politikus, ki a mostani kormányzatunk bizalmát teljesen bírja, de aki szükség esetén Budapest sorsától függetlenül is képviselhetné nemzetünk ezeréves érdekeit?” – tette fel a kérdést memorandumában Pelényi János washingtoni követ 1939 tavaszán. Pelényi levonta az első világháború tanulságait, és arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország azért került rendkívül nehéz helyzetbe a béketárgyalásokon, mert szemben például a csehekkel és a lengyelekkel, nem volt kiépített diplomáciai képviselete az antanthatalmaknál. A követ látta, hogy rohamosan közeledik az újabb világháború, Magyarországra pedig az Anschluss óta közvetlenül szomszédos Harmadik Birodalom részéről egyre nagyobb nyomás nehezedik. A diplomata továbbment a puszta kérdésfelvetésnél, memorandumában konkrét tervet is felvázolt, hogyan lehetne előkészíteni egy emigráns kormány működését.

PELÉNYI JÁNOS TERVE

Pelényi szerint ha Magyarország a német befolyás növekedése vagy katonai megszállás következtében elveszítené függetlenségét, szükséges lenne, hogy a nyugati szövetséges hatalmaknál legyen egy olyan politikus, akit nemzetközi szinten elismernek, és alkalmas a magyarság képviseletére. Az első esetben ez azért fontos, mert egy ilyen vezető politikus ellensúlyozhatja a Magyarországon uralkodó nem legitim kormány lépéseit, második esetben pedig gyakorlatilag magát a megszállás miatt megszűnt országot jelképezné. Pelényi ezt a politikust „külföldi megbízottnak” nevezte.

Fontosnak vélte azt is, hogy a „külföldi megbízott” amellet, hogy jó kapcsolatokat épít ki a nyugati hatalmak kormányaival, biztosítva legyen anyagi szempontból is. Ha pedig a helyzet veszélyessé válik, a nyugati szövetséges országokban a kormányok bizalmát legjobban élvező diplomaták még kellő időben lemondanának posztjukról, hogy megőrizhessék hitelüket, és magánemberként megtarthassák jó kapcsolataikat. A posztjukról lemondott diplomaták – úgynevezett „kontaktombok” – pedig a legcélrörőbben tudnák segíteni a „külföldi megbízottat”, vagy esetleg egy ideig ők maguk is betölthetnék annak szerepét.

PELÉNYI JÁNOS 1885–1974

Bár neve ma már keveseknek ismerős, a Horthy-korszak egyik legsikeresebb diplomatájának számított. 1907-ben végezte el a Bécsi Konzuli Akadémiát, majd 1908 és 1917 között az Egyesült Államokban a Monarchia több konzulátusán is szolgált. Miután visszatért Európába, előbb a közös külügyminisztériumban, majd egy átmeneti visszavonulást követően az önálló magyar külügyminisztériumban dolgozott. 1922-ben követségi tanácsosként újra az Egyesült Államokba került, jelentős szerepe volt az amerikai magyar képviselet kiépítésében, eközben munkájának és kiemelkedő műveltségének köszönhetően rendkívüli elismertségre tett szert mind az amerikai politikai, mind az emigráns magyar körökben.

1930 és 1933 között a népszövetségi magyar képviselet vezetője Brüsszelben. 1933 decemberétől 1940. november 26-i lemondásáig washingtoni követ, megbízva a kubai és mexikói ügyekkel is. Ez idő alatt már az egyik legrangosabbnak számított a Washingtonban szolgálatot teljesítő diplomaták között. Hitler hatalomra jutásától kezdve kemény németellenes hangnemet ütött meg. Lemondását követően is segítette a magyar követség munkáját, de több munkatársával együtt politikai menedéjre is kért és kapott az Egyesült Államoktól. 1941. október 8-án megfosztották magyar állampolgárságától, ezt követően Eckhardt Tiborral közösen megszervezte a Független Magyarországi Mozgalmat.

Az 1944. március 19-i német megszállást követően csatlakozott a posztjukturól lemondott magyar diplomatákból álló Követi Komitéhez, majd 1949-ben tagja lett a Nemzeti Bizottmánynak. 1941-től politológiát tanított a Dartmouth Egyetemen, 1957-es nyugdíjba vonulása után menekült magyar fiatalok tanulmányait és pályakezdését támogatta. Amerikai értelmiségi és nemzetközi diplomatakörökben haláláig nagy elismertséggel örvendett.

Teleki Pál miniszterelnök támogatta Pelényi tervét. Amikor a követ nem sokkal a memorandum elkészítése után, 1939. június–július folyamán Magyarországra érkezett, személyesen is egyeztetett a gyakorlati kivitelezés lehetőségeiről. A kormányfő ekkor fejtette ki először – de nem utoljára –, hogy ha Magyarország függetlensége veszélybe kerülne, megpróbálna repülőgépet szerezni és külföldre utazni.

Pelényi a második világháború kitörése után alig két hónappal, 1939 novemberében kezdett neki a terv egyik előkészítő fázisának: egyetemlátogató körútra indult, amely egészen 1940 márciusának végéig tartott. Az öt hónap alatt az Egyesült Államok 29 egyetemén vett részt zártkörű, a helyi értelmiségi és társadalmi elit 10–20 fős csoportjainak körében tartott vacsorákon. A téma mindenhol ugyanaz volt: Magyarország nemzetközi helyzete és a lehetséges lépések a politikai függetlenség megtartására. A neves értelmiségiek véleménye gyakorlatilag egybehangzóan az volt, hogy a térség országaival, elsősorban Romániával együttműködve kell a magyar önállóságot megőrizni, hogy a háború után lehetőség legyen a „Dunai Konföderáció” létrehozására. A későbbi magyar kísérletek – legalábbis látszólag – igyekeztek ezeket az amerikai igényeket kielégíteni.

ELŐKÉSZÜLETEK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

1940 kora tavaszán Magyarország függetlensége komoly veszélybe került, ezért Teleki elérkezettnek látta az időt, hogy megindítsa a következő fázist, és biztosítsa a tervben felvázolt anyagi hátteret. Ennek érdekében március 17-én a Magyar Nemzeti Bank ötmillió dollárt – mai értéken körülbelül 77–80 millió dollár! – bocsátott Pelényi rendelkezésére. A pénzt és két levélben az utasításokat a kormányfő titokban küldte el unokaöccsével, Teleki Andorral. A miniszterelnök egy nappal később Barcza György londoni követnek is küldött egy titkos levelet, amelyben azt kérte, hogy a diplomata egy „bizonyos helyzet beálltával” azonnal forduljon Pelényihez.

A Pelényiinek adott utasítások már pontosan tartalmazták azt is, hogy kik vehetnének részt a kormány létrehozásában. A teljes összeghez Telekin kívül Horthy Miklós kormányzónak, valamint Károlyi Gyula korábbi kormányfőnek volt hozzáférése, tehát nagy va-

lószerűséggel ők lehettek volna a tervben felvázolt „külföldi megbízottak”. Khuen-Héderváry Sándor, Barcza György, Baranyai Lipót, Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc, valamint a Népszövetség korábbi budapesti megbízottja, az amerikai Royall Tyler csak Pelényivel és még egy beavatott személlyel közösen rendelkezhetett az összeg felett, Teleki nekik szánhatta a „kontaktemberek” szerepét.

A névsoron végigtekintve megállapítható, hogy a tervezett emigráns kormány vezetői olyan németellenes politikusok és diplomaták lettek volna, akik biztosra vették az angol szász hatalmak végső győzelmét, feltétlenül hűségesek voltak Telekihez, és külpolitikai koncepciójukban fontos szerepet kapott a dunai államok együttműködésének létrehozása.

Az emigráns kormány székhelyének meghatározásánál is számos körülményt kellett mérlegelni. London mellett szólt, hogy Barcza és Bethlen is jól ismerte az angol politikai köröket, Owen St. Claire O'Malley budapesti brit követ támogatta a tervet, és az angol külügy is jól ismerte Magyarország helyzetét. Azonban Lord Halifaxot, aki elismerte a magyar külpolitika „ügyességét és becsületességét”, Anthony Eden váltotta a miniszteri székhelyben, aki nem volt magyarbarát, míg Sir Orme Sargent helyettes külügyi államtitkár kifejezetten ellenségesnek mutatkozott. Mindemellett igen erős volt a csehszlovák és a román propaganda, London ki volt téve a háborús pusztításoknak, és reális volt a veszély, hogy a hadiállapot beállhat a már hadviselő Nagy-Britannia és a Magyar Királyság között.

Washingtonban értékes kapcsolatokkal csak Pelényi rendelkezett, de az amerikai külügy jóval barátságosabb volt Magyarországgal. Az Egyesült Államokban élő nagyszámú magyar származású lakos és a meggyőzött értelmiségi réteg társadalmi támogatást nyújthatott volna, valamint adott volt a lehetőség egy, a magyar kultúrát és politikai törekvéseket hirdető intézmény felállítására is. Összességében Washington jóval biztonságosabb és kedvezőbb székhelynek bizonyult, így az Egyesült Államok fővárosára esett Teleki választása.

Azonban nem sokáig kellett Pelényiinek a kihelyezett értékekre felügyelnie, ugyanis hamarosan kézzel írott levelet kapott a miniszterelnöktől, május 5-i keltezéssel:

„Kedves János,

Nagyon köszönjük, gazdám [Horthy] is, hogy vállaltad a mire kérünk. Andor már sürgönyben közölte kívánságodat, de bevártunk. E percben lehetetlen ezt lebonyolítani. Várnunk kell. Talán később lehet ezt a formát nyélbe ütni. Egy-két hónap azonban nem teszi és addig Te is beleegyezel. Köszönet még egyszer a vállalásért és a lebonyolításért. Semmit ne szólj! Sok üdvözet és barátság v. Haus zu Haus, kézcsókjaimat kérlek jeleníteni!

Ölel Bóli”

Néhány nappal később, május 25-én azonban Pelényi táviratot kapott Baranyai Lipóttól, amelyben a bankelnök kérte, hogy az összeget utalja a Magyar Nemzeti Bank New York-i, a Federal Reserve Bankban lévő számlájára. A követ ennek azonnal eleget is tett. Ezzel a visszaulással még nem volt szó a terv elvetéséről, „csupán” halasztásról, ahogyan Teleki is írta. A további események igazolják, hogy az előkészületek folytatódtak. Pelényi tartotta magát a terv azon részéhez, hogy „kontaktemberként” megőrizhesse függetlenségét, Teleki Andoron keresztül táviratozott a miniszterelnökkel, akivel így megbeszélték a követ esetleges lemondását, ha az szükségessé válna.

1940. november 20-án bekövetkezett az, ami megkövetelte Pelényi lemondását: Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A követ november 26-án hagyta el posztját, amelyet már hét éve töltött be. Elhatározásáról hosszú levelet írt Telekinek, ebben közölte, hogy azért kellett lemondania, mert különben „egy csapással elfordul tőlem minden jó emberem, anélkül, hogy ezzel legcsekélyebb mértékben is szolgálnám ügyünket”. Hiába valóan „vesznének el kapcsolataim – egyedüli értékem a jövő szempontjából”. Az „ügy”, amit a volt követ továbbra is szolgálni kívánt, valószínűleg a jövőbeni emigráns kormány létrehozása lehetett. Pelényi lépésével Teleki is egyetértett.

AZ ELSŐ KRÍZIS

1940 tavasza kulcsfontosságú volt az emigráns kormány tervezésével kapcsolatban, mivel ekkor játszódtak le azok az események, amelyek miatt a magyar politikai elit felkészült arra is,

hogy bármelyik pillanatban szükségessé válhat az emigráns kormány létrehozása, ezért küldte ekkor Teleki az instrukciókat és az anyagi biztosítást jelentő ötmillió dollárt Pelényinek. Március 17. és május 25. között – amíg a pénz a washingtoni követ felügyelete alatt volt – komoly egyeztetések zajlottak. Magyarország és Románia között a viszony egyre feszültebbé vált azzal, hogy a Szovjetunió igen keményen követelte magának Besszarábiát. Egy esetleges szovjet előrenyomulás veszélyeztette volna a németek számára létfontosságú román olajmezőket, ezért a magyar vezetés – elsősorban Csáky István külügyminiszter – biztos volt benne, hogy egy ilyen akció maga után vonná Románia német megszállását, így lehetőség nyílna a magyar revíziós törekvések érvényesítésére is.

A helyzet azonban ennél jóval komplikáltabb volt. A német katonai vezetés mindenképpen szerette volna megőrizni a békét a Balkánon. Egyrészt a német hadsereg már a nyugati hadjáratra koncentrált, másrészt a romániai olajmezőket nem elfoglalni akarták, hanem csupán biztosítani, a szovjetekkel pedig kerülték a konfliktust. A németek sokkal inkább attól tartottak, hogy Magyarország egyedül – esetleg Bulgária támogatásával – kezdene harcokba, ezért szóba került a Magyar Királyság megszállásának (!) lehetősége is. A magyar vezetés is tisztában volt azzal, hogy lehetséges következmény Magyarország megszállása, bár úgy vélték, hogy ez elsősorban akkor következhet be, ha a németek nem kapnak engedélyt az ország területén való áthaladásra – ebben az esetben elképzelhetőnek tartották a magyar haderő ellenállását is. Ugyanakkor Teleki és Csáky is tisztában volt azzal, hogy az esetleges fegyveres ellenállás – hiába várná ezt el Nagy-Britannia – nemzetközi támogatás nélkül kilátástalan lenne.

Az események hatására gyorsultak fel az emigráns kormány szervezésének lépései. Amellett, hogy Pelényi ekkor kapta meg a pénzt és az instrukciókat Washingtonban, működésbe lépett a Tájékoztató Osztály is: Teleki utasításaival több megbízható személyt küldtek külföldre, többségüket az utazási problémák elkerülése végett diplomata-útlevelel, de magánemberként. Ebben az időben zajlott Eckhardt Tibor harmadik amerikai útja, amely során találkozott Roosevelt elnökkel is. Hunyady Sándor újságíró azért indult március 18-án az Egyesült

Államokba, hogy ott 3-4 hónapon keresztül hathatós sajtópropagandát folytasson. Nekám Sándor miniszteri osztálytanácsos májusban két hétre Olaszországba utazott, Szent-Györgyi Albert pedig áprilisban az Egyesült Királyságba készült. Március 12-én Teleki levélben szólította fel Szent-Györgyit, hogy utazása előtt keresse fel Szent-Iványi Domokost, a Tájékoztató Osztály vezetőjét, bizalmas jellegű dokumentumokért és utasításokért.

TÁJÉKOZTATÓ OSZTÁLY

Teleki 1939 júliusában létrehozta a Miniszterelnökség keretein belül a IV. Tájékoztató Osztályt, amelynek vezetésével Szent-Iványi Domokost bízta meg. Az osztály egyfajta második külügyminisztériumként működött, amely fenn tartotta a titkos angolszász kapcsolatokat, valamint javítani próbálta a Magyarországról kialakított képet a nyugati országokban. Rendkívül széles kapcsolati bázist épített ki a kormányzatban, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, így az ország határain belüli és kívüli eseményekről is pontos információkkal rendelkezett, valamint kapcsolatban állt a katonai hírszerzéssel, a Vezérkari Főnökség 2. osztályával. Az osztály személyzete rendkívül csekély volt, elsősorban megbízható „magánembereknek” adott megbízást.

Azonban a magyar lépésekről – némi pontatlansággal – a német külügy is tudomást szerzett. Egy május 12-i táviratban az olvasható, hogy „Eckhardt utazásának további és valószínűleg fontosabb célja az volt, hogy az itteni magyar szervezetekkel és az amerikai kormánnyal érintkezésbe lépve, velük eszmecserét folytasson arra az esetre, ha Németország Magyarországot megtámadná vagy megszállná. Amint azt nekem ezzel kapcsolatban egy magyar bizalmi emberem közölte, Eckhardt Roosevelttel és Hull külügyminiszterrel, valamint különböző szenátorokkal és képviselőkkel folytatott beható tárgyalásain többek között az alábbi gondolatokat fejtette ki: Németország [...] Magyarországon csaknem valamennyi irányban érzett rokonszenvet elvesztette, és Magyarország németellenes, Horthyt és Telekit is beleértve. Mindketten visszautasítanak egy Románia felé irányuló esetleges német átvonulási követelést [...] Német támadás esetén a magyar kormány azonnal Franciaországba menne és ott összpontosítaná minden politikai aktivitását.

Ez már előkészítés alatt áll. A magyar állami aranykészletek egy részét már Franciaországban deponálták.

A helyzet megoldását sürgetve Teleki még április 17-én levélben fordult Hitlerhez, amelyben kérte, hogy lehetőleg minél hamarabb jöjjön létre egy német–magyar–olasz hármas tanácskozás, amelyen megvitathatnák a Romániával szembeni esetleges lépéseket. Hitler május 14-i válaszában határozottan elutasított egy ilyen tanácskozást, és hangsúlyozta, hogy a térségben fenn kell tartani a békés állapotot Romániával. A németek szándéka így már elég egyértelműnek tűnt, főleg azok után, hogy május 10-én elkezdődött a nyugati hadjárat. Teleki továbbra is akcióra készen állt, de nyilvánvaló lett, hogy német megszállással abban az esetben lehet számolni, ha először a magyar fél lép fel Románia ellen. Egy ilyen helyzet beálltával pedig nem lehetne számítani a nyugati hatalmak segítségére sem, főleg úgy, hogy az Egyesült Királyság és Franciaország saját védelmével volt elfoglalva. A krízis tehát nem alakulhatott olyan irányba, amely kedvező lett volna egy emigráns kormány létrehozására.

A magyar politikai elit egyrésztől egy pillanatra fellélegezhetett, másrésztől azonban továbbra is megoldatlan maradt a viszony Romániával. Amikor május 26-án Franz Halder, az OKH vezérkari főnöke hadinaplójában leírta, hogy Magyarország túl pimasszá válik, és ha nem áll le ezzel a politikával, protektorátusi státuszba kerülhet, Teleki akkor már utasította Pelényit, hogy a rá bízott ötmillió dollárt helyezze a Nemzeti Bank New York-i számlájára, tehát véget vetett a „riadókészültségnek”. A magyar–román konfliktus végül a második bécsi döntést eredményezte, az év folyamán pedig már nem voltak olyan események, amelyek miatt újra előtérbe került volna az emigráns kormány terve.

Részlet Franz Halder tábornok, az OKH vezérkari főnöke hadinaplójából, 1940. május 26.

„A balkáni politikai fejlemények különösen érdekesek. Magyarország kezd pimasszul viselkedni. Politikai parancsnokságunk biztos benne, hogy Oroszországot elég rövid pórázon tartjuk ahhoz, hogy ne próbáljon meg Besszarábia felé mozdulni. Ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni.”

AZ ÚJABB KRÍZIS: A JUGOSZLÁV KONFLIKTUS

Az emigráns kormány előkészületei 1941 tavaszán kerültek újra előtérbe, amikor a kialakuló jugoszláv konfliktus miatt igen feszült lett a helyzet. Magyarország 1940. december 12-én kötötte meg az örök barátsági szerződést Jugoszláviával, amelyre mindkét fél egyfajta nyitási lehetőségként tekintett az angolszász hatalmak felé, de mégis ez a szerződés hozta rendkívül nehéz helyzetbe Magyarországot. Jugoszlávia hónapokig tartó belső krízise odáig fajult, hogy végül a Simović-puccsal angolbarát kormány került hatalomra, amelynek működését Hitler – nem sokkal a Szovjetunió elleni hadjárat kezdete előtt – nem tűrhette el, ezért a katonai akció mellett döntött, amelyben elvárta Magyarország részvételét is. Teleki és a magyar politikai elit jelentős része – szemben a katonai vezetés többségével – ki akart maradni a konfliktusból.

Teleki Pál, Horthy Miklós, Károlyi Gyula, Bárdossy László, Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc, Kánya Kálmán, Radvánszky Antal és Eckhardt Tibor többször is tanácskozott az ellenkormány létrehozásáról. Bethlen Angliába készült, Eckhardt pedig az Egyesült Államokba, végül csak utóbbi indult útnak. Eckhardt 1941. március 7-én a Gestapo embereitől veszélyeztetve hagyta el Magyarországot, de csak Teleki halála után, augusztus 8-án érkezett meg Amerikába. A terv szerint elsősorban „kontaktemberi” pozíciót láthatott volna el, de akár „külföldi megbízottként” is működhetett. Teleki március 12-én arra kérte Barcza György londoni követet, hogy a magyar–angol diplomáciai kapcsolatok megszűnése esetén magánemberként maradjon Londonban, és forduljon Pelényihez, tehát teljesítse a terv rá eső részét. (Ennek Barcza később nem tett eleget.) Rendelkezésre állt az ötmillió dolláros anyagi háttér is, ezt Baranyai március legvégén még megerősítette Telekinek, aki ekkor az ellenes csehszlovák propagandát tartotta az emigráns kormány legfőbb akadályának.

A „kontaktemberek” készen álltak, Pelényi Washingtonban bő négy hónapja készült erre a feladatra, Barcza Londonban megkapta az utasítást, Eckhardt úton volt az Egyesült Államokba. Több mint egy éve meghatározták azoknak a névsorát, akik „külföldi megbízottként” vagy „kontaktembereként” hozzáférhettek az anyagi keret-

hez. Teleki azon három fő közé tartozott, akik egyedül is rendelkezhetek az összeggel, tehát az emigráns kormány feje lehetett volna. A miniszterelnök 1941 márciusának végén–áprilisának elején megtette az utolsó lehetséges lépéseket, hogy elkerülje a német oldalon való belépést az akcióba. De hiába döntött a Minisztertanács és a Legfelső Honvédelmi Tanács a németek kiszolgálása ellen, Magyarország nem maradhatott ki a konfliktusból.

A TERV MEGHIÚSULÁSA

1941. április 3-án Budapest lakossága arra ébredt, hogy a német csapatok erődemonstrációt tartva – engedély nélkül – vonulnak át a fővároson, közben pedig napvilágra kerülnek az első hírek – és találgatások – a miniszterelnök tragikus haláláról. Felmerül a kérdés: ha minden rendelkezésre állt, miért nem próbálta meg Teleki elhagyni az országot és megalapítani a két éve tervezett emigráns kormányt? Találgatások, elméletek vannak, de biztosnak tűnő válasz jelenleg még nincs.

A másik fontos kérdés, hogy mi történhetett az ötmillió dollárral. Nincs nyoma, hogy az összeg visszakerült volna Magyarországra, de természetesen nem zárható ki. Valószínűbb, hogy az újabb tárgyalás esetére Baranyai kint tartotta az összeget az Egyesült Államokban, de a hadiállapot beálltakor az amerikaiak lefoglalták a számlát.

Megállapítható, hogy az emigráns kormány felállításának előkészületei 1939 és 1941 tavasza között lezajlottak, „csak” a legfontosabb lépésre nem került sor. A kormány létrehozása két kritikus pillanatban került előtérbe: 1940 tavaszán, a magyar–román konfliktus idején, és 1941. március–áprilisban, a jugoszláv krízis elmélyülésekor. 1940-ben a helyzet diplomáciai úton oldódott meg, 1941-ben Teleki halála gátolta meg az emigráns kormány létrehozását.

Magyarország Teleki halálával együtt elveszítette szabad cselekvőképességének jelentős részét is, majd belesodródott a háborúba, 1944-ben teljes német megszállás alá került. Megvalósult az, amitől Pelényi a legjobban félt: Magyarország ismét a vesztes oldalra állt, és ismét nem volt egy olyan emigrációs képviselő a nyugati hatalmaknál, amely hathatósan léphetett volna fel a magyar érdekekért. ♦

A szerző történész, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Kubassek János

TELEKI KAPCSOLATRENDSZERE

Tanárok, munkatársak, tanítványok

■ Teleki Pál széles körű kapcsolatrendszerében fontos szerepük volt tanárainak, elsősorban Lóczy Lajosnak és Cholnoky Jenőnek. A későbbiekben számos egyetemi kollégájával, illetve tanítványával ápolt intenzív szakmai, emberi kapcsolatot. Több száz személyre becsülhető azoknak a diákjainak a száma, akik a tanórákon kívül kapcsolatban álltak, levelet váltottak, találkoztak, valamilyen kérdésben együttműködtek vele. Rengeteget segített diákjainak szakmai munkáikban, kollégiumi helyhez jutásban, elhelyezkedésben, állásszerzésben, lakhatási problémáik megoldásában, publikálási lehetőséghez jutásban, ösztöndíjak elnyerésében, külföldi utazások megvalósításában.

■ Közel három évtizedes tanári pályája során kilenc-tízezer diák hallgatta a legkülönbözőbb egyetemi, főiskolai, kollégiumi, közéleti, egyházi és cserkész fórumokon tartott előadásait. Az indexekbe bekerült Teleki-aláírások száma kb. háromezer lehet. Tanítványai négy világrészen – Európában, Ázsiában, Afrikában és Amerikában – hasznosították a tőle szerzett politikai földrajzi és gazdaságföldrajzi ismereteket, a földrajzi szintézisalkotás képességét és szemléletét. Számos diákja vált más szakterületek elismert művelőjévé, megbecsült szakemberévé, aki évtizedek múltán sem feledkezett meg a hajdani professzorától kapott szellemi útravalóról.

LÓCZY LAJOS

Geológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, a Magyarhoni Földtani Társulat és a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, világhírű Ázsia-kutató. Pozsony, 1849. november 4.– Balatonarács, 1920. május 13.

Lóczy Lajos személyes hatása meghatározónak bizonyult a fiatal Teleki Pál számára. Az ő tanácsára kezdett el foglalkozni Ázsia feltárásának múltjával, s az ő ösztönzésére írta meg 1899-ben első tudományos értekezését, mely *Korszakok az ázsiai felfedező utazások történetében* címmel a *Földrajzi Közlemények*-ben jelent meg.

Lóczy – aki a zürichi műegyetemen szerzett diplomát – világhorizonton gondolkodott, s az oknyomozó természeti földrajz és geológia alapjait ismertette meg diákjaival. Teleki Pál későbbi földrajzi szintézisalkotásában gyakran támaszkodott a mesterétől elsajátított szemléleti alapokra. Az ázsiai politikai földrajzi problémák, a Kína, Japán és a brit gyarmatbirodalom kapcsolatai kérdéskörében egyetemi előadásain Teleki rendszeresen idézte Lóczy megállapításait és a Széchenyi Béla szervezésében 1887–1880 között megvalósított Kelet-Ázsia-expedíció eredményeit.

Lóczyt a Balaton-kutatás fő szervezőjeként, egyetemi tanárként, a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként, a Földtani Intézet igazgatójaként, a hazai földtudományok legelismertebb személyiségeként tisztelték. A Kárpát-medence geológiai térképének szerkesztése és Kína földtani kutatásában elért eredményei okán világszerte megbecsült tudóssá vált.

CHOLNOKY JEN

Egyetemi tanár, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, az MTA tagja. Veszprém, 1870. július 23.– Budapest, 1950. július 5.

Teleki Pál legkedvesebb tanára, mentora és barátja volt. A Budapesti Egyetemen tartott szemináriumain gyakran hivatkozott kínai utazásainak tapasztalataira. Cholnoky kolozsvári egyetemi tanári éveit során szoros kapcsolatban állt Teleki Pállal. Tanácsaival folyamatosan támogatta Teleki *A Japán-szigetek cartographiájának történetéhez* című atlaszának adatgyűjtését, a mű elkészítését. Az alkotás a Francia Földrajzi Társaság Jomard-díját nyerte el. Az Amerikai Földrajzi Társaság meghívására 1912-ben

együtt tettek két hónapos tanulmány-
utat az Egyesült Államokban.

Jellemző a kor viszonyaira és a tudományszerző véleményalkotási és gondolkodási szabadság érvényesülésére, hogy Teleki Pál halála után, 1943-ban – amikor már hivatalosan hadiállapotban álltunk az USA-val – megjelentethette *Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal* című könyvét. Az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések előkészítésekor a Külügyminisztérium tudományos főosztályának vezetőjeként heti rendszerességgel küldte Párizsba Telekiné a Kárpát-medence földrajzi, vízrajzi, gazdasági egységét bizonyító térképeket, demográfiai, közlekedési, kereskedelmi adatokat.

Barátságukat nem terhelte meg, hogy második miniszterelnöksége idején Teleki nem intézte el Cholnoky fiának katonai szolgálata alóli felmentését, mert nem akart protekcióval előnyt biztosítani, ezzel precedenst szolgáltatni, ami támadási felületet jelenthetett volna mindkettőjük számára. Belsőleges, több évtizedes barátságuk bizonyítékai a Cholnoky-hagyatékban megmaradt levelek, képeslapok.

INCZE PÉTER
miniszterelnökségi titkár.
Marosludas, 1896. december 9.–
Budapest, 1960. május 14.

Erdélyben nőtt fel s végezte el középiskolai tanulmányait. Az első világháborúban orosz hadifogságba került. Kalandos úton, Japánon keresztül tért vissza Magyarországra. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen jogi és államtudományi tanulmányokat folytatott. Itt ismerte meg Teleki Pált, aki magához vette az angol, német, francia, orosz és román nyelven beszélő, nagy tudású, rendkívüli pszichikai teherbírású, szelény fiatalembert. Incze Péter 1934-ig – nőülvételéig – a József nádor téren lévő Teleki-palotában lakott, s személyi titkárként segítette a tudós munkáját.

Elkísérte Teleki Pált a Moszuli Bizottságban végzett tereptanulmányaira Irakba és Törökországba. Jelen volt számos tárgyalásán, külföldi vezetők, diplomaták fogadásán. Gyakran vele ment külföldi útjaira, intézte levelezését, koordinálta programjait. Számos feljegyzést készített Teleki Pál tárgyalásairól, intézkedéseiről. Nyilvántartotta a határ-

időket, kötelezettségeket. Mindenkit ismert, aki a közéletben számított, de őt kevesen ismerték.

Lóczy Lajos (balra)
Cholnoky Jenő (jobbra)

Teleki legbizalmasabb, legbensőbb barátai közé tartozott. A miniszterelnök – öngyilkossága előtt – három búcsúlevelet írt. Az egyiket Incze Péternek címezte. A Sándor-palotában az inas, aki megtalálta Teleki holttestét, elsőként Incze Pétert értesítette, s ő intézkedett a továbbiakban. A későbbiekben is a miniszterelnökségen dolgozott, Bárdossy László, majd Kállai Miklós személyi titkáráként. A második világháború után letartóztatták, s 18 hónapot töltött Kistarcsán, az internálótáborban. A bizonytalan helyzetben arra kérte családtagjait, hogy feljegyzéseit égessek el, nehogy bajt hozzon rájuk. Szabadulása után állást nem kapott. Nyugdíjazták, s kezdetben havi 500, majd 250 forint nyugdíjat kapott, de 1950-ben ezt a csekély juttatást is megvonták tőle. Gyermekai továbbtanulását megakadályozták. A család támogatásával tudta – igen szűkös körülmények között – létfenntartását biztosítani.

GERMANUS GYULA

Orientalista, arabista, egyetemi tanár.
Budapest, 1884. november 6.–
Budapest, 1979. november 9.

A Kelet és a Balkán kutatásával intenzíven foglalkozó Germanus az 1910-es évek elején a Turáni Társaságban került közelebbi kapcsolatba Teleki Pállal. Több kérdésben nyílt, hírlapi vitát folytattak, de kölcsönösen tisztelték egymást. Udvarvölgyi Zsolt kutatásai szerint Germanus Teleki Pál hatékony támogatásával kapott fizetett szabadságot, amikor Rabindranath Tagore meghívására az indiai Santiniketánba utazott az ottani egyetemen tanítani. Teleki írásban és szóban egyaránt szorgalmazta, hogy Klebelsberg Kunó kultuszminiszter három éven át folyósítsa egyetemi tanári fizetését, arra hivatkozva, hogy Bengáliában nemcsak tanít, hanem kutatásokat is végez és publikál, ami magyar tudományos érdek.

Teleki segítette Germanus arabiai utazását is. Fehérvári Géza orientalista – hajdani Germanus-tanítvány – elmondása szerint Teleki 1939 márciusában Germanust Londonba küldte, azzal a megbízással, hogy Anthony Edennel, a brit külpolitika egyik vezetőjével közölje: Magyarország semmi szín alatt nem fog részt venni európai katonai konfliktusban. Ha Németország háborúba keveredik Lengyelországgal, Magyarország abban nem vesz részt. A Trianonban elcsatolt, magyarok által lakott országrészekről nem mondanak le, de a terület-visszacsatolásokat tárgyalásos, békés úton kívánják megoldani, az európai hatalmak egyetértésével. Erről a bizalmas londoni küldetésről dokumentumok sem magyar, sem brit forrásból nem kerültek elő. Germanus 1949-ben tanítványai előtt a német expanzió első magyar áldozatának nevezte Telekit.

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS

Budapest, 1898. április 28.–
Heidelberg, 1980. július 19.

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen és a Közgazdaság-tudományi Karon szerzett diplomát, majd Teleki Pál tanársegéde lett. Teleki ösztönzésére került diplomáciai pályára. Párizsban a Sorbonne-on és a College de France-ben tanult, s kiváló eredménnyel végezte el az Ecole des Sciences Politiques diplomáciai szakát. Fiatalon került magas külügyi posztokra. 1927 és 1935 között az USA-ban és Kanadában

követségi tanácsosként szolgált. Az angolszász külpolitikai orientáció híveként Teleki Pál őt küldte Washingtonba, hogy tájékozódjon az európai ügyekben várható amerikai álláspontokról.

Az elméleti és gyakorlati külpolitika megvalósításának teoretikus képzettségű, kimagasló egyénisége, az öt nyelven kiválóan beszélő Szent-Iványi Domokos 1944 őszén fontos titkos küldetésen vett részt a Szovjetunióban. Faragho Gábor tábornok és Teleki Pál fia, Teleki Géza geológus, egyetemi tanár társaságában kalandos módon – a Rajk-perben később halálra ítélt és kivégezett Korondi Béla csendőr százados és szlovák partizánok közreműködésével – Moszkvába utazott a fegyverszüneti

egyezmény megkötése érdekében. Személyesen tárgyaltak Molotovval, és Sztálinnal is találkoztak. Szent-Iványi Domokos hűséges maradt tanára és mestere szellemiségéhez. Felismerte a környörtelemen és elkerülhetetlen realitásokat.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormányban a külügyminiszteri posztra is szóba került a neve, de nem vállalta a tárcavezetést. A Magyar Közösség-perben a népbíróság Jankó Péter vezette tanácsa 15 esztendőös börtönbüntetésre ítélte. Az 1956-os forradalom idején került szabadlábra. A közélettől visszavonulva, német nyelv tanításából tartotta fenn magát, majd 1972-ben a Német Szövetségi Köztársaságban telepedett le. Heidelbergben élt, szerény körülmények

között, de volt ereje megírni emlékiratát, mely a két világháború közötti időszak magyar külpolitikájának fontos dokumentuma.

RÓNAI ANDRÁS

Egyetemi tanár, geológus, térképész. Nagyszeben, 1906. június 13.– Budapest, 1991. augusztus 13.

A Budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1924-ben ismerte meg Teleki Pált, aki internátusi elhelyezéssel segítette az Erdélyből menekült, nincstelen fiatalembert. Felfigyelt szorgalmára, kiemelkedő képességeire. Diplomája megszerzése után a Teleki Pál által alapított Államtudományi Intézet munkatársa, majd egyik vezetője lett. A közép-európai országok gazdaságföld-

rajzi és népességi kérdéseit tanulmányozta. Fontos tudományos munkát végzett az első és a második bécsi döntés szakmai előkészítésében. Számos alkalommal járt Genfben, ahol a Népszövetségben végzett kutatómunkát.

A Felvidék visszacsatolása érdekében 1938-ban Kardos Bélával és Újpestery Elemérral titokban egy Savoya–Marchetti repülőgéppel kalandos úton Rómába utazott. A Chigi-palotában személyesen fogadta őket Ciano olasz külügyminiszter. Ciano a francia nyelven folytatott tárgyalások során mindent tudni akart a magyar–csehszlovák határkérdésről, a két fél szempontjairól, érdekellentéteiről, s minden érvet térképek, diagramok, statisztikai adatok tükrében vizsgált. Az első bécsi döntésről Rónai András így írt *Térképezett történelem* címmel 1989-ben megjelent

könyvében: „Az 1938. november 2-i döntés nyelvi-területi szempontból feddhetetlen, megtámadhatatlan határt vont meg Magyarország és Csehszlovákia között. Kassa, Ungvár, Munkács, a Nyitra-mellék egy jó darabja Ciano céltudatoságának és okosságának eredményeként is került vissza Magyarországhoz.”

1941-ben a németek a Vajdaság, a Bánát és Baranya egyesítésével egy német ütközőállamot kívántak kialakítani hazánk déli határai mentén. Rónai András feladata volt annak felmérése, hogy ez milyen veszélyeket jelent. Ez a hirtelen megálmódott állam lett volna a kiindulópontja a németek balkáni előrenyomulásának. Teleki a nyugati hatalmak tájékoztatására kívánta felhasználni a térképet, melynek gazdasági, népességi adatain Rónai heteken át dolgozott. Ezzel a térképpel és mellékleteivel érkezett a Sándor-palotába 1941. április 3-án, ahol 7 órakor Teleki Pál első reggeli látogatója lett volna.

Rónai Andrást 1947-ben nyugdíjazták – de nyugdíját nem folyósították számára. A politikai földrajz professzora pályamódosításra kényszerült. Geológusként is hatalmas életművet alkotott. A Magyar Állami Földtani Intézet munkatársaként az Alföld hidrogeológiai kutatásában ért el kimagasló eredményeket.

ÚJPÉTERY ELEMÉR

Diplomata, követségi ügyvivő, üzletember.

Eszék, 1911. január 19.–

Brüsszel, 2001. szeptember 18.

Édesapja hajózási vállalat tisztviselője volt. A bajai ciszterci rendi III. Béla Gimnáziumban tett érettségi vizsgáját követően került a budapesti Közgazdaságtudományi Kar külügyi és közigazgatási szakára. „Summa cum laude” eredménnyel doktorált Telekinél. Kiválóan beszélt angolul, németül, franciául, olaszul és portugálul. A Külügyminisztériumban titkárként dolgozott. Számos alkalommal elkíserte Teleki Pált külföldi tárgyalásaira Berlinbe és Rómába. Jelen volt Berchtesgadenben Kánya Kálmán külügyminiszter Hitlerrel folytatott tárgyalásán, melyen szem- és fültanúja volt a Führer hisztérikus dühkitörésének.

Teleki Pál telefonhívására a Külügyminisztérium ügyeletes titkáraként ő vitte át 1941. április 2-án éjjel 23 órakor a Sándor-palotába Barcza György követ Londonból

Germanus Gyula
(bal oldalon)
Rónai András
(jobb oldalon)

küldött számjeltáviratát, melyben a Jugoszlávia lerohanásával kapcsolatos brit álláspont Magyarországra vonatkozó részét ismertette. Így ő látta utoljára életben a miniszterelnököt, akivel rövid beszélgetést folytatott.

1942–1944 között diplomataként Lisszabonban dolgozott. A Magvető Kiadó *Tények és tanúk* sorozatában 1987-ben *Végállomás Lisszabon* címmel megjelentetett könyvében írta meg diplomáciai pályafutása emlékeit. Felesége, Imrédy Magda családi kapcsolata miatt az új Magyarország nem tartott igényt szolgálataira. Portugáliában üzletemberként tevékenykedett, s üzletkötőként dolgozott Angolában és Mozambikban. *És azután* című könyvében örökítette meg ekkor szerzett tapasztalatait.

KÁDÁR LÁSZLÓ

Geográfus, egyetemi tanár, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, a Szahara-kutatás kimagasló alakja.

Ósové, 1908. január 22.–

Debrecen, 1989. május 6.

Teleki Pál tanársegédeként professzora javaslatára került Almásy László 1933-as Szahara-expedíciójába. Az ő feladata volt a Líbiai-sivatagban megtegyt, feltáratlan területeken áthaladó útvonal csillagászati helymeghatározáson alapuló térképezése. Eljutott a Gilf Kebírbe, az Uweinat-hegységbe, Kufrába és Zarzurába, a rejtelmes oázisba. Részes volt a hajdanában a Szaharában élt őskori ember által készített sziklafestmények felfedezésének. A Líbiai-bucka leírásával a geomorfológiai irodalomban világhírnévre tett szert. A futóhomokmozgás törvényszerűségeinek modellezésével és a futóhomokformák leírásával nemzetközileg megbecsült tudóssá vált. A sivatagi felszínalkattan terén számos új felismeréssel gazdagította a természeti földrajzot. Szaharai tapasztalatai tükrében vizsgálta a negyedkori éghajlatváltozásokat és a futóhomokformák genetikai rendszerét.

Teleki Pál támogatásával 1938 és 1942 között a Táj- és Népkutató Intézet földrajzi vezetőjeként tevékenykedett. Teleki Pál oldalán szakértőként vett részt a csehekkkel folytatott komáromi tárgyalásokon, majd terepbejárásokon.

1945-től Debrecenben egyetemi tanárnaként iskolateremtő munkát végzett. Teleki Pál hatására – amerikai példák alapján – kezdeményezte a kísérleti természeti földrajz művelése érdekében a szélszatorna és a folyóvízi terepasztal,

valamint a periglaciális jelenségek tanulmányozására a fagykamra létrehozását a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetében. 1968-ban Egyiptomban végzett futóhomok-kutatásokat. A Magyar Földrajzi Társaság elnökeként évtizedeken át meghatározó szerepe volt a hazai geográfiában.

BORBÁNDI GYULA

Újságíró, jogász, Széchenyi-díjas irodalomtörténész, a Szabad Európa Rádió Magyar Osztályának főszerkesztője.

Budapest, 1919. szeptember 24.–

Budapest, 2014. július 23.

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem diájaként hallgatta Teleki Pál politikai földrajzi előadásait és egy szemináriumán is részt vett. A Külügyi-Diplomáciai Akadémia kurzusán vett részt Teleki Pál brit világbirodalomról és a brit gyarmatpolitikáról tartott előadásain. 1941 és 1949 között a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tisztviselője volt, majd politikai okok miatt menekülésre kényszerült. Ausztriában és Svájcban igen sanyarú körülmények között élt, majd 1951-ben Münchenben a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. Gyulai Ernő néven adott riportjait, tudósításait, elemzéseit a szabad világ hangjaként hallgatták.

Neki volt a legkiterjedtebb kapcsolatrendszere a magyar emigráció szellemi életének legfontosabb személyiségeivel. Az emigráció legalaposabb ismerőjeként irodalomtörténeti kézikönyveket és lexikonokat adott közre. Az egész világot bejárta, s a rendszerváltás után intenzíven bekapcsolódott a magyar közéletbe. Müncheni otthonának nyolcezer kötetes könyvtárában Teleki Pál neki dedikált, *A földrajzi gondolat története* című művét nagy becsben tartotta és büszkén mutatta e sorok szerzőjének.

SZTÁRAY ZOLTÁN

Közgazdász, irodalmár, szerkesztő, újságíró, a Recski Szövetség megalapítója. Magyararcsholy, 1918. június 20.–Portland, 2011. április 20.

A budapesti József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen szerzett közgazdász diplomát. Rendszeresen hallgatta Teleki Pál gazdaságföldrajzi előadásait és látogatta szemináriumait. Különösen érdekelte az ipartelepítés természeti tényezőinek és a bányakincsek kiaknázásának kérdésköre. Teleki egyetemi előadásain gyakran idézte az amerikai példákat, a faktermeléstől a közlekedési adottságok hasznosításáig. Sztáray Zoltán későbbi amerikai utazásai során a helyszínen használta Teleki Amerikáról szóló gazdaságföldrajzi munkáit és térképeit.

1946–47-ben a Magyar Állami Szénbányák főrevizora volt, majd az Országos Árhivatal osztályvezetője lett, s a Műegyetemen is tanított. A voluntarista párfunkcionáriusokkal folytatott éles vitái miatt 1948 őszén koholt vádak alapján letartóztatták, hetekig kínozták, majd bírósági ítélet nélkül internálták. A recski kényszermunkatábor foglya volt 1950 és 1953 között. Szabadulása után utólagosan öt év börtönre ítélték, majd a tokodi üvegyárban dolgozott. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd Párizsba emigrált. A strasbourgi Forradalmi Tanács gazdasági vezetője volt, majd a New York-i Kossuth Alapítvány igazgatója lett. Dolgozott a brüsszeli Nagy Imre Intézetben, majd az *Új Látóhatár* amerikai szerkesztőjeként tevékenykedett. A nyugati magyar emigráció erkölcsi-szellemi orientációs pontja volt, akinek véleményét egyes kérdésekben amerikai döntéshozó politikusok is kikérték az 1960-as években.

A Recskről írt, *Csákánykő* című könyve megrendítő tanúságtétele megpróbáltatásainak. A történelem és a földrajz iránti érdeklődése tükröződik *Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja* című munkájában.

GUNDA BÉLA

Néprajzkutató, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Temesfüves, 1911. december 25.–Debrecen, 1994. július 30.

A budapesti tudományegyetemen részt vett Teleki Pál szemináriumain. Tőle sajátította el a földrajzi szintézisalkotás módszereit, a szakirodalmi forrásfeltárás kulisszatitkait, az idegen nyelvű tudományos értekezések elemzését és összehasonlítását, a német, angol és francia szakirodalom eredményeinek összevetését, értékelését, a térképhasználat gyakorlati szempontjait a néprajzi terepmukában. Jelentős ösztönzést kapott mesterétől a Kárpát–Balkán-kutatásokhoz.

Gunda Béla később Kolozsváron, majd Debrecenben egyetemi tanárként dolgozott. A hazai etnológia meghatározó személyiségévé vált, akinek munkásságát Bécsben 1978-ban Herder-díjjal ismerték el. Svédországban és az USA-ban a kaliforniai és az arizonai indiánok körében végzett kutatásai és publikációi, a Kárpátok és a Balkán etnográfiai feltárásában végzett munkássága világhírűvé tette a nevét. Debrecen díszpolgárává választotta, a Debreceni Egyetem díszdoktorává fogadta.

BARCS SÁNDOR

Újságíró, kispárt vezető, országgyűlési képviselő, az MTI vezérigazgatója. Szeged, 1912. november 10.–Budapest, 2010. január 7.

A budapesti Közgazdaság-tudományi Karon mezőgazdász-ként hallgatta Teleki Pál előadásait. 1990-ben így emlékezett vissza Teleki Pálra: *„Az órára pontosan érkezve a nagyteremben már nem kapok ülőhelyet, a falat kell támasztanom. A téma nem népszerű, s az előadó? Nos, a kis emberke nagy, kopasz fejjel, fekete karimájú szemüveggel inkább fél-szeg jelenség, mint vonzó, orgánuma színtelen, alig tölti be a termet, előadói modora egyhangú, száraz, kínosan tárgyyszerű, és mégis, minden mondatra figyelek. Hogy van ez? Óra után már*

megfogalmazom véleményemet, s a barátaimmal egyeztetem. Egyetértetek, a tudós nyugőz le.”

Az egyik órán egy német fiatalember ült mellé, és érdeklődéssel nézgette indexén a Bartsch nevet. Német származásúnak vélte, s elkezdte agítálni, hogy lépjen be a Volksbund egyetemi diákbizottságába. Barcs Sándor elhárította a felszólítást, s ez éles konfliktust váltott ki. A német állam százával küldte ki fiataljait külföldre, hogy agítaljanak a népi németek körében. Barcs Sándor óra után megkereste Teleki Pált, s elmondta neki az inzultust. Teleki komolyan vette a jelzést. Így reagált: *„Kérem, legyen szíves az esetet a rektor úrnak írásban jelenteni. Arra pedig ezenel felhatalmazom, ha ön vagy bármelyik német származású vagy német nevű kollégája hasonló helyzetbe kerül, figyelmeztesse őket, szakítsák meg az előadásomat, és azonnal jelentsek az inzultációt. A többit bízzák rám! Az úgy szemmel láthatóan emocionálisan őt is ugyanúgy kiborította, mint engem.”*

Barcs Sándor visszaemlékezése szerint Ausztria német megszállásakor Bajcsy-Zsilinszky Endre és Teleki arról beszélgetett, mit tehetnek, ha a német katonák megjelennek a magyar határon, s bevonulnak az ország területére. Számos kérdésben élesen vitatkoztak és eltért a véleményük, de abban egyetértettek, hogy ebben az esetben mindketten fegyverrel a kézben fogják várni őket.

A baloldali kispárt vezető Barcs Nagyváradon is találkozott Teleki Pállal, aki a véleményét kérte, ki lehetne a főispán és a polgármester a frissen visszacsatolt városban. Barcs Hlatky Endre és Soós István nevét említette mint akik igen népszerűek. *„Hiába, no, ez egy liberális város”* – mondta Teleki mosolyogva, s nem gördített akadályt a két népszerű ember ügyében, mert tudta, hogy Nagyváradon ez a közóhaj.

Barcs Sándor később országgyűlési képviselő lett, 1948 és 1950 között a Magyar Rádió elnöke volt, majd a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatójaként dolgozott. Három évtizeden át állt az MTI élén. Az Elnöki Tanács tagjaként kapcsolatban volt a legfelsőbb állami és pártvezetéssel. A kommunisták „társutasa” lett. Népi ülnökként részt vett a Rajk-perben. 1947–48 között a Magyar Olimpiai Bizottság, 1950–1963 között a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke. 1966-tól az UEFA alelnökeként, 1972–1973 folyamán elnökeként a nemzetközi labdarúgás világában tevékenykedett. ♦

Faméltasságú Úr!

Írózgodát tettem —
gyáva-sághal, — a mo-
hácsi kezéden alapuló
örökhérsérről és a yau-
ben. A nemetét éeri és
mi adadabteré becsü-
letét.

A garemherét oldalára
álltém — mert a mond-
vacsináét atrocitásokból
egy sra' sem igar! Sem a
magyarok ellen, se még,
a nemetét ellen sem!
Hullarablóé leztem! a
leppocslabb nemetét.

Nem tartottalak vissza.
Pünös vagyok.

Teleki Pál

1941. ápr. 3.

Hogy Teleki Pál halála öngyilkosság következménye volt, annak legfőbb bizonyítékának mindenki a kormányzóhoz intézett és búcsúlevélként emlegetett levelet tekinti. Ezzel kapcsolatban is volt sok bizonytalanság, amelyekről Zakar András ismert, nagyon alapos forrásgyűjteménye tanúskodik.

Voltak olyan megnyilatkozások, amelyek kétségbe vonták, hogy Teleki íróasztalán egyáltalán találtak leveleket. Később mindenesetre előkerült egy ilyen levél, és hogy valóban kellett lennie ilyesminek, az bizonyossá vált Horthy Istváné nyomtatásban megjelent önéletrajzából, melyben arról ír, hogy Teleki Pál fia, Géza meglehetősen modortalan stílusban azt követelte a kormányzótól, hogy mutassa meg neki a levelet, de kérésének teljesítését a kormányzó megtagadta. Persze hogy ez a levél azonos volt-e azzal, amelynek szövege később nyilvánosságra került, azt nem lehet bizonyosan állítani, mert arról nincs szó Horthyné könyvében. Valószínűleg nem is tudta, hogy mi volt ennek a levélnek a szövege.

Mindenesetre van egy ilyen levél ma az Országos Levéltár tulajdonában, ahol egy kiállításon látható is volt. Ami a levél hitelességének kérdését illeti, tehát azt, hogy valóban Teleki Pál kezétől származik-e vagy sem, szeretnénk a következőkben a történelmi forráskritika, közelebbről a szövegkritika módszerével megvizsgálni.

A LEVÉL SZÖVEGE

A levél szövege Macartney Teleki Pálról szóló könyvének magyar nyelvű kiadásában, a kiadó által csatolt függelékben (ti. a levél Macartney könyvének megírásakor még lappangott) némely részletében

---

Cikkünk szövege székfoglaló előadás-ként a Szent István Akadémián hangzott el. Első megjelenés: Szent István Társulat, Budapest, 2003.

A szerző, Csapodi Csaba (1910–2004) címzetes egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének osztályvezetője volt.

TELEKI PÁL „BÚCSÚLEVELE”

Szövegkritikai tanulmány (2003)

eltér a faksimiléből ismertétől, a megszólításban vessző van és nem felkiáltójel, továbbá a negyedik és ötödik mondatot pont zárja le, nem felkiáltójel. A levél betűhív szövege a faksimile alapján a következő:

Főméltóságú Úr!

Szószegek lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadoztuk becsületét.

A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsekabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.

*Teleki Pál
1941. ápr. 3.*

A Macartney-féle közlésből kimaradt az, hogy a levél datálva van. Ez a datálás „1941. ápr. 3.”

Először is miért búcsúlevél, hiszen a levélben egyszerű ténymegállapítás van: „Bűnös vagyok.” Nem arról van szó, hogy felelősségétől megriadva végezni akar az életével, vagy hogy esetleg önmaga feláldozásával menti a nemzet becsületét. Tehát nem nevezhető búcsúlevélnek, az csak a körülményekből levont következtetés.

De ha a levelet önmagában, előfeltevések nélkül, csak mint forrásszöveget vizsgáljuk, kiderül, hogy annak minden mondata, minden szava képtelenség.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy datálással, méghozzá nagyon pontos datálással végződik. Az állítólagos teljes lelki összeomlásban felébredő Teleki Pálról aligha képzelhető el, hogy első dolga a levelet pontosan datálni, méghozzá igen pontosan, nem feledkezve meg arról, hogy amikor cselekedetét végre fogja hajtani, már éjfél után lesz, tehát már nem április másodika, amikor lefele küldt, hanem április harmadika. De hon-

nan tudta a pontos időt, és miért volt olyan fontos a precíz datálás?

A következő furcsaság a megszólítás formája: „Főméltóságú Úr!” Nem „Uram”, ahogy a magyar levelezésben szokásos lenne, és ahogyan más, a kormányzóhoz intézett Teleki-leveleken olvasható.

„Szószegek lettünk – gyávaságból”

Csak hogy 1941. április 2-ig Magyarország semmiféle olyan cselekedetet nem hajtott végre, amit szószegésnek lehetne tekinteni Jugoszláviával szemben. A helyzet éppen ennek az ellenkezője volt. Jugoszlávia 1941 március 25-én csatlakozott az úgynevezett háromhatalmi egyezményhez, amelyhez akkor már a hadban álló Németországon és Olaszországon kívül a még hadban nem álló Magyarország, Románia és Szlovákia csatlakozott, de már két nap múlva, március 27-én az uralkodót és a kormányt puccsal eltávolítva, átállt a másik oldalra.

Ennek nem lehetett más következménye, mint a háború Németországgal. De Magyarország egyelőre semmit sem tett, csak a kormányzó Hitler kérésére beleegyezett a német csapatok területünkön való majdani átvonulásába.

A háromhatalmi egyezmény folytán nem is tehetett mást. De Hitler másik kérését, hogy magyar csapatok is vegyenek részt a támadásban, a kormányzó visszautasította. Teleki viszont már március 30-án üzenetet küldött Londonba és Washingtonba, hogy ha Jugoszlávia elemeire bomlik, Magyarország nem tekinti magára nézve kötelezőnek egy megszűnt állammal kötött kétoldalú korábbi kötelezettségeit.

Valóban így is történt: úgy, ahogyan az április 1-jén tartott Legfelső Honvédelmi Tanács döntött, vagyis a magyar csapatok csak akkor léphetnek akcióba, ha Jugoszlávia már formailag is megszűnt. A Független Horvát Köztársaságot április 10-én kiáltották ki, a

magyar csapatok pedig április 11-én vonultak be a Bácskába. Tehát Magyarországot 1941. április 2-án még senki sem vádolhatta szószegéssel.

„Örökbéke szerz déssel”

Ez a kifejezés már önmagában is tökéletes bizonyítéka annak, hogy a levél nem származhat Teleki kezétől. A magyar miniszterelnöknek tudnia kellett, hogy Magyarország nem „örökbéke szerződést”, hanem örök barátsági szerződést kötött. Ilyen tévedést magyar ember nem követhetett el, csak idegen.

„mi odadoztuk [a nemzet] becsületét”

Ami a politikai téren elkövetett szerződészegéseket illeti, annak tömöntelen példájával szolgál a történelem. Elég megemlítenünk az első világháború olasz és román cselekedetét vagy számos hasonlót a második világháborúban. Ennek ellenére egyszer sem érezte azt a miniszterelnök, hogy ezek miatt öngyilkosnak kell lennie.

„A gazemberek oldalára álltunk”

Csak hogy Magyarország nem 1941 április elején állt a „gazemberek”-nek titulált németek mellé, hanem – hogy mást ne említsünk – a háromhatalmi egyezmény aláírásakor. S bár jól tudjuk, hogy Teleki nem szimpatizált a német hatalmi törekvésekkel és személy szerint Hitlerrel, de a nemzeti-szocializmus eszméjével sem, óvakodott attól, hogy ennek kifejezést adjon. Sőt, még 1940 végén is azt írta: „A berlin–római tengellyel a legszorosabb barátságot tartjuk fenn. [...] Az egész magyar nép nevében beszélttem, amikor hálánkat és köszönetünket fejeztem ki az olasz és német nép vezetőinek és kormányainak azért, hogy a Trianonban Magyarországgal [szemben] elkövetett igazságtalanság jóvátételében mellénk álltak és végül vértelen döntéssel segítettek visszajuttatni az anyaországhoz a magyarok millióit.”

„A legpocsékabb nemzet”

Már maga a kifejezés is szokatlan egy miniszterelnöknek az államfőhöz intézett levelében. Az ember azt szokta mondani, hogy „pocsék idő van”, vagy hogy „pocsékul érzem magam”, de nemzeteket nem szoktak pocséknek vagy legpocsékabbnak nevezni. Itt úgy tűnik, olyan fogalmazóról van szó, aki mintha szótárban igyekezett volna valami nagyon becsmérítő kifejezést keresni. És éppen Teleki nevezi a magyarságot a legpocsékabb nemzetnek? Az a Teleki, akinek minden megnyilatkozásában a nemzeti érzés, valóságos rajongás tűnik ki saját nemzete iránt? Csak néhány kiragadott mondat Teleki Pál írásaiból: „nem a nemzet sáfárának és adminisztrátorának érzem magam a miniszteriális állás közönséges értelmében, hanem – nem magamra vonatkoztatva ezt, de az ügyre, amelyről szó van – a nemzet papjának érzem magam, sőt annak kell hogy érezzem ma-

gam annál a tisztnél fogva, amelyet alkotmányjogi kérdésekben minden magyarnak éreznie kell. [...] Igen nehéz az a kötelesség, amelyet az ember itt teljesít. Áldozatokról nem szeretnék beszélni, mert azok a nemzettel szemben nincsenek. [...] Magyarországot magyarily kell vezetni, a magyar élet formái szerint. Ezt tettük eddig is, ezer esztendőn keresztül.”

Különös ellentmondás az is ebben a tekintetben, hogy ha Teleki véleménye szerint ő maga a felelős, a „bűnös”, akkor miért a magyar nemzet a pocsék, sőt „a legpocsékabb”? Viszont megfordítva, ha a nemzet a pocsék, akkor miért Teleki a felelős?

„Hullarablók leszünk!”

Ha a Délvidék visszaserzése „hullarablás” Jugoszlávia szétesése után, akkor érthetetlen, hogy Teleki miért nem nevezte ugyanennek azt, amikor két évvel korábban, Csehszlovákia szétesé-

sekor Magyarország – az ő miniszterelnöksége alatt – fegyverrel foglalta vissza Kárpátalját. És éppen Teleki nevezi hullarablásnak a Trianonban elszakított terület visszaserzését? Az a Teleki, aki egész életét arra tette fel, hogy a trianoni igazságtalanság jóvátételét keresztülvigye, helyreállítsa az egységet a régi magyar területekkel? Arról pedig, hogy Magyarország a régi területeken túl valóban szerb területeket is megszerezzen fegyveres beavatkozással, nem is volt szó, Hitler ajánlatát visszautasítva a magyar csapatok nem léptek túl a régi magyar határon, és nem vettek részt a tulajdonképpen Szerbia elleni háborúban.

„Nem tartottalak vissza.”

Mintha egy atya szólna rossz útra tévedt fiához. Eltekintve attól, hogy miként tarthatna vissza a miniszterelnök valamitől saját államfőjét, április 2-ig még egyáltalán nem volt mitől vissza-

NYÁRI GÁBOR

1941. április 3. reggelén Budapest lakosai arra ébredtek, hogy német csapatok vonulnak át a városon, közben pedig megkapták az első híreket arról, hogy Teleki Pál az éjszaka folyamán tragikusan elhunyt. Ilyen körülmények között érthető, hogy a miniszterelnök halála a kortársak között is azonnal beszédtema lett. Az utca emberétől a

„Reggel, iskolába menet Boldizsár Ivánnal találkoztam, aki még bizakodva mondta: talán a sors különös kegyelméből még ezt is megúszhatjuk, ezt a csúfságot, ami most van kialakulóban a jugoszlávokkal. Végre elhangzott egy »nem« a németekkel szemben, de nem lehessen tudni, milyen ára lesz ennek. [...] És délelőtt feljön egy késői növendék a hírrel: Teleki meghalt. Belesápadtam, és nem jutottam lélegzethez, az volt az első gondolatom, hogy végünk van. Aztán pár percre rá iszonyú repülőgépbűgás, és óriási sebességgel rajokban összevissza, nagy hasas német repülőgépek zúgtak el felettünk. [...] Könnyekkel volt tele a torkom. Mi van itt? Ezért kellett meghalnia. Merénylet vagy öngyilkosság?” (Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni)

„sötét rémhírterjesztők még attól sem riadnak vissza, hogy egy államférfi halálát felhasználják saját propagandacéljaikra. [...] személyesen is jól ismertük Teleki Pál grófot, és olyan embernek ismertük, aki végsőkéig kitart mint kapitány a hajón.” (A német külügyminisztérium sajtóközleménye)

„Szinte nem tudom elhinni. Ez a higgadt, józan, kiegyensúlyozott és vallásos ember, hogy jutott ilyen lelki krízisbe? Előző este a cserkészekkel meggyónt, másnap a közös sz. áldozáson akart részt venni.” (Apor Vilmos győri püspök)

„Tudom, hogy Hitler parancsára ölték meg.” (Habsburg Ottó)

„Szilárd meggyőződés, hogy este fél kilenckor még esse

KORTÁRS REFLEXIÓK

vezető politikai körökig mindenkinek megvolt a véleménye. Döntően két téma került a figyelem középpontjába: Teleki rejtélyes halálának körülményei, illetve az, hogy mi lesz ezek után Magyarország sorsa. Jelen összeállításban néhány korabeli véleményt vagy későbbi visszaemlékezést mutatunk be.

ágában sem lehetett, akár csak a halála lehetőségére gondoljon, annál kevésbé, hogy öngyilkosságra készüljön. A további részletek, amelyek lassanként kiszivárogtak, csak megerősítettek abban, hogy öngyilkosságról szó sem lehet.” (Zsitvay Tibor, korábbi igazságügy-miniszter)

„Én Telekit nyugodtan láttam utoljára. Ennek csak két magyarázata lehetett. [...] magában már mindent eldöntött, és búcsúleveleit előkészítette, amikor nekem telefonált, vagy távozásom után tört ki a végleges vihar agyában. Inkább az utóbbi feltételezésesemnek hittem.” (Újpeéry Elemér külügyi titkár, aki utoljára látta élve Telekit)

„Teleki Pálnak az a nemes gesztusa, hogy öngyilkossága, azaz önfeláldozása révén fi-

gyelmeztesse a bajra az országot és vezetőit, egy olyan gentlaman-nak a tette volt, aki a halálban kereste a megoldást az ország dilemmájára, de ezzel nem oldott meg semmit.” (Kállay Miklós)

„Én semmit nem tudtam, illetve csak annyit, amennyit a sok érdeklődés szomorúan megerősített, hogy gróf Teleki Pál már nincs az élők sorában.” (Witz Béla plébános, aki a halála előtti napon Telekit meggyóntatta)

„Neve, munkája, kiváló emberi alakja egész lapot kér nemzetünk történelmében, egész lapot, de e lapon félbeszakad az írás; abbamaradt, rejtélyes utolsó sorára gyászfátyolt borít a nemzet nemtője.” (A Magyar Tudományos Akadémia nekrológja)

tartani a kormányzót, hiszen addig semmiféle támadási parancsot nem adott. Ez csak Teleki halála után tíz nappal történt meg. Tehát a levél fogalmazója nem volt tisztában a dolgok menetével. Előre elkészített levél volt, amelynek fogalmazója feltételezte, hogy a kormányzó, eleget téve Hitler kérésének, már kiadta a támadási parancsot.

„Bűnös vagyok.”

Teleki aznap este, a cserkésztisztek lelki gyakorlatára után maga is meggyónt. Meggyőződéses katolikus ember volt, aki vallásának tanait teljes mértékben elfogadta. Márpedig minden, vallását híven követő katolikusnak az a meggyőződése, hogy a gyónás szentségében Krisztus áldozati vére minden bűnét eltörli, lelke bűn nélkül áll Isten előtt. Még azok a bűnök is meglesznek bocsátva, amelyeket nem vallott be, mert nem emlékezett rájuk. Bármi volt is tehát abban az állítólagos telefonüzenetben, amely Telekit annyira felizgatta, hogy lecsapta a telefonkagylót, bármiről beszélgetett ismeretlen barátjával hazamenetele közben, illetve bármilyen telefonüzenetet próbált is hazaérve hiába leadni, mindez nem változtat azon a tényen, hogy lefekvés előtt utasította inasát: reggelre készítse ki cserkészegyenruháját, mert részt akar venni a cserkésztisztek másnapi közös áldozásán. Akkor tehát még büntelennek tartotta magát. Az épületbe pedig hiteles tanúk szerint az éj folyamán senki sem lépett be, aki valamilyen új hírt hozott volna.

Tehát öngyilkosság esetén csak arra lehet gondolni, hogy Teleki valahogy álmából fölriadva, az utolsó értesüléseket átgondolva hirtelen arra az agályra ébred, hogy katasztrófális események bekövetkezéséhez adta beleegyezését. Hirtelen támadt lelkiismeret-furdalása alapján úgy döntött, hogy tettéért halált érdemel. Persze a bűn jóvátétele semmiképpen sem az öngyilkosság, mert az inkább megfutamodás a felelősség vállalása elől.

A „bűnös vagyok” kifejezés egyébként a legsúlyosabb vád a kormányzó ellen. Hiszen mennyivel súlyosabb bűn volt a tett elkövetése, mint az, hogy valaki nem tartotta vissza az elkövetőt. Ugyanezt jelenti az a kifejezés, hogy „*odadohtuk a nemzet becsületét*”.

Ezek után csak apróság az a megfigyelés, hogy a levél befejezéséből hiányzik Teleki szokásos záró formulája: „*a legmélyebb tisztelettel*”.

TELEKI EGYÉNISÉGE ÉS STÍLUSA

Szóvá kell tenni itt azt a különös jelenséget is, hogy a levél minden szaggatottsága ellenére mennyire tömör, a lényegyet kifejezni akaró. Aki ismeri Teleki stílusát, tudja, hogy mindig hoszszadalmas, magyarázó, mondhatni bonyolult. Van benne valami profeszszorosan oktató a terjengősség mellett. A levelet azonban, úgy tűnik, mintha egy hisztérikus lelkialkatú,

könnyen összeomló ember írná, aki nem is próbálja átgondolni a történetet, vállalni a felelősséget, az esetleges megoldási lehetőségeket, nem igyekszik jóvátenni tettének következményeit, hanem megfutamodik. Mert az öngyilkosság megfutamodás, nem jóvátétel. Pedig éppen Teleki írja egy helyen: „*A fontos az, hogy az egyes ember a józan eszével tudjon intézkedni, mert mindig ez lesz a legjobb törvény. De hogy így intézkedhessék, meg kell lennie*

Füvéltóságú Úr,

A családunk
nem is sikerült fel-
jeseu és még élve, eren.
vel lemondok.

Mély tisztelettel

Tecseriá

1941. ápr. 3.

annak az ösztönös alaptudatnak, amely az embert álmában is irányítja. Ha felrázák álmából, azonnal kell, hogy intézkedni tudjon, mielőtt ráébredne, hogy paragrafusok is vannak a világon. Rögtön rá kell, hogy találjon józan eszével arra, amit cselekednie kell.”

Az objektív szövegkritikai vizsgálódás tehát arra az eredményre vezet, hogy az úgynevezett búcsúlevél nem Teleki fogalmazása, nem az ő kezétől származik, hanem egy bizonyos célnak megfelelően fogalmazott írásmű. A szövegkritika mellett azonban másik eszközként figyelembe kell venni a levél külső alakját, írását.

A LEVÉL ÍRÁSA

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a *História* című folyóirat egyik száma közölte a levél faksimiléjét egy közleményben, amelyben két törvénytudós írásszakértő a levél hitelessége mellett foglal állást. A szerzők az úgynevezett búcsúlevél betűit ábécérendben táblázatba foglalva megállapítják, hogy a betűk kivétel nélkül minden esetben megfelelnek azoknak a betűformáknak, amelyek megtalálhatók Telekinek a kormányzóhoz korábban írt és a nevezett folyóiratszámában szintén faksimilében közölt levélben.

De ez a körülmény a tartalmi érvek figyelembevételével nélkül csak annyit jelent, hogy a levél készítője pontos, gondos munkát végzett. Nézetem szerint azonban a pusztán technikai vizsgálat ebben az esetben sem elegendő. Magam nem vagyok sem grafológus, sem speciális írásszakértő, hanem történész. Hosszú életpályám kutatásai során – mint kéziratárosnak különösen – elég alkalmam volt kéziratok, levelek tízezeinek olvasására. Így jutottam annak a megállapítására, hogy nemcsak a szöveg a jellem, egyéniség tükröje, hanem az írás maga is tükrözi írójuk pillanatnyi lelki és fizikai állapotát.

Itt pedig olyan esetről van szó, amikor valaki állítólag álmából zavaros gondolatokkal, kétségbeesetten ébred föl, elhatározza, hogy véget vet életének, leveleket ír, és az írás mégis végig világos, egyenes, enyhén emelkedő soros, gyöngybetűs. Nincs egyetlen elhibázott betű, egyetlen elrántott vonal. Az írás valóban pontosan megfelel annak a másik levélnek, amelyet a *Históriában* láthatunk, és amelyet Teleki teljesen más körülmények között, más lelkiállapotban írt. Ugyanilyen a levél aláírása is. Ez a hasonlóság teszi ugyancsak megkérdőjelezhetővé a búcsúlevél hitelességét.

KÜLSŐ KÖRÜLMÉNYEK

AMI HIÁNYZIK

Elfogadva azt a tényt, hogy a leveleket valóban Teleki íróasztalán találták, érthetetlen, hogy míg van levél a kormányzóhoz (kettő is), van a titkárhoz, nincs levél a feleségéhez. Akit annyira szeretett, hogy még este, a lelkigyakorlatos beszéd meghallgatása és a gyónás után a kórházban aznap másodszor is meglátogatta. Lehetetlen, hogy Teleki ilyen rettenetes kétség, önvád és halálos elhatározás közepette ne írt volna a feleségének valamiféle búcsúlevelet. Valami olyasfélét például, hogy hibás tettéért büntetést érdemel, vagy azt, hogy önfeláldozásával próbálja helyreállítani a nemzet becsületét. Esetleg reménykedik abban, hogy Isten megkönyörül rajta, és az örökkévalóságban találkoznak stb. De egy ilyen levélben is kellett volna lennie valamilyen megszólításnak, például kedvesem, drágám stb. Egy feltételezett levélhamisító pedig honnan tudhatta volna, hogyan szokta megszólítani Teleki a feleségét?

A LEVÉL HELYE

A levél tehát az íróasztalon volt. De különös módon Teleki nem ott lőtte föbe magát, hanem az ágyában találtak holtan.

Tehát az írás után visszafeküdt az ágyába, és gondosan betakarózott, magával vive a fegyvert, amely azonban nem az ő Browningja volt – mint Macartney tévesen írja –, hanem egy másik. Teleki Browningját teljesen töltött tárral az íróasztalban megtalálta Borsitzky rendőrkapitány, Teleki barátja, aki a holttest elvitele után a szobát alaposan átvizsgálta.*

BEFEJEZÉS

A forráskritikai, illetve szövegkritikai vizsgálat tehát kettős negatívummal zárul. Az egyik az, hogy a kérdéses levél nem Teleki kezétől származik, a másik az, hogy nem bizonyította Teleki öngyilkosságának. Tévedés ne essék, én nem Teleki halálának okát-módját kerestem a vizsgálattal, hanem pusztán szövegkritikai vizsgálatot végeztem. De a szövegkritika nem öncélú játék, hanem segítség, alapozás, amit minden történész kutatónak minden forrással kapcsolatban el kell végeznie. Tehát ebben az esetben sincs a bonyolult ügy lezárva, mert két dolog viszont tény. Az egyik, hogy egy levél ma is megvan. Ha nem Teleki írta, meg kell vizsgálni, hogy ki, mikor, hol, miért, kinek a megbízásából készítette. A másik tény, hogy Teleki Pál valóban meghalt, halálát a koponyába behatolt lövedék okozta. Felmerül a rankei kötetes érdeklődés: „*Wie es eigentlich geschehen?*” Valójában mi is történt? Öngyilkosság vagy más kérdé által végrehajtott tett? Ezt a kérdést most e levél mint forrás kikapcsolásával újra át kell gondolniuk a múlt század politikai történetének kérdéseivel foglalkozó történészeknek: hogyan, ki által, miért kellett meghalnia Teleki Pálnak? Ezen a téren eddig is bizonytalanság volt. Az eseményekről Ablonczy Telekiről szóló monográfiájában némileg bizonytalanul, így ír: „*A kissé csonka forgatókönyv, amelyet Tilkovszky Loránt rekonstruált több könyvében, még mindig a leghitelesebb a számos közszájon forgó és leírt verzió közül. Munkatársai és családtagjai sohasem vitatták, hogy a miniszterelnök öngyilkos lett.*”

Magamat nem érzem hivatottnak arra, hogy a kérdésben tudományosan állást foglaljak, nekem legfeljebb magánvéleményem lehet. A kérdést most egy eddig alapvetően fontosnak tartott forrás kikapcsolásával, az adott körülmények széles körű megvizsgálásával kell tisztázni. ♦

* Borhidi Attila akadémikus megjegyzése ezzel kapcsolatban a székfoglalót követő beszélgetésben: Akik föbe lövik magukat, általában nem szoktak ágyba bújni, egyszerűen „esztétikai” okok miatt. Nem akarják az ágyneműt bepiszkolni vérrel stb. Apósa a háború előtt mentőorvos volt, sok öngyilkossági kísérlethez vagy öngyilkossághoz kellett kimennie. Egyetlen esetről sem tud, amikor valaki ágyban föbe lövi magát. Sokkal inkább teátrális megoldásokat választanak, a szoba közepén, vagy különösen tükör előtt, mert ilyenkor pl. ellenőrizni lehet, hogy a pisztoly csőve biztos irányban van-e. Ágyban inkább azok lesznek öngyilkosok, akik megmérgezik magukat. Stirling János akadémikus megjegyzése a székfoglalót követő beszélgetésben: Ha a pisztoly a holttest behajlított kezében volt, akkor azzal nem lehetett, mert a lövés pillanatában a fegyver olyan erővel csap hátra, hogy utána az öngyilkos kezéből kirepül.

Teleki Pál ravatala a Parlamentben,
1941. április 7.

ÖNGYILKOSSÁG VAGY GYILKOSSÁG?

Ablonczy Balázs

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MAI ÁLLÁSPONTJA

A haláleset után, április 3-án délelőtt fél órára a kormányzót is magára hagyták a holttesttel. Horthynak alkalma lehetett elgondolkodni, úgy is mint Teleki két búcsúlevele címzettjének.

Az első levél a mára legendássá vált sorokat tartalmazta. A másik levélben Teleki azt közölte Horthyval, hogy ha életben maradna kísérlete után, lemond a kormányfői posztról. A kormányzó még aznap Bárdossy Lászlót nevezte ki a kormány fejének.

A magyar hírközlés egy ideig habozott, eleinte „tragikus hirtelenséggel” bekövetkezett halált említettek, csak a délutáni órákban adta közre az MTI hivatalosan is a halál okát.

németeket zavarba hozta Teleki halála, az angolszász sajtóban pedig egyértelműen a németek áldozatát látták benne, és az újságok is ilyen értelemben írtak róla. Nagy-Britannia néhány nappal később megszakította diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal, és követe elhagyta Budapestet, ám a hadüzenetre csak később, az év decemberében került sor. Teleki halála értehetően enyhébbé tette a magyar katonai akció elbírálását.

A temetésre április 7-én került sor. A gyászünnepe után az Országház elől induló menet a Kerepesi temetőig kísértc a miniszterelnök koporsóját. Az útvonal mentén végig cserkészek álltak sorfalat.

A történelem iránt fogékony magyar közvélemény jelentős része, végigtekintve a rejtélyekben és tragikus halál-

esetekben bővelkedő histórián, hajlamos összeesküvéseket, orgyilkosságokat látni ott is, ahol ilyenek nincsenek. Az alternatív történeti olvasatok nem függetlenek ugyan a korszaktól, amelyben születnek, ám a Teleki Pál halálával kapcsolatos legendakör meglepő szívósságot mutat. Bár a korban a hivatalos értelmezés az „áldozat”, a „mártír” toposzait használta, a politikai közvélemény periferiáján már a halál időpontjában megjelentek olyan nézetek, amelyek gyilkosságnak tulajdonították a miniszterelnök halálát.

A gyilkossági teóriát kedvelők általában figyelmen kívül hagyják: Teleki csa-

Teleki Pál temetése. Horthy Miklós a gyászmenetben, 1941. április 7.

ládtagjai (fia, Géza, veje, Zichy Nándor, menyé, Mikes Hanna), közeli munkatársai (Rónai András, Fodor Ferenc, Incze Péter, Kozma Miklós, Hóman Bálint és mások) soha nem kételkedtek abban, hogy a miniszterelnök öngyilkos lett. Se szeri, se száma azoknak a sötét jóslatainak, amelyekkel saját, idő előtti halálát jövendölte meg.

Az öngyilkosságot kétségbe vonók általában azokra a személyes motívumokra építik fel érvelésüket, amelyek közismertek, vagy amelyeket vélelmeznek Telekiről. Állításuk szerint a mélyen hívő Teleki nem lehetett öngyilkos. A gróf ifjúkorában egyáltalán nem volt hívő, s depresszív, szuicid hajlamai közismertek voltak a hozzá közel állók előtt. Tudunk öngyilkossági kísérletéről és mély depressziójáról is a két világháború között.

Voltak és vannak olyanok, akik szerint a búcsúlevélben említett „*hullarabló*” és a „*legpocsekabb nemzet*” kifejezések nem származhatnak tőle, mert egy gróf nem beszél így. Nos, Teleki szerfelett kedvelte a rusztikus négybetűs szavakat. Férfitársaságban gyakran használta, sőt, néha leírni sem szégyellte őket. Életének utolsó időszakából pedig számos olyan beszéd maradt fenn, amelyben a nemzet mulasztásairól, vétkeiről értekezett.

A katolikus egyház valóban megtagadhatja öngyilkosok temetését, ugyanakkor a Bakay Lajos orvosprofesszor által az esztergomi érsekség számára kiadott szakvélemény, amelyben a koponyában kifejlődött vérröggről és az ennek nyomán fellépő gyötrő fájdalomról írt, kifejezetten arra a célra készült, hogy Teleki a kánonjog tökéletes figyelembevételével juthasson halotti szentségekhez. Éppen a halál neme miatt nem véletlen, hogy Telekit nem Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek, hanem gyóntatója, Witz Béla, a bazilika plébánosa búcsúztatta.

Arról, hogy a németek gyilkolták volna meg (esetleg Himmler/Keitel/Ribbentrop/Göring személyesen), eddig semmiféle forrás nem került elő. Ha előkerülne, természetesen alapvetően módosíthatná a képet. Berlinnek azonban sem érdeke, sem oka nem volt meggyilkoltatni Telekit. Az összes vallomás, amely német katonák/hivatalosságok feltűnését taglalja a miniszterelnökségen, kivétel nélkül másod- vagy harmadkézből merített.

Életének utolsó két évtizedében Teleki súlyos vesebajban szenvedett – a hosszan elhúzódó súlyos betegség, ma-

AZ UTOLSÓ NAP ÁPRILIS 2.

Délelőtt 11 óra

Náray Antal ezredes, a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkára jár a miniszterelnöknél a Sándor-palotában.

Dél

Teleki a Parlamentbe megy, de nem megy be az ülésterembe.

Déli egy óra körül

ebéd a miniszterelnökségen.

Ebéd után

meglátogatta a feleségét a János Szanatóriumban (Városmajor út 68.).

Délutáni látogatók

talán Tildy Zoltán kiscgazda politikus és Németh Kálmán, a bukovi-nai székelyek papja.

Délután

gyors látogatás a külügyminisztériumban (Dísz tér), ahol elolvassa Barcza György londoni magyar követ táviratát.

Este

lelkigyakorlat a bazilikában cserkésztestekkel, utána hosszú beszélgetés Witz Béla plébánossal.

Késő este

viszszatérés a Sándor-palotába.

Kora éjjel

Ujpehely Elemér áthozza számára a Külügyminisztériumból Barcza György táviratának tisztázatát.

Éjjel

kettő és fél három között következett be a halál. Reggel hat és fél hét között találja holtan az ébresztésére érkező inas.

gányosság, hozzátartozók súlyos betegsége (Teleki feleségéről és édesanyjáról ezekben a hónapokban derült ki, hogy gyógyíthatatlan betegek), magas életkor: megannyi, az öngyilkosságot valószínűsítő tényező.

Nem is szólva a hivatalos iratokról, az irattárakban őrzött dokumentumok tanúságáról és az orvosok megállapításairól, amelyek mind az öngyilkosság irányába mutatnak. A nyolcvanas évek közepén írásszakértők is megvizsgálták Teleki búcsúleveleit, és megerősítették, hogy azok a miniszterelnök kezétől származnak. Mindazok a vizsgálatok, amelyek ebben a témában azóta születtek és a kételyekre játszottak, logikailag is nehezen tartható gondolatmenetet követnek vagy olyan mondvcasinált tudományok nevében szólnak, mint a pszichografológia, amelyet a tudományos vélekedés után 2016 márciusa óta a bíróságok sem ismernek el érvényes módszerként.

1945 és különösen 1947, a kommunista hatalomátvétel után a gyilkosságot propagáló nézetek már nem kaptak nyilvánosságot, ám a magánnyelvben szájról szájra terjedtek. Ezt az orális hagyományt gyűjtötte össze Mindszenty bíboros egykori titkára, az egyébként gépészmérnök végzettségű és a sumérkutatóba is belekóstoló Zakar András 1983-ban Bécsben megjelentetett könyvében. A szerényen műhelytanulmánynak nevezett mű erénye, hogy számos olyan szereplő nyilatkozatát közli, aki a hetvenes években még életben volt s az események szemtanújaként értékes részinformációkat adott a miniszterelnök halálának körülményeiről (például Leviczky Károly rendőrorvosét, aki a halottszemle egyik lefolytatója volt).

A sok irányba mutató és igen vegyes forrásértékű kötet azonban világos prekonceptiót követett. Eszerint Teleki szövetséget akart kötni az angolokkal, futárát elfogták, s megtorlásképpen még ugyanazon az éjszakán meggyilkolták a Sándor-palotában, majd átszállították a József nádor térre (vagy fordítva). Ami ennek a prekonceptiónak nem felelt meg, azt a szerző kihagyta következtéseiből. A forrásokkal nem alátámasztható, ámde tücsköt-bogarat felvonultató, fantasztikus történet kiindulópontja lett a gyilkossági verzióknak a mai napig, sőt 2009-es újrakiadása újabb lendületet adott ezeknek.

Vannak természetesen kérdések a halállal kapcsolatban: miért nem hallotta meg a lövést a Sándor-palota személyzete? Mi is volt a miniszterelnök utolsó napjának pontos napirendje? És a mai napig nem került elő sem a halottszemle, sem a boncolás jegyzőkönyve. Ha az utóbbi nem is létezett, az előbbinek mindenképpen lennie kellett valahol. Van tehát még tennivaló bőven. ♦

JELLEM ÉS VISZONYOK

KORTÁRSOK TELEKI PÁL RÓL

Teleki Pál halála után számos brosúra, különnyomat és kinyomtatott beszéd jelent meg *Teleki Pál, az ember* címmel.

Teleki bizalmasai, tanítványai vagy éppen politikai ellenfelei rajzolták meg a cserkész, a hívő, a magyarságért aggódó politikus-államférfi, a tanár és tudós alakját.

Ez a néhány emlékiratíró abban a szerencsés helyzetben volt, hogy megleshetette az egyébként roppant zárkózott és a kitárulkozástól ódzkodó politikus egy-egy fontos lelki rezdülését.

Írásaik finom elemzések egy javarészt titokba burkolt lélek megértéséhez és megértetéséhez, s rajtuk keresztül felsejlenek a sokszor túlságosan egyoldalúan ábrázolt életút viszonyai és választásai.

A politikust és az embert mozgató személyes motívumokról vajmi keveset tudunk. Teleki Pál irat-hagyatéka a mai napig nem került elő: egyes hírek szerint megsemmisült vagy esetleg ő maga semmisítette meg a hatalmas levelezést, a cédulákat és a kéziratokat. De az sem lehetetlen, hogy az anyag lappang valahol. Ennek híján elsősorban visszaemlékezésekre és leveleire vagyunk utalva, amikor személyiségéről írunk.

A szemlélőket mindig meglepte, hogy milyen alacsony. Szüleinek egyetlen gyermeke volt, több halva született utód után jött a világra. S bár szülei kényeztették, vigyáztak rá, gyermek- és kamaszkora szüntelen betegeskedéssel telt. „Pálom erősen köhög”, „kanyarója van” (húszesztendős korában!), „Pá-lomnak gégehurutja van” – visszatérő fordulatok ezek édesapja leveleiben. Sokat betegeskedett, s talán ez és kis termete volt az oka annak, hogy a korban az úriemberséghez elengedhetetlenül szükséges egyéves önkéntesi szolgálatát sem töltötte le – így népfőlkölő hadnagyként vonult be katonának 1914-ben. A szerb fronton szerzett hűdésének – mások szerint vesegyulladásának – elhanyagolása hamarosan megbosszulta magát: 1922 decemberében megműtötték, és élete hátralévő tizenkilenc évében egy vesével élt.

Kedvteléseiről azonban így sem mondott le: evezett, vívott, vadászott, rendszerint hármásával szedte a lépcsőket, s mindemellett erős dohányos volt. Jó néhány fényképen látható, amint füstölög a kezében a cigaretta. Feljegyezték, hogy amikor a szegedi kormány külügyminisztereként elrepült a városból, kedvenc szivarjaiból már csak két darab volt nála.

A modernizáció és a tömegtársadalom más szegmenseivel azonban kifejezetten hadilábon állt: rosszul volt a repülőn, tengeribetegséget kapott a hajón; egyedül a vonatot tolerálta. Oktató-nevelő célú beszédeiben, írásaiban nem talált elég éles szavakat, hogy megbélyegezze a „mozit” és mindazt, ami vele járt a két háború között. Kárhóztatta a „soffőr-lelket” mint társadalmi mentalitást, a „reklámok villódzása” pedig a józan észről és a mérlegeléstől való eltávolodást jelentette számára. „Soffőr-lélek” ide vagy oda, az autókért rajongott, már 1908-ban rendelkezett egy járművel, amelynek kulcsszerepe lett későbbi feleségével való megismerkedésében. S bár Cholnoky Jenő szerint első miniszterelnöksége után autóját kénytelen volt eladni, már 1924-ből rendelkezünk információkkal arról, hogy ismét vidáman robotgott a Bükk útjain.

Az autó, a könyvek és az utazás: ez a három tartozott költséges szenvedé-

lyei közé, egyebekben legendásan puritán módon élt, neki nem okozott gondot a poloskás szálloda vagy a fürdőszoba hiánya, a sátorban alvás és a harmadosztály. Utazásai pedig a két világháború között négy kontinens (Európa, Afrika, Ázsia és Amerika) számtalan országára kiterjedtek. Egy 1931-ben készült közgazdasági kari kiadvány szerint Teleki több külföldi hivatalos úton és konferencián vett részt a húszas években, mint a teljes tanári kar együttvéve.

BASSOLA ZOLTÁN

Bassola Zoltán (1902–1968) volt Eötvös-kollégista, gimnáziumi tanár; majd minisztériumi tiszviselő emlékiratait kevesen ismerik, pedig ezek bemutatják a Teleki család belső életét: Bassola jó ideig a József nádor téri házában lakott, ahol Teleki Gézának, Teleki Pál fiának volt a házitánítója.

Incze még a telefonkagylót tartotta, amikor felpattant az ajtó, s kemény léptekkel belépett rajta gróf Teleki Pál. Felugrottam helyemről, s bemutatkoztam. „Mi újság? Gondoltuk, hogy ezeknek a napoknak valamelyikén jön.” Kérdezte, hogyan éreztem magam a

Collegium Hungaricumban, s nem sajnáltam-e otthagyni. Majd Inczéhez fordult, néhány utasítást adott neki, azután vitt a belső, függőfolyosón át ugyanazon az emeleten levő dolgozószobájába. Előttém ment, s bár alig volt nálam magasabb, akkora léptekkel, alig bírtam követni.

Amikor beértünk a könyvekkel mennyezetig megrakott kis szobába, behúzta az ajtó előtt a hangtompító nehéz szőnyeget, s reá mutatva az egyik bőrfotelre, leült a szemben lévőre.

„Tudom, van már gyakorlata a nevelésben. Gombocz professzor említette, négy évig volt nevelő vidéken. De Gézával nem lesz könnyű dolga. Pubertás zavarok mutatkoznak nála, rendkívül zárkózott, nem oldódik fel senkivel sem.” Azután részletekbe veszően elmondta, miben mutatkozik a zavar, közben kitért reá, mennyiben tekinthetők a tapasztalt jelenségek zavaroknak, s mennyiben a pubertás természetes velejáróinak. Elemezte fia szellemi képességeit, s büszkeség csillant

ki szavából, amikor megemlítette, máris milyen határozottan fordult érdeklődése a geológia felé.

„Születésnapomra a tűzhányók működéséről szóló német nyelvű értekezéssel lepett meg. Ezeket a forrásműveket mind áttanulmányozta hozzám” – mutatott az egyik polcon lévő könyvsorra. Az egyik munkát le is emelte, belepapozott, s vitába szállt a szerzővel valamilyen szakkérdésben. [...]

A mintegy két órán át tartó tájékoztatás számtalan további kitérője és ismétlődése révén olyan határozottan formálhattam meg első benyomásaimat, hogy a későbbi sok-sok éves tapasztalat csak kiegészítette, de meg nem változtatta őket. Ahogy a téma gombolyagját tartotta, a vezérfonal mind sűrűbben csúszott ki a kezéből, új meg új szálak kínálgatták magukat elemzésre, s időnként adódtak pillanatok, amikor a főtéma szinte teljesen felledésbe ment.

A sovány, szikár testen – magas nyak közbeekelésével – keskeny arcú,

kreol színű fej nyugodott. Az arcot leginkább talán a sok ránc, barázda jellemezte. A homlokon párhuzamosan, egyik a másik mellett haladt, az erőteljes orr is mintha csak azért emelkedett volna ki az arcból, hogy rendet teremtsen a felületet össze-vissza hasogató vonalak között. Az orrtól jobbra és balra a száj mellett lehúzódnó vonalak nem simultak el az áll szintjén, hanem mélyen belevágódva, még mintha a nyakon is folytatódtak volna. Velük párhuzamosan, kifelé és befelé újabb mély barázdák hasítottak az állba. Nagy fülei nem simultak a fejéhez. Szemei kissé kidülledtek.

És ez a csúnya arc mégsem tűnt csúnyának. A vontatott tempójú beszéd, amiben a mondat nagyobb egységei s gyakran az egyes szavak is egymástól hosszabb-rövidebb időtartammal elkülönítve álltak, sajátos jelleget kölcsönöztek neki.

Nehézkesen fejezte ki magát. Gyakran a vállnak, a kéznek suta mozdulataival zárta egészé a mondatot, ami

egyébként befejezetlen maradt. Ha állt, lábait terpeszállásba helyezte s úgy beszélt. Időnként egyik ujjával felülről mellényébe kapart, vagy angolosra nyírt bajuszkájának szálait húzogatta, vagy felül kopasz s kétoldalt rövidre vágott hajú fejét simogatta végig. Néha kínosan hosszú pauzákat is tartott a mondat közepén, szája ilyenkor valami suta mosolyba merevült. Szinte segíteni szeretett volna rajta az ember, mint a dadogó diákon, akinek van mondanivalója, de nem találja meg hozzá a kifejezést. [...]

(Bassola Zoltán: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai. Budapest, 1998, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 134–136. o.*)

CHOLNOKY JENŐ

Teleki első barátai közé tartozott Cholnoky Jenő (1870–1950), a furcsa, szangvinikus, de nagy tehetségű földrajztudós, akivel azonban az első világháború után meglazult a kapcsolata: ez

itt idézett írásának egyes utalásából, fordulataiból ki is tűnik. Cholnoky 1998-ig szintén kéziratban lévő emlékezései a szabványos magyar emlékirói mintát követik, apró anekdotákkal, lineáris szemléletben, különösebb szépirodalmi érték nélkül, pedig Jenő testvére volt a két tragikus sorsú író, László és Viktor. Cholnoky sokszor rosszul emlékszik a tényekre, évszámait pontatlanok, a történelem számára már csak történetek füzére. Ez nem is csoda, hiszen emlékiratait hetvenöt éves kora után, teljes magárahagyatottságban fejezte be 1945 után, miközben megindító precizitással rendezgette el saját iratanyagát.

Amikor vesebajban megbetegedett, nagyon le volt sújtva. A grófné, szül. Biszingen-Nippenburg Hanna telefonált nekem, hogy menjek föl már egy kicsit felvidítani a férjét, mert nagyon lehangolt. Felmentem, s amint szoktuk, valami földrajzi kérdés fölött vitatkozni

kezdtünk. Mert igen gyakran megtette, hogyha el volt fáradva, hogy átjött hozzám az Egyetem Földrajzi Intézetébe beszélgetni, s mindig voltak problémáink, hisz a gazdaságföldrajzi és politikai földrajzi kérdések mindig szorosán összefüggnek fizikai földrajzi kérdésekkel. Betegágya mellett is valami ilyenféle problémát húztam elő, de olyant, hogy neki legyen aztán igaza. Annyira belemelegedett, hogy egészen felélénkült. Aztán otthagytam neki egy reprodukálhatatlan kifejezésekkel hemzsegő, tréfás verset az ő betegségről és ennek politikai és tudományos hatásáról. A grófné elmondta, hogy akkorákat nevetett, amikor elolvasta, hogy szinte már túlságos volt, betegségére való tekintettel. De még nagyobb mulatsága telt abban, hogy olyan – teljesen reprodukálhatatlan – verset írt, hosszú költeményt, feleletképpen, hogy az megint kitűnően jellemzi az ő rendkívüli szerénységét, tisztalelkűségét és szinte a cinizmusig menő igénytelenségét. [...]

A miniszterelnökség Telekinek igen sok pénzébe került. ő maga mondta

nekem, hogy körülbelül 800 000 koronát fizetett rá, s amikor leköszönt és átadta helyét gróf Bethlen Istvánnak, akkor el kellett adnia szép, nagy autóját. Ez a puritanizmus, azt hiszem, egyedül áll a világtörténelemben. Ott volt a tűzhely mellett, annyit vehettek volna fel bizalmas kiadások címén, amennyit akart. És ő még az idegen diplomaták megvendégelésének költségeit is saját zsebből fedezte.

Vannak olyanok, akik nem állják kijelenteni, hogy Teleki dilettáns volt a geográfiában is, meg a politikában is. Ez nem áll. A földrajz egyes ágaiban igenis kitűnő szakember volt. Politikája a legtisztább, legegyszerűbb hazaszeretet volt, s becsületes hazaszeretetének lett áldozata. Ravaszkodni nem akart és nem is tudott. De ez nem politikai dilettantizmus.

Teleki, otthagya a miniszterelnökséget, lelkesen látott a tanításhoz. A Közgazdaság-tudományi Karon Földrajzi Intézetet rendezett be, s a tanítványokat nemcsak előadásokon, hanem gyakorlatokon is tanította. Nem volt jó előadó, nagyon is sok gondolatot tömörített össze, és így nehezen értették és nehéz volt megtanulni azt, amit előadott. Az egyetemi hallgató el-

végre hallgató korában még laikus, nagyon is jól meg kell magyarázni az alapfogalmakat. Aztán legyen a leadott anyag könnyen áttekinthető, logikus rendben. De írásai is sokszor olyan nagyon tömören gondolatgazdagok, hogy nehéz olvasmányok. Természet-tudományi tudása nagyon nem volt elegendő ahhoz, hogy a fizikai földrajzot taníthassa és művelhesse, de a fizikai földrajz már leszűrt eredményeit nagyon jól fel tudta használni, hogy velük a politikai és gazdasági földrajz jelenségeit kellőképpen értelmezze. Mindig hangsúlyozta, hogy minden ilyen problémának első és legfőbb kelléke, hogy az illető politikai vagy gazdasági állapot kellő tárgyilagossággal és pontossággal legyen leírva, jellemezve. Ha mondjuk Itália és Németország gazdasági állapotának különbségét indokolni akarjuk, akkor először pontosan le kell írunk mindkét ország gazdasági állapotát. Ha ez a leírás nem tárgyilag-os, nem elég alapos vagy nem elég pontos, akkor az összehasonlítás sem lesz az, s ekkor valóban helyesen nem lehet a különbségek okát megmagyarázni. És Telekinek legnagyobb ereje az állapotok igen tárgyilag-os és alapos jellemzésében volt. [...]

Sokkal mélyebben járó gondolatok és sokkal több tudás mutatkozik Teleki minden munkájában, hogysen azt dilettantizmusnak nevezhetnők. Kétségtelen, hogy gondolatait nem tudta közérthető formában kifejezni, nehezen írt és nehezkén adott elő, de ha ellenkezőleg, minden gondolatát úgy tudta volna kifejezni, hogy azt mindenki megértette volna, akkor bizonyosan népszerűsködéssel vádolták volna meg. Mert valamivel vádolni, az ő rendkívüli érdemeit lekicsinyíteni, ez a tehetségtelen közészerűségek rendes eljárása, hogy saját törpeségüket némileg elködösítsék.

Teleki kitűnő politikai érzékére vall, hogy a cserkész intézményt olyan melegen, olyan lelkesen pártfogolta. A magyar cserkészeket kivitte Angliába a nemzetközi dzsemborira, viszont Budapestre meghívta a világ cserkészeit. Nagyszerű parádé volt az Gödöllőn, s megható volt látni, amikor Teleki, a kegyelmes úr, az egyetemi tanár közönséges cserkészruhában felvezette magyar cserkészeit a Kormányzó Úr elé!

Telekit második miniszterelnöksége idején nagyon féltettem, kezdettől fogva. A világtörténelem gépezete irtoztató lejtőn kezdett lefelé gördülni,

mert a legveszedelmesebb emberi be-
tegség, a fanatizmus lett úrrá a lelke-
ken. A németek fanatikus hatalomvá-
gya, az angolok és franciák fanatikus
németgyűlölete elragadta az emberi-
ség felét, s a végzet elkerülhetetlen
volt. Akárhogy végződjkék, borzalmas
katasztrófa lesz belőle, ezt látni lehe-
tett előre. És a katasztrófa bekövetke-
zett. A Római Birodalom bukása, a
mongol járás, a török hódítás mind el-
törpül ezzel a katasztrófával szemben.
És a végzetes katasztrófának egyik leg-
sajnálátraméltóbb, egyik legelső ál-
dozata volt Teleki Pál gróf.

(Cholnoky Jenő önéletrajza. In: *Vár
Ucca 17, 1998/2, 300., 302–303. o.*)

FODOR FERENC

*A cserkészlet, népszövetségi meg-
bízatus, a földrajzi élet vagy a re-
vizio képviselője gyakran szőlítot-
ta el egyetemi katedrójáról Tele-
kit. Ilyen esetekben örök „segéd-
tanára”, az áldozatkész Fodor
Ferenc (1887–1962), a magyar
társadalom- és gazdasági föld-
rajz egyik nem kellőképpen méltá-
nyolt művelője helyettesítette
őt tanszékén. Az ő Telekiről írt, so-
káiig kéziratban maradt könyve
személyes érzelmekkel olyannyira
telített, hogy érdemesnek tartot-
tuk felvenni szemelvényeink közé.*

Dékáni tiszttét azonban nem sokáig vi-
selhette, mert 1922 őszén súlyos baj-
ban, vesesorvadásban megbetegedett.
Betegségét még a szerb harctéren szer-
zett hűlés okozta. Novemberben Illyés
[Géza – A. B.] professzor hajtottá vég-
re a szükséges műtétet a Rókus Kór-
házban, a jobb vesét eltávolítva. Sokan
sejtették, de kevesen tudták bizonyo-
san, hogy ez az egyébként is gyöngé
testalkatú ember két évtizeden át a leg-
nagyobb egészségi kockázattal viselte
azt az áldozatos munkát, amit vállaira
vett, de amit ő áldozatnak sohasem tek-
intett. „A hazával szemben áldozatok
nincsenek” – mondotta nemegyszer.
Egyetlen vesével vette magára a néha
nagyon fárasztó feladatokat egész sorát.
Maga sem hitte, hogy munkaképessé-
gét meg tudja tartani. Ennek ellenére
mindenre vállalkozott, amik nehéz tes-
ti fáradsalmakkal is járnak, magát soha-
sem kímélte, ritkaság volt azt látni,
hogy a lépcsőket normálisan veszi: ket-
tesével-hármasával szökött fel azokon.
Cserkész táborokban földön hált, és

semmiféle figyelmeztetésre sem hall-
gatott, hogy kímélje magát, sőt néha
fanyar cinizmussal önmaga iránt hári-
totta el a gondoskodást. Szinte csodá-
latos volt kötelességtudása, s ebből
hozzátartozói kérésére sem engedett.

Betegsége idején voltak halálsejtel-
mei, de önmagáért való aggodalmakat
sohasem mutatott. A szívéhez közel ál-
ló cserkészetről mindenestre igyeke-
zett gondoskodni, s mivel nem lehe-
tett biztos munkaképessége vissza-
szerzésében, a főcserkészésről le-
mondott, és maga javasolta, hogy a
kormányzó gr. Khuen-Héderváry Ká-
rolyt nevezze ki magyar főcserkész-
nek. Ő maga 1923-ban tiszteletbeli
főcserkész kinevezést kapott. Lénye-
gében mégis mindig csak ő maradt a
magyar főcserkész, főleg ami a cserké-
szetért való munkát illette.

Ez a gyöngé testű, de szívós és zik-
kár ember súlyos betegségéből is
összeszedte magát, s később önmagá-
val szemben való cinizmussal nemegy-
szer emlegette, hogy körülfaragták a
testét, mint egy gyufaszálat. Valójában
azonban sohasem szabadult meg egé-
szen betegségéből, s haláláig Illyés pro-
fesszor felügyelete alatt maradt. Mun-
kaereje nem csökkent ugyan, mert a
lélek sokkal erősebb volt benne, mint
a test. E szervi hiányának kellett tulaj-
donítani, hogy arca sajátságosan átala-
kult aszkétaarccá változott és idejeko-
rán megöregedett.

[...] Lelkének mélysége leplezhetet-
lenül árulkodott szerény nézésén ke-
resztül is. Néki mindenki kényszerűleg
hitt, s ő is sokaknak hitt, mert nem
volt jó emberismerő, s ilyenkor gyak-
ran csalódott azokban is, akiket köze-
lebb eresztett magához. Egészen kö-
zelre azonban nagyon keveseket ereszt-
ett. Teste sokat szenvedett, de erről
alig akart tudomást venni, s cinikusan
elhessegette magától az önkíméletet.

Mozgékonyágát azonban sohasem
vesztette el, s nem egyszer történt
meg, hogy cserkész táborokat látogata-
va, egy-egy jókora hegyre olyan menet-
ütemben rohant fel, hogy fiatal cser-
kész tisztek is kifulladtak mellőle.

A sportok közül legtovább a vívással
foglalkozott. Valamikor az evezésnek is
híve volt. Még atyja alapította a Hunnia
Csónakázó Egyletet. Fia is hű maradt a
Hunniához, szívesen járt oda, mert jól
érezte magát a művelt középosztályi
környezetben. 1925-től haláláig igazga-
tósági tagja maradt, s még 1940-ben is
részt vett közgyűlésükön, s mit tehetett
volna mást: ott is tanított, a művelt kö-

zéposztálynak a nemzet életében való
feladatairól beszélt.

(Fodor Ferenc: *Teleki Pál
Budapest, 2001, Mike és Társa
Antikvárium, 92–95. o.*)

KOVÁCS IMRE

*Teleki tanítványa volt Kovács
Imre (1913–1980) író, szociográ-
fus, parasztpárti politikus is, aki-
nek kijelentései ugyan sokszor
tartalmazzak bántó általánosí-
tásokat, de Telekivel kapcsolat-
ban, mint látjuk, hajlandó volt
saját egykori álláspontját is felül-
bíráltni. Három évvel halála előtt
Huszár Tibor beszélgetett vele
New Yorkban.*

Teleki a gazdaságiföldrajz-tanárom
volt az egyetemen, aki nagyon szere-
tett beszélni. Már csöngettek, vége
volt az órának, még mindig beszélt,
már becsengették a következő órát,
még mindig beszélt. Már kiszállingó-
zott minden hallgatója, ő még mindig
beszélt. Hallatlan tudományos felké-
szültségéért szerettem, és előadási
módszeréért, ahogy illusztráltan, vetí-
tett képekkel, térképekkel, diagramok-
kal stb. tarkította előadásait. Úgy talá-
tam, hogy valóban nagy koponya, na-
gyon jó egyetemi tanár. [...]

Teleki a lehetőségeken belül refor-
mer volt, ő maga is érezte, hogy ez így
nem maradhat, és annyira azért jó ta-
nár volt, és jó emberismerő volt, hogy
tudta, szükség van bátorításra, és szük-
ség van segítségre. Miért kellett ő ne-
künk a Kemséhez; hogy ő írja az elő-
szót? Mert ő Teleki volt; ha mi nem
tudjuk magunkra fölhívni a figyelmet,
legalább egyetemi körök vagy politikai
körök ráfigyelnek, Teleki vállalkozott
erre. Szóval Teleki bátorított, Teleki
nézte a magyar láthatárt, hogy hol van-
nak jelenségek, amik biztatóak, báto-
rítóak. Magától értetődően leszámítva
a szélsőbalt, magától értetődően leszá-
mítva az akkor már jelentkező szélső-
jobbát, szóval ők féltek mindegyik
iránytól, a forradalomtól. [...]

Teleki egy este, zárás után összehí-
vott bennünket. Ez egy beszélgetés
volt, de monologizálássá vált az ő re-
széről. Hidegen villant a tekintete a
szemüvege mögöl, szinte tanári póz-
ban mondta, hogy ezt így nem lehet
csinálni. Nem felejttem el, hogy akkor
azt mondta: „most visszatérek az osz-
tályomhoz...” Ez a kulcs Telekihez.

[...] Utoljára Telekivel miniszterelnökként valamikor 1940 végén, ősszel vagy '41 kora tavaszán a József téren futottam össze; ott volt háza, amelyikben lakott, bár a Sándor-palotában is lakott, de időnként ebbe a József téri házába vonult vissza. Egy este, alkonyatkor – azt is elárulhatom neked, hogy randevúm volt a Duna-parton 7 órakor egy leánnyal – hát 1/2 7-kor összefutok Telekivel. Nem lehetett kitérni egymás elől. Mondom, jó estét,

professzor úr, hogy van? Maradtam a professzori megszólításnál, annak ellenére, hogy akkor miniszter úrnak szólították. Olyan félszeg volt – mindig voltak félszeg mozdulatai –, kezét fogunk, és ahogy megfogja a kezem, húz maga felé egy kicsit, jelezve, hogy örül, hogy találkoztunk. Elkezdünk beszélgetni mindenről, hogy én hogy látom az ország helyzetét, mik itt a kilátások, mi van, ki akart szedni belőlem dolgokat. Már 1/2 8, már 8 óra,

már 1/2 9, mondom, hát az a szerencsétlen leány ül valamelyik kávéház teraszán, mi lesz itt velem, már akartam mondani, hogy nekem randevúm van, el kell menni, de ugyanakkor éreztem, ez az ember most valakivel beszélgetni akar. Mert ő is egy magányos ember volt, nem nagyon osztotta meg igazán a benső gondolatait, ott, a Károlyi-palotában, ott kitört belőle; hogy „visszatérek az osztályomhoz”. Ő mondjuk ezt nem mondta sehol előtte, ő nem

adta sehol jelét annak, hogy ha dönteni kell, akkor ő hogy fog dönteni. Ő úgy állt előttünk, hogy ő szeretne valamit csinálni, ő egy jóakarátú, jóindulatú ember, fölmérte a dolgait, most mutatta meg önmagát, hogy ő így döntött, a magányosságából, a zárkózottságából egy pillanatra kilépett, és ott, a József téren éreztem nála – most megint könnyű azt mondanom –, mintha megéreztem volna, hogy ez az ember hogy fejezi be, de akkor láttam meg azt a didergő magányosságát. Hiába ment ő vissza az osztályához, az osztálya nem adta neki azt a biztonságot, azoktól már nem várhatott semmit, az egy veszített ügy volt, mint ahogy aztán az egész veszített ügy lett, az ország is. Akkor egy kicsit azért bántott, hogy én milyen kemény és szigorú voltam vele szemben.

(Huszár Tibor: Beszélgetések. Budapest, 1983, Magvető, 85–87. o., 128–130. o. Beszélgetés Kovács Imrével)

SZEGEDY–MASZÁK ALADÁR

Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988) Teleki tanítványa volt az egyetemen, majd a Külügyminisztérium munkatársa lett. Berlini évei után Budapesten, a Dísz téren teljesített szolgálatot. Következetes németellenességének köszönhető, hogy 1944 márciusa után a Gestapo foglya lett, majd Dachauba deportálták. 1945 után washingtoni magyar követ lett, majd Nagy Ferenc lemondása után ő is visszaadta követi megbízását, és emigrációba vonult. Az Amerika Hangja munkatársa lett, és Washingtonban hunyt el. Személyében nemcsak fontos tanúval rendelkezünk a tanár és a külpolitikus Telekiről, hanem egyedülállóan éles szemű megfigyelővel is.

Ha Teleki Pált valamelyik magyar politikusi kategóriába egyáltalán be lehetett sorolni, akkor legfőljebb az erdélyi jelző illik rá – részben. Nemcsak családja révén, hanem azért is, mert ő is párhuzamot látott a török és a császár között egyensúlyozó Erdély, a nációk és az oroszok közé ékelt Magyarország helyzete között. Erdély az ő revíziós törekvéseinek is legfőbb célpontja volt, ebben teljesen egyetértett Bessenyeyvel és Csákyval. Alapjában véve nagyon hajlott a hagyományos patriarkális föl-

fogás felé, szívesen idézett egy parasztot: „Király kellene, mert az úriember.” A hangsúly persze inkább az úriemberen, mint a királyon volt. Viszont a noblesse oblige elvét roppant komolyan vette. A második bécsi döntés után kastélyát a legnagyobb titokban az államnak ajándékozta, és amikor a parlamentben nyilvánosságra került, elpirult, annyira kényelmetlenül érintette. Alapvetően konzervatív beállítottsága nyilvánult meg abban, hogy a Magyary Zoltán és Györffy István által irányított Táj- és Népkutató Központ 1938-as kiállítását betiltotta, mert az OMGE és a Kereskedelmi Bank kifogásolt néhány feliratot, amelyek drasztikusan ábrázolták a magyar társadalmi és gazdasági rend visszasságait.

Egyéb vonatkozásban azonban inkább kivételszámba ment a magyar politikusok között. Elsősorban azért, mert mint tudós és pedagógus egyfajta összefüggő rendszerben gondolkodott, és a nevelést a politikus feladatának is tekintette. Arisztokrata létére nem a Nemzeti, hanem az Országos Kaszinóban vitt szerepet, a középosztályt igyekezett bizonyos fokú – társadalmi, nem politikai – közéleti tevékenységre ösztönözni és nevelni is. Hiányzott belőle a kíméletlenül világos logika, amely például Bethlent, vagy az ösztönös taktikázás, amely Kállayt jellemezte. Nem gondolkodott hatalomban, párhívekben, csak hívekben és főleg tanítványokban, nem többségben, hanem befolyásban. Nem törődött azzal, hogy az örökölt politikai garitúrát saját híveivel váltsa fel, hanem csak azzal, hogy néhány megbízható emberét is behozza az új képviselőházba, amely az 1939. április legvégén föloszlott Gömbös-féle képviselőház helyébe az új választójogi törvény alapján titkosan volt megválasztandó. Viszont a kormányból fokozatosan eltávolította Kundert, Tasnádi Nagyot és Jarost, akik Imrédyhez álltak közel. Szácsi pártját kevéssel kinevezése után föloszlatta, de azt szó nélkül tudomásul vette, hogy a kormánypárt többségükben jobboldali jelölteket állítson. Eltűrtte, hogy a kormánysajtó továbbra is szélsőséges hangon írjon, de a nemzetpolitikai szolgálattal titokban saját, bizonyos jobboldali elemeket sem nélkülöző programját hirdette. Nemhiába volt lelkes cserkész, valami vonzotta őt az indiánromantika felé: konspiratív természet volt, amint a frankügyben vagy az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligában játszott szerepéből is kitűnik. Miniszterelnök korában is szívesen folya-

modott konspiratív eszközökhöz, bizalmi emberekkel, közvetítőkkel operált, sokszor nagyobb súlyt helyezett a kulisszák mögötti, mint a nyilvános szereplésre, a közvetett, mint a közvetlen akcióra. Családtagjait szívesen használta föl politikai missziókra, eleve nagyobb bizalmat érzett irántuk. Sajátos egyéni, inkább asszociatív gondolkodása és stílusa volt, amely nemegyszer konfúzusnak látszott. Egy vasárnap vagy ünnepnap délután – ha jól emlékszem, 1939 júliusában – Ujváry Dezsővel együtt berendeltek a külügybe, hogy a Mussolinihoz intézett francia és a Hitlerhez intézett német levelét legépeljük. A német levél kissé slampos, kissé osztrák-magyaros nyelven volt írva. Az értelem szigorú tiszteletben tartásával átfésültem, mondatokat ketésoztva, de a főneveket, igéket és jelzőket nem változtatva. Újból le kellett írnom, mert az eredeti szöveget teljes mértékben helyreállította. Beszédeiben sokszor elkalandozott a tárgytól, néha kissé kuszán, néha nagyon hosszadalmasan. Nemegyszer az volt az ember határozott benyomása, hogy szándékosan tette, így akarva a kifárasztás eszközével leszerelni a nyugtalankodó, sőt esetleg lázadózó képviselőkből álló hallgatóságot.

Az ember nagyon bízott benne, mert soha a legkisebb kétség sem merülhetett föl, hogy egyéni ambíciói nincsenek, csak szolgálni akar, és hogy a magyar nemzeti érdekeket sohasem áldozná föl valamilyen ideológia oltárán. És azt is tudta az ember, hogy a holnapra is gondol, hiszen egyetemi és cserkész munkája a folytonosság, az utánpótlás biztosítását szolgálta. Talán valamilyen meritokráciára is gondolhatott, amelyben a hagyományos vezető elemeknek is fontos szerepük lett volna, de amely nyitva állt volna mindazok előtt, akiket képességeik, teljesítményeik, tudásuk vagy erkölcsi magatartásuk vezető szerepre alkalmassá tesz. Telekinél az állam nem játszott olyan központi szerepet, mint a magyar politikusok többségénél, ő talán Széchenyit követve nem annyira hatalmi, mint inkább társadalmi kategóriákban gondolkodott, a társadalmi erőket szeretett volna az állami apparátuson kívül is aktiválni, az állam társadalomalakító szerepét legalábbis tudatosan kiegészíteni a társadalom államalakító szerepével.

(Szegedy-Maszák Aladár: Az ember ősszel visszanez... Budapest, 1996, Európa-História, 247–250. o.) ♦

A 2015 őszen feltárt türbe épületének alapfalai, előtérben a hármasszertatú előcsarnokkal, a háttérben a 7,8x7,8 méteres központi helyiséggel

A feltárt objektum központi része az 1 méter vastag falakkal, középen az úgynevezett rablógödörrel

2013-ban a vizsgálatok teljesen új alapokon, elsősorban a geográfiai szemlélet következetes alkalmazásával, a természettudományos módszerek arányának növelésével, a felhasznált források, információk körének bővítésével és szoros csapatmunkával kezdődtek meg. A lokalizációs munka homlokterébe elsőként a szigetvári vártól északra húzódó részen az Almás-patak partja, északkeleten pedig a turbéki Segítő Szűz Mária-templom és környéke került. Ezeket ugyanis az itt élők és a tudományos élet egyes szereplői is Szulejmán sátorhelyeként, egyben halálhelyeként és a keresett türbe helyszínéként tartották számon. Ennek megfelelően még 1994-ben az Almás-patak mentén, a Magyar-Török Barátság Parkban szimbolikus sír is épült, míg az említett templomnál egy

FODOR PÁL – PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ

SZULEJMÁN SZULTÁN ELVESZETT ZARÁNDOKVÁROSA

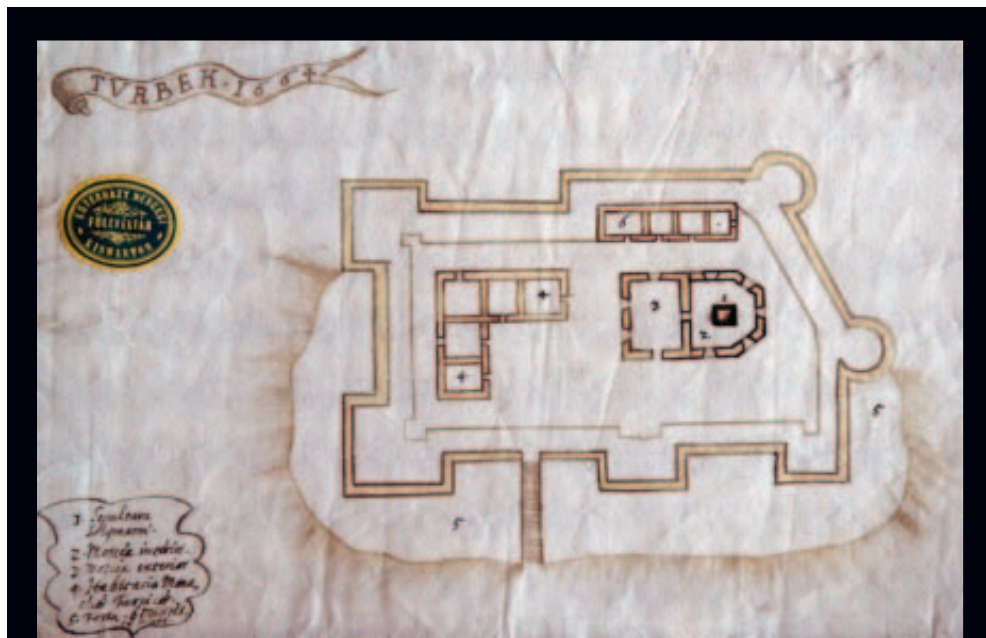
Az 1566. évi ostrom, a „legyőzette is győzedelmeskedő” várkapitány Zrínyi Miklós, valamint Szulejmán szultán halálának 450. évfordulója ebben az évben ismételten Szigetvárra irányította a figyelmet. Mindezek hosszabb idő után felkeltették a tudományos érdeklődést is, ezért multidiszciplináris kutatócsoport alakult annak érdekében, hogy az idei évfordulóra új eredmények születhessenek. A tervezett vizsgálatok fontos szeletét képezte egy olyan feladvány megoldása, amely több mint 110 éve foglalkoztatja a tudósokat. Az Oszmán Birodalom legnagyobb szultánja szigetvári mauzóleumának, türbéjének pontos helye ugyanis nyom nélkül tűnt el a merült feledésbe az elmúlt évszázadokban. Így az egykori türbe helyének lokalizálására tett kísérlet a megoldatlan nagy történelmi rejtélyek egyre fogyatkozó palettáján a 19. századi nagy felfedezésekhez hasonló kutatási kaland lehetőségét ígerte.

1913-ban és egy 1939-ben kihelyezett emléktábla hirdette a fentieket.

A legendákkal szemben a térinformaticai alapú vizsgálatok – amelyek a víz-hálózatot, az úthálózatot és a földhasználatot is rekonstruálták – már a kutatások elején tisztázták, hogy korszakunkban, vagyis 1566 és 1689 között az Almás menti térség mint időszakosan víz alatt álló terület alkalmatlan volt építkezésre és tartós megtelepedésre. Ezzel párhuzamosan az is kiderült, hogy a szintén víznyos és sík terepen elhelyezkedő Segítő Szűz Mária-templom és környéke a várra való rálátás hi-

Esterházy Pál a téli hadjárat tablóján. Kinagyítva a ló hátsó lábainál jól látható a síkon fekvő Sziget és a domb tetején elterülő Turbék városa

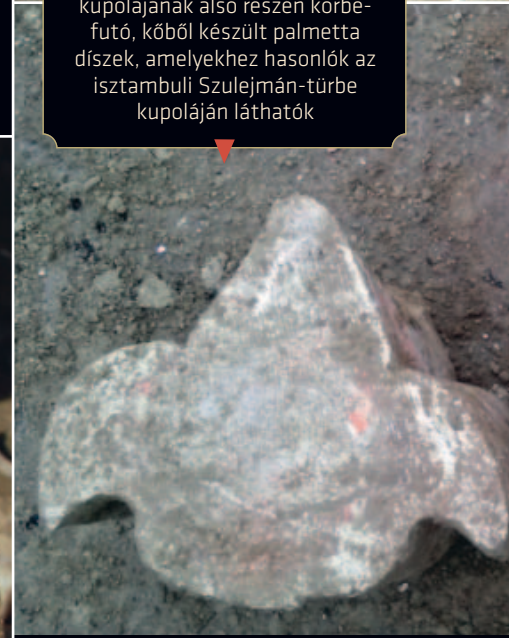

Egykori ablakkökeret felső gerenda része, a rácsok számára szolgáló csapolási helyekkel

A Turbékön feltárt türbe kupolájának alsó részén körbefutó, kőből készült palmetta díszek, amelyekhez hasonlók az isztambuli Szulejmán-türbe kupoláján láthatók

Turbék Esterházy Pál 1664-ben készített vázlatrajzán a derviskolostorral, a dzsámival és türbével, a katonai kaszárnyával, valamint a palánkot övező árokkal

Arab betűs oszmán feliratmaradvány a rablógödörből előkerült habarcsos téglavakolatán

ánya miatt ostromvezetési pontként nem jöhetett szóba. Ez utóbbinál még fontosabb volt, hogy a 2014-ben végzett geofizikai vizsgálatok, megerősítve az 1971-ben és 2009-ben folytatott ásatások eredményeit, a templomnál nem tártak fel egyetlen olyan anomáliát sem, amely nagy kiterjedésű épületekre, védelmi árkokra vagy akár palánkfalak maradványaira utalt volna.

Az újonnan felkutatott és elemzett források és a már ismert dokumentumok újraértelmezése ezt a két helyszínt szintén kizárta, és egy új területre, a turbéki-zsibóti szőlőhegyre terelte a további vizsgálatokat. A dokumentumok ugyanis a szigetvári vártól egyórányira, 4-5 kilométer távolságban, az egykor Zsibóhoz tartozó turbéki promontórium magaslatán, a szőlők és a kukoricaföldek határán jelölték ki azt a területet, ahol egykor a türbe és az azt körülvevő épületek állhattak.

A türbét rejtő, a köznyelvben „Török Sánchnak” nevezett erődről szerencsés

módon fennmaradt források ráadásul arról is beszámoltak, hogy hogyan kell elképzelnünk ezt az egykor a zárando-
kok által sűrűn látogatott, a korabeli térképeken közepes méretű vagy jelentőségű városként ábrázolt Turbékot: „*midün az Török üdőben Turbékot Lakták az Szánczon kívül az Kereszténység, bent pediglen az Szánczon az Törökök, Szánczon belül pediglen Keretésben Török Seeh [sejk] vagy is Püspökjük, és mellette lévő Több Török Papok, az mint hivatatak Sofiák [szüfik], bent lévő Kalastrom formán építetett Residentiájokban...*”

A források által megjelölt helyszínen terepbejáráson azonosítottunk egy nagy kiterjedésű, 3-4 hektár területű oszmán kori rommezőt. Ezen 2014-ben leletintenzitás-vizsgálat segítségével sikerült behatárolni azt a magterületet, amelyen a geofizikai kutatások három nagyméretű, Mekkára tájolt épületet mutattak ki. Mindez azon a helyen történt, ahol

az 1972-ben végzett régészeti feltárás során már felszínre került egy olyan objektum részlete, amelyet előbb középületként, majd egyszerűen török romként vagy óratornyként határoztak meg.

2015 őszén a három épületből álló komplexum legkisebb elemének feltárása történt meg. Ennek során megmutatkozott egy négyzetes alaprajzú, északnyugati irányból hármassal osztatú előcsarnokon keresztül megközelíthető, kölapokkal burkolt építmény, amelynek központi helyisége mintegy 7,8x7,8 métert tett ki. Az 1-1,5 méter vastag, kővekből és török téglából rakott, impozáns falakkal bíró objektum központi részén egy olyan nagyobb, 2 méter mély rablógödört tártunk fel, amelyet minden valószínűség szerint 17. század végi fosztogatók áshattak ki, feltehetően a legendás „aranysele” után kutatva, amely a közhit szerint Szulejmán szultán belső szíveit tartalmazta. Mihrábnak vagy mi-

Az ásás során előkerült arabeszkés motívumú kőfaragvány

Épületelemek a feltehetően 17. század végi fosztogatók által kiásott, majd később betemetett rablógödörben

naretnek nem volt nyoma. A szerencsés módon fennmaradt és feltárt építőelemek Szulejmán szultán isztambuli mauzóleumának díszítéseivel mutattak rokonságot.

Az ásás végeztével összességében minden jel arra mutatott, hogy a magyar és török kutatók által is birodalmi, szultáni épületként meghatározott építmény nem más, mint Szulejmán türbéje. Ráadásul a feltárást követően elvégzett kiegészítő geofizikai felmérés az előbbieket tovább erősítve a türbétől északnyugatra a mauzóleum alaprajzához igen hasonló, de annál valamivel nagyobb épület részleteit mutatta ki, amelynél az előzetes vizsgálatok feltételezhetően egy minaret alapozását azonosították. A feltételezett türbe és dzsámi mellett az épületsor már 2014-ben azonosított, harmadik eleme annak a derviskolostornak feleltethető meg, amelyet az 1664. évi téli hadjárat során keletkezett Esterházy Pál-féle vázlatrajzon ábr-

ázoltak. Az ábrázoláshoz képest azzal a különbséggel, hogy a szúfi dervisek által használt L alakú, cellás beosztású építményt 1664 után U alakúra építették át, bővítették ki.

A három épület elhelyezkedése északnyugat–délkelet irányban, kolostor-dzsámi-türbe sorrendben a forrásokkal is jól összeegyeztethető, hiszen a fennmaradt tanúvallomások szerint a terület visszafoglalása után a szentmiséket nem a mauzóleumban, hanem a szintén felszentelt, kolostorhoz közelebb eső egykori nagy dzsámiban tartották. Bár itt maga a pécsi püspök, Radonay Mátyás Ignác is többször misézett, az épületeket végül 1692-ben lerombolták, építőanyagait értékesítették. A 16–17. századi Turbék helyszíne, amelyet idővel művelés alá is vettek, így lassan kikopott az emlékezetből.

A hosszú időre „elveszett” türbe lokalizációjával azonban a kutatások korántsem értek véget. Ebben az évben

a tervek szerint sor kerül a feltételezett dzsámi feltáráására és az erődöt övező, védelmi célú árkok részletes, pontos meghatározására is. Repülőgépről végzett légi lézerszkennelés segítségével pedig közelebb juthatunk annak megfejtéséhez is, hogy a magterülethez képest pontosan hol helyezkedett el a fentebb idézett forrásban is említett keresztény városrész. Mindezzel együtt a forrásfeltárással és régészeti kutatásokkal folyó vizsgálatok fontos feladata, hogy ne csak az egykori zarándokváros elhelyezkedéséről, épületeiről, térbeli szerkezetéről, de a muszlim hitű török és bosnyák, illetve a keresztény vallású horvát és magyar lakók életéről is minél többet tudhassunk meg. ♦

Cikkünk szerzői
a Szulejmán-kutatócsoport
Szigetvár–Turbék
projektjének tagjai

Tudjon meg még többet a történelemről!

Olvassa
a Rubicon
minden
hónapban!

Előfizetőinknek 2 szám ajándék: 10-et fizet, 12-t kap!

Egyenként is megvásárolható példányok

2003/3-4	Új világrénd	699 Ft	☐	2011/9-10	Bethlen István	995 Ft	☐
2003/6	A történet mestersege	448 Ft	☐	2011/11	Az avarok	645 Ft	☐
2003/9-10	Deák Ferenc, a haza bölcse	699 Ft	☐	2011/12	Gulag	645 Ft	☐
2004/4	Bibó István, a nemzet lelkiismerete	448 Ft	☐	2011/1	különszám Dicsőséges dinasztia: Árpád-ház	645 Ft	☐
2004/7	Történelem az interneten	448 Ft	☐	2011/2	különszám Náci örökség	645 Ft	☐
2004/8-9	60-as évek	699 Ft	☐	2011/3	különszám Magyar középkor	645 Ft	☐
2004/10	IV. Károly	448 Ft	☐	2012/1-2	Magyarország a mérlegen	995 Ft	☐
2004/12	Az Andrások világa	448 Ft	☐	2012/3	Kitörés	645 Ft	☐
2005/1	A háború sötét arcai	498 Ft	☐	2012/4-5	Történelmi tévhitek - Krasznahorka büszke vára	995 Ft	☐
2005/8	Az NSDAP története	498 Ft	☐	2012/6	Adók és adófizetők - Hitler stílusa	645 Ft	☐
2006/2-3	Háború a modern korban	789 Ft	☐	2012/7	Újkori olimpiák - Lovagok világa	645 Ft	☐
2006/7	Terrorbombázások - Tortúra	545 Ft	☐	2012/8	Horthy István halála - Kádár arcai	645 Ft	☐
2006/8	Che Guevara - Keresztesek	545 Ft	☐	2012/9-10	Klebelsberg - Aktuális Horthy kép	995 Ft	☐
2007/1-2	Második Trianon	889 Ft	☐	2012/11	Volksbund kontra Hűségmozgalom	645 Ft	☐
2007/3	Állambiztonság - Titkosszolgálat	595 Ft	☐	2012/12	Sztálin - Nagy perek - A „Kossuth címer”	645 Ft	☐
2007/6-7	A magyar bor századai	889 Ft	☐	2012/1	különszám Boszorkányság	645 Ft	☐
2007/8	A 20. századi nő	595 Ft	☐	2012/2	különszám A Magyar nemesség	645 Ft	☐
2007/9	Személyi kultuszok	595 Ft	☐	2013/1	Híres merényletek - Gestapo	695 Ft	☐
2007/10	Horthy Miklós kultusza	595 Ft	☐	2013/2-3	Nagy Szulejmán - Pápák és a Pápaválasztás	995 Ft	☐
2007/1	különszám AVO-AVH-III/III	595 Ft	☐	2013/4	Mozaikok az európai zsidóság történetéből	695 Ft	☐
2008/1	Emigrációk	595 Ft	☐	2013/5	Horthy Istvánné - Grófok, hercegek, bárók	695 Ft	☐
2008/2-3	Reform, modernizáció	595 Ft	☐	2013/6	Szent István nyomában - Fehérvár	695 Ft	☐
2008/4	Szlovákia + Híres asszonyok	595 Ft	☐	2013/7	Bethlen Gábor - Kis magyar lőtörténelem	695 Ft	☐
2008/5	A repülés úttörői + Edvard Beneš	595 Ft	☐	2013/8	A mohácsi csata - II. Lajos kontra Szulejmán	695 Ft	☐
2008/6	Ókori olimpiák + Katyn	595 Ft	☐	2013/9-10	Napoleon - A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban	995 Ft	☐
2008/7-8	Fekete krónika	895 Ft	☐	2013/11	Hősök tere - Nemzet és emlékezet	695 Ft	☐
2008/9	Fekete-fehér Amerika	595 Ft	☐	2013/12	A Bethlen-korszak	695 Ft	☐
2008/10	A doni kálvária + '68 világa	595 Ft	☐	2013/1	különszám A borgiák - Firenze és a Mediciek	695 Ft	☐
2008/1	különszám Titokzatos ókor	595 Ft	☐	2013/2	különszám Mi történt Mohács után?	695 Ft	☐
2009/1-2	Magyar jobboldali hagyomány	895 Ft	☐	2014/1	A székelység története	695 Ft	☐
2009/3	A királysíroktól a 301-es parcelláig	595 Ft	☐	2014/2	Zrínyiek	695 Ft	☐
2009/4	Amiről a címerek mesélnek	595 Ft	☐	2014/3	Dózsa György, 1514 - Megszállás, 1944	695 Ft	☐
2009/5	Délvidéki tragédia	595 Ft	☐	2014/4-5	Seuzo-kincs - Az I. világháború	995 Ft	☐
2009/6	Út a háborúhoz	595 Ft	☐	2014/6	A béke kálváriútján - Apponyi Albert gróf	695 Ft	☐
2009/7-8	Vadászat Magyarországon	895 Ft	☐	2014/7	Egy magyar mítosz - Az aranycsapat	695 Ft	☐
2009/9	A téli háború	595 Ft	☐	2014/8	Sopron - A hűség városa	695 Ft	☐
2009/10	Egyenruha-történet - Középkori magyar királynék	595 Ft	☐	2014/9	Isonzó - Doberdó - Caporetto	695 Ft	☐
2009/11	Középkor	595 Ft	☐	2014/10	Az Oszmán Birodalom	695 Ft	☐
2010/1	A csendőrség története 1881-1945	645 Ft	☐	2014/11	A kiugrási kísérlet	695 Ft	☐
2010/2	Szabadkőművesek	645 Ft	☐	2014/12	Magyar béketörekvések - Szent-Györgyi Albert	695 Ft	☐
2010/3	Szélsőjobboldali radikalizmusok	645 Ft	☐	2014/1	különszám Európa	695 Ft	☐
2010/4-5	Trianon és 20-as évek Magyarországa	995 Ft	☐	2015/1	A nagy háború, 1914-1918	695 Ft	☐
2010/6	Kitelepítések - Ki volt Biszku Béla?	645 Ft	☐	2015/2	Islám radikalizmus - Vitriolos karikatúrák	695 Ft	☐
2010/7	A szex és erotika kultúrtörténete	645 Ft	☐	2015/3	Haditengerészet	695 Ft	☐
2010/8	Sikertörténetek a 19. században	645 Ft	☐	2015/4	1945, egy végzetes év - Hóman Bálint	695 Ft	☐
2010/9	1956-os sortűzek - Kulákok	645 Ft	☐	2015/5-6	Örmény genocídium 1915 - Német kapituláció 1945	995 Ft	☐
2010/10	Hitler és Sztálin tábornokai - Károlyi Mihály	645 Ft	☐	2015/7	Petőfi élete és halála	695 Ft	☐
2010/1	különszám Trianon és a revízió	645 Ft	☐	2015/8	Női szerepek a történelemben	695 Ft	☐
2010/2	különszám Ormos 80	595 Ft	☐	2015/9	A Nádásdyak - Málénkij Robot	695 Ft	☐
2011/1	A Szent Korona vizontagságai	645 Ft	☐	2015/10	Koncepciók perek	695 Ft	☐
2011/2	Vörös terror, fehér terror	645 Ft	☐	2015/11	Gróf Tisza István	695 Ft	☐
2011/3-4	A 19. század - Bethlenek	995 Ft	☐	2015/12	Koronás fők	695 Ft	☐
2011/5	Weimar arcai - Megszállások	645 Ft	☐	2016/1	Migráció	695 Ft	☐
2011/6	A Hitler-Sztálin paktum	645 Ft	☐	2016/2	Széll Kálmán	695 Ft	☐
2011/7	Háborús bűnösök	645 Ft	☐	2016/3	A Mein Kapf és a Hitler mítosz	695 Ft	☐
2011/8	Királykérés Magyarországon	645 Ft	☐	2016/4	Mátyás király	695 Ft	☐

EGYÉVES ELŐFIZETÉS DÍJ | 2016/7-től 1 év (12 szám) 6950 Ft

Megrendelem
a Rubicon következő egy évben megjelenő számait o
A régi számokat tartalmazó egységcsomagok közül
kedvezményes áron megrendelem:

2007-es évfolyam (12 szám)*	- 4500 Ft o
2008-as évfolyam (11 szám)	- 4500 Ft o
2009-as évfolyam (11 szám)	- 4800 Ft o
2010-es évfolyam (12 szám)	- 5000 Ft o
2011-es évfolyam (15 szám)	- 6000 Ft o
2012-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2013-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2014-es évfolyam (13 szám)	- 6000 Ft o
2015-ös évfolyam (12 szám)	- 6000 Ft o

Új előfizetőinknek postaköltséget nem számítunk fel. Előfizetés nélkül a régi évfolyamokat 500 Ft egyszeri postaköltséggel postázzuk. A fent feltüntetett folyóiratszámaink egyenként is megrendelhetők.

NÉV: _____

INTÉZMÉNY
(KÖZLETTI MEGRENDELÉS ESETÉN)

CÍM / TELEPÜLÉS:

UTCA: _____

HÁZSZÁM / EMELET, AJTÓ: _____

TELEFONSZÁM: _____

E-MAIL: _____

OLVASHATÓ ALÍRÁS

Adja le megrendelését e-mailben: rubicon@online.hu | Rendelhet interneten: www.rubicon.hu
Vagy postai úton: Rubicon szerkesztősége (1161 Budapest, Sándor utca 60.). A megrendeléseket fénymásolva vagy kézirással is elfogadjuk.

Közös úton

Budapest és Krakó

a középkorban

Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum
Vármúzeumában

2016. március 19 – július 24.

1014 Budapest, Szent György tér 2.
Budavári Palota E épület
www.btm.hu

A TELEKI CSALÁD CÍMERESLEVELE, 1697

A széki Teleki család ősi címere a Garázda és Szilágyi családok Zsigmond királytól 1409. február 24-én kapott, mára elveszett armálisára megy vissza. Ennek a Garázdáktól örökölt címerképe, a zöld ágat tartó, ágaskodó fekete kecskék szerepel a Teleki (II.) Mihály 1685-ben I. Lipót császártól kapott birodalmi grófi címét tizenegy gyermeke és utódaik részére megerősítő, 1697. április 20-án kelt diplomában is, a címerfestmény szív pajzsában. A nagypajzs egyszer hasított, kétszer vágott, 1. és 4. kék mezéjében kettétört ezüst

holdarcon álló, mellső markában arany királyi koronát tartó kétfarkú aranyoroszlán ágaskodik, 2. és 5. aranymezéjében a hasítónaléból kiterjesztett szárnyú fekete sas egy-egy fele nő ki, 3. és 6. ezüstmezéjében pedig vörös cölöp áll. A két koronás, pántos sisak közül a kék-ezüst sisaktakarókkal övezett jobb oldalin növény helyzetű ezüst egyszarvú, a vörös-ezüst sisaktakarókkal övezett bal oldalin pedig kétfarkú aranyoroszlán ágaskodik a jobbájában markolt kardra tűzött török fejvel és arany királyi koronával. (Avar Anton)

RUBICON MEGRENDELÉS: www.rubicon.hu

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

